

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İlyas ÖZKÖK

OSMANLI MALİYESİNDE CİZYİ VERGİSİ

Maliye Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İlyas ÖZKÖK

OSMANLI MALİYESİNDE CİZYE VERGİSİ

Danışman

Prof. Dr. Ahmet UZUN

Maliye Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2022

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

İlyas ÖZKÖK'ün bu çalışması, jürimiz tarafından Maliye Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ali Rıza GÖKBUNAR

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Ahmet UZUN

Üye : Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN

Üye : Prof. Dr. Ersan ÖZ

Üye : Doç. Dr. Ramazan ARSLAN

Tez Başlığı: Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi

Tez Savunma Tarihi : 04/02/2022

Mezuniyet Tarihi : 03/03/2022

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

İlyas ÖZKÖK

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

01/03/2022

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	İlyas ÖZKÖK
Öğrenci Numarası	20155235002
Anabilim Dalı	Maliye ABD
Programı	Maliye Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ahmet UZUN
Doktora Tez Başlığı	Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1773759087
Rapor Tarihi	01.03.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %1 Alıntılar dahil: %1
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,	
Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 189 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ahmet UZUN İmza	

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ	iii
TABLOLAR LİSTESİ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
ÖZET	ix
SUMMARY	xi
ÖNSÖZ	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM İLK İSLAM DEVLETLERİNDE CİZYE VERGİSİ

1.1. Cizye Vergisinin Ortaya Çıkışı.....	5
1.2. Cizye Vergisi ve Barış Anlaşmaları.....	8
1.3. Cizyede Mükellefiyet.....	10
1.4. Cizyede Muafiyet.....	11
1.5. Cizye Vergisinin Miktarı	15
1.6. Cizye Vergisinin Tahsili	17

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI MALİYESİNDE CİZYE VERGİSİ (1550-1840)

2.1. 1691 Tarihli Cizye Reformundan Önce Cizye Vergisinin Genel Süreci.....	21
2.1.1. Verginin Uygulama Esasları	22
2.2. 1691 Tarihli Cizye Reformundan Sonra Cizye Vergisi: Genel Bilgiler	30
2.2.1. Cizye Vergisinin Konusu ve Mükellefi.....	38
2.2.2. Cizye Vergisinin Tarhı	38
2.2.3. Tahsil Yöntemleri ve Görevlileri	49
2.2.4. Cizye Tahsil Sürecinde Yapılan Değişiklikler	65
2.2.5. Genel Tahsil ve Tevzi Süreci	68
2.2.6. İstanbul ve Çevresinin Cizye Vergisi.....	80
2.2.7. Yabancı Uyruklu Vatandaşların Vergilendirilmesi.....	82
2.2.8. Cizye Vergisinin Devlet Gelirleri İçindeki Yeri	84
2.2.9. Cizye Tahsiliyle İlgili Bazı Sayısal Veriler.....	90
2.3. Cizye Vergisinde Tahsisler ve Harcamalar	92
2.3.1. Maaş Tahsisleri	94
2.3.2. Cizyenin Maaşlar İçerisindeki Yeri.....	102
2.3.3. Ocaklıklar	106
2.3.4. Sefer Giderleri	109
2.3.5. Diğer Harcamalar	110

2.3.6. Vakıfların Cizye Vergileri ve Geri Ödemeleri	111
2.4. Cizye Vergisinde Muafiyet ve İndirim	113
2.4.1. Hizmet Muafiyeti ve İndirimleri	115
2.4.2. Doğal Afetler, İsyanlar ve Savaş Nedeniyle Vergide İndirim	116
2.5. Mükelleflerin Vergi Direnci ve Tepkileri	119
2.6. Yolsuzluk ve Usulsüzlükler	124
2.7. Özel Bölgelerin Cizyesi	136
2.7.1. Eflâk ve Boğdan	136
2.7.1.1. Eflak Cizyesi.....	137
2.7.1.2. Boğdan Cizyesi	140
2.7.2. Dubrovnik.....	143
2.7.3. Mısır	145
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
TANZİMAT'TAN SONRA CİZYE UYGULAMASI	
3.1. Tanzimat'ın İlanından Sonra Cizyede Yapılan Temel Değişiklikler.....	149
3.2. İstanbul ve Çevresi İçin Yapılan Cizye Düzenlemeleri	153
3.3. Verginin Tahsil Süreci	159
3.4. Özel Grupların Cizyesi	160
3.5. Ancemaatin Tahsil Yöntemine Geçiş (1850/51).....	161
3.5.1. Ancemaat Tahsil Yönteminde Değişiklik/Düzeltilme (1851/52).....	166
3.6. Cizyeden İane-i Askeriyeye Geçiş (1855/56)	170
3.7. Tanzimat Dönemi Cizye Tahsil Miktarlarıyla İlgili Sayısal Veriler	174
3.7.1. Vergi Tahsil Masraflarına Dair	181
SONUÇ	183
KAYNAKÇA.....	189
EKLER	194
Ek 1. Cizye Değişikliğinden Dolayı Hahamın Teşekkür Yazısı	194
Ek 2. Cizye Değişikliğinden Dolayı Patrikin Teşekkür Yazısı	194
Ek 3. 1551/52 Yılı Anadolu ve Rumeli Gebran Cizye Defterinin Bir Kısım	195
Ek 4. 1842/43 Yıllarında Padişaha Sunulan Numune Evsat Evrak Örneği	196
ÖZGEÇMİŞ	197

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Mükelleflerin Mali Gücüne Göre Sınıflar	11
Şekil 2.1. Rumeli ve Anadolu'daki Cizye Tahsiline İlişkin Değerlendirme (1552/53-1554/55)	28
Şekil 2.2. Cizye vergisinde Sınıflar	33
Şekil 2.3. Üç Sınıf İtibariyle Cizye Miktarları	39
Şekil 2.4 Örnek Cizye Tahsil Süreci	65
Şekil 2.5. 1700/01-03 yılları arasındaki Mali Gelirlerin Payları	85
Şekil 2.6. 1787/88 yılı Osmanlı Devleti Gelirlerinin Payları	89
Şekil 2.7. 1701/02 Yılı Rumeli ve Anadolu İle 1835/36 Yılı Rumeli Evraklarının Dağılımı..	90
Şekil 2.8. 1739/40-1748/49 Yılları Arasında Cizye Gelirlerinden Maaşlara Yapılan Tahsisler	95

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 2.1. Akçahisar'ın Bazı Köylerine Ait Cizye Bilgileri (1550/51-1552/53 yılları)	22
Tablo 2.2. Rumeli ve Anadolu'nun Bazı Vilayetlerindeki Cizye Vergilerine İlişkin Hane Sayısı ve Tahsil Miktarları (1552/53-1554/55)	25
Tablo 2.3. Rumeli ve Anadolu'nun Bazı Vilayetlerinde Tetimme Olarak Alınan Cizye Vergilerine İlişkin Hane Sayısı, Tahsil Miktarları ve Hane Başına Düşen Tahsil Miktarları (1552/53- 1554/55)	28
Tablo 2.4. Yıllar İtibariyle Cizye Evrak Fiyatları (Guruş)	39
Tablo 2.5. 1739/40 Yılında İslimye Panayırına Gelen Mükelleflerin Cizye Vergisi ve Çalışanların Maaşları	42
Tablo 2.6. 1749/50 Yılı Selanik Kalemi Cizye Vergisi ve Çalışanların Maaşları	42
Tablo 2.7. 1799/1800 Tarihli Belgeye Göre Enflasyon Sonucunda Cizye Vergisinde Gerçekleşen Gelir Kaybı	43
Tablo 2.8. İstanbul Cizye Vergisinin Miktarı	43
Tablo 2.9. Prevadi (Provadi) Kazasının 1784/85 Yılı Muharrem Ayı Başında Dağıtılan Cizye Evrak Miktarları	44
Tablo 2.10. Cizye Vergisini Tahsil Etmek Üzere Görevlendirilenler(1799/1800)	57
Tablo 2.11. 1830/31 Yılı Cizye Vergisinin İltizam Bedelleri (Guruş)	61
Tablo 2.12. 1833/34 Yılı İçin Bazı İhale Edilecek Cizye Miktarları (Guruş)	62
Tablo 2.13. 1834/35 Yılına Bazı Cizye İhale Bedelleri ve Açıklamaları (Guruş)	63
Tablo 2.14. Reformdan 1749/50 Yılına Kadar Cizye Tahsil Başlangıcında Yapılan Değişiklikler	66
Tablo 2.15. 1777/78 Yılı Cizye Vergisi Peşin Miktarları (Guruş)	69
Tablo 2.16. 1782/83 Yıllarında Berkofça Mukataasına Bağlı Bulunan Kalemlerin Cizye Vergisi İltizam Bedelleri	72
Tablo 2.17. 1833/1834 Yılına Göre Bazı Yerlerin Cizye Zam Gelirleri ve Buradan Yapılan Tahsisler	74
Tablo 2.18. 1833/1834 Yılına Göre Şumnu Merkez Kazası ve Çevresinin Cizye Gelirleri ve Bakaya Miktarları	76
Tablo 2.19. 1833/34 yılı için Dağıtılan Cizye Evrakları ve Cizye Muhasebesi Hasılatı	77
Tablo 2.20. 1836-38 Yıllarında Rumeli'de İhale Olunacak Cizyelerin Kalemleri ve Evrak Miktarları	78
Tablo 2.21. 1815/1816 Yılına Göre İstanbul ve Çevresine Dağıtılan Cizye Evrakının Miktarı	80
Tablo 2.22. 1835/36 Yılı İçin Avrupa Tacir ve Hizmetkârlarının Sayıları ve Cizye Bedelleri	83
Tablo 2.23. 1700/01-03 yılları arasında Devletin Mali Gelirleri (Guruş)	84
Tablo 2.24. Yıllar İtibariyle Cizye Vergisinin Devlet Gelirleri İçerisindeki Payı	85

Tablo 2.25. 1763/64 Yılında Osmanlı Devleti'nde Tahsil Edilen Cizye Vergisi Miktarları (Guruş).....	86
Tablo 2.26. 1787/88 Yılı Osmanlı Devleti'nin Gelir ve Giderlerin Özet Dökümü.....	88
Tablo 2.27. Çeşitli Yıllarda Bazı Bölgelerin Cizye Miktarlarına Dair Bilgiler (1704-1805) ..	90
Tablo 2.28. 1799/1800 Yıllarında Tahsil Edilerek Gönderilen Cizye Vergisi Miktarlarından Bazıları	91
Tablo 2.29. 1756/57-56 Yıllarında Tahsil Edilecek Bazı Peşin Cizye Gelirleri ve Buradan Yapılacak Maaş Tahsisleri.....	95
Tablo 2.30. 1768/69 Yılı Şaban Ayında Rikab-ı Hümayundan Bazı Görevlilere Verilen Cizye Aidatları.....	97
Tablo 2.31. 1785/86 Yılı Şaban Ayında Cizye Mevkufundan Ödenecek Miktarlar	98
Tablo 2.32. 1787/88 Yılı Şaban Ayında Cizye Mevkufundan Sefere Katılacak Kişilerin Verilen Hediye Miktarları	99
Tablo 2.33. 1779/80 Yılı Cizye Vergisi Peşinlerinden Devlet Görevlileri ve Benzer Kişilere Verilmek Üzere Ayrılan Miktarlar	100
Tablo 2.34. 1780 Yılı Cizye Mevkuf, Caize ve Peşin Gelirlerinden Ayrılan Kısımlar (Guruş)	100
Tablo 2.35. 1778/79 Yılı Maaşları İçin Gelirlerden Yapılan Tahsisler.....	103
Tablo 2.36. 1790/91 Yılı Rikab-ı Hümayundaki Kapı Görevlilerinin Kısteyn Maaş Tahsisleri	103
Tablo 2.37. 1810/11 Yılında Çeşitli Yerlerin Cizye, Avarız, Mukataa ve Diğer Gelirlerden Kapıkullarına Verilecek Miktarlar	106
Tablo 2.38. Eflak Cizyesinden Çeşitli Kalemlere ve Kisedarına Verilen Maktu Harç Miktarı	140
Tablo 2.39. Boğdan Cizyesinden Çeşitli Yerlere Verilen Maktu Harç Miktarı.....	142
Tablo 2.40. 1734/35 Yıllarında Mısır Cizyesinden Doğrudan Ayrılan Paylar.....	145
Tablo 2.41. Çeşitli Yıllarda Mısır'a Gönderilen Cizye Evrak Miktarları(1734-1802)	146
Tablo 3.1. İstanbul ve Bilad-ı Selasede Görevlendirilen Kâtip ve Veznedar Sayıları (1845)	155
Tablo 3.2. Rumeli Eyaleti Kazalarına Dağıtılmak Üzere Gönderilen Matbu Evrak Miktarı (1844/45)	160
Tablo 3.3 1850/51 Yılında Ülke Genelinde Bakaya Kalan Cizyenin Miktarı (Guruş)	166
Tablo 3.4. Tanzimat'a Dâhil Olan Rumeli, Anadolu ve Adalar'da Cizye İhale Bedelleri (1845 Öncesi).....	174
Tablo 3.5. Rumeli'de Tanzimat'a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi)	176
Tablo 3.6. Anadolu'da Tanzimat'a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi)	177
Tablo 3.7. İstanbul ve Bilad-ı Selase'de Tanzimat'a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi)	177
Tablo 3.8. Osmanlı'da Tanzimat'a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi)	177

Tablo 3.9. Anadolu Bölgesinde Tahsil Edilen Cizye Miktarları (1847/48-1851/52) (Guruş) 178

Tablo 3.10. Osmanlı Devleti'nde Tahsil Edilen Cizye Miktarları (1847/48-1851/52, Guruş)
..... 180

KISALTMALAR LİSTESİ

A.{DVN.d.	Bab-1 Asaflı Divan-1 Hümayun (Beylikçi) Kalemı
A.}AMD.	Sadaret Amedi Kalemı Evrakı
A.}DVN.NMH.	Sadaret Divan Mühimme Evrakı
A.}MKT.	Sadaret Mektubi Kalemı Evrakı
A.}MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemı Meclis-i Vala Evrakı
A.}MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemı Nezaret ve Deva'ir Evrakı
A.}MKT.UM.	Sadaret Mektubi Kalemı Umum Vilayat Evrakı
AE.SAMD.III.	Ali Emiri Ahmed III
AE.SABH.I.	Ali Emiri Abdülhamid I
AE.SAMD.III.	Ali Emiri Ahmed III
AE.SMHD.I.	Ali Emiri Mahmud I
AE.SMHD.II.	Ali Emiri Mahmud II
AE.SMMD.IV.	Ali Emiri Mehmed IV
AE.SMST.II.	Ali Emiri Mustafa II
AE.SMST.III.	Ali Emiri Mustafa III
AE.SOSM.III.	Ali Emiri Osman III
AE.SSLM.III.	Ali Emiri Selim III
AE.SSÜL.II.	Ali Emiri Süleyman II
Bkz.	Bakınız
C.AS.	Cevdet Askeriye
C.BH.	Cevdet Bahriye
C.DH.	Cevdet Dahiliye
C.DRB.	Cevdet Darphane
C.EV.	Cevdet Evkaf
C.HR.	Cevdet Hariciye
C.İKTS.	Cevdet İktisad
C.MF.	Cevdet Maarif
C.ML.	Cevdet Maliye
C.MTZ.	Cevdet Eyalet-i Mümtaze
C.SM.	Cevdet Saray
C.ZB.	Cevdet Zabtiye

D.BŞM.d.	Bab-1 Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri
D.BŞM.MSR.d.	Bab-1 Defteri Başmuhasebe Mısır Hazinesi Defterleri
D.CMH.d.	Bab-1 Defteri Cizye Muhasebesi Defterleri
D.MKF.d.	Bab-1 Defteri Mevkufat Kalemî Defterleri
D.MMK.EFK.d.	Bab-1 Defteri Maden Mukataası Kalemî Eflak Cizyesi Defterleri
HAT.	Hatt-1 Hümayun
İ.DH.	İrade Dahiliye
İ.HR.	İrade Hariciye
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL.	İrade Meclis-i Vala
İE.AS.	İbnülemin Askeriye
İE.DH.	İbnülemin Dahiliye
İE.HAT.	İbnülemin Hatt-1 Hümayun
İE.HR.	İbnülemin Hariciye
İE.ML.	İbnülemin Maliye
KK.d.	Kamil Kepeci
MAD.d.	Maliyeden Müdevver Defterler
ML.VRD.CMH.d.	Maliye Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri
ML.VRD.d.	Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri
MVL.	Meclis-i Vala Evrakı
TS.MA.d.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
TS.MA.e.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

ÖZET

Osmanlı kamu gelirleri genel olarak örfi ve şer'i vergilere dayandırılmaktaydı. Şer'i vergilere dayandırılan önemli gelir kaynaklarından biri cizyeydi. Cizye gayrimüslim halkın korunması ve güvenliğinin sağlanması karşılığında alınmaktaydı. Bu vergiyi ödemekle gayrimüslimler askerlik görevi yapmamakta ve güvencelerinin sağlanması ile sanat ve ticaret alanına yoğunlaşabiliyorlardı. Devlet ise bu vergiyi özellikle askeri harcamalarının finansmanında kullanmaktaydı.

Gayrimüslim erkeklerin ödemekle mükellef olduğu cizye vergisi, Osmanlının ilk zamanlarında hanelerden ya da maktu olarak belirli bir bölgeden alınırdı. 1691 cizye reformundan sonra belirli bir mali gücü bulunan mürâhik (ergenlik çağına yaklaşmış) gayrimüslim erkeklerden alınmıştır. Yaşlı, kadın, çocuk, işsiz ve fakir kimseler cizyeden muaf tutulmuştur. Ayrıca askerlik, memuriyet gibi önemli bazı hizmetleri yerine getiren gayrimüslimler ile ihtida eden kimseler de cizyeden muaf olmuştur.

Cizye vergi miktarı kişilerin mali gücüne göre alâ, evsât ve ednâ olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Cizye miktarı ednâ için 12, evsât için 24 ve alâ için 48 dirhem gümüş üzerinden hesaplanırdı. Rayicin belirlenmesinde saf gümüş baz alınmaktaydı. Ancak uygulamada cizye miktarı, halkın durumu göz önünde tutularak genelde reel değerinin altında hesaplanmıştı. Devlet mali güce göre belirlediği bu miktarlarla vergide adaleti sağlamaya çalışıyordu. Cizye vergi gelirleri bölgelerin ekonomik ve stratejik durumuna veya halkın sosyal koşullarına göre bölgeden bölgeye değişebilmekteydi.

Cizye vergisinin tahsili belirli devlet görevlileri tarafından yerine getirilmekte, bu görevliler özenle seçilmekteydi. Verginin tahsiline ilişkin ayrıntılı bilgiler, ilgili defterlere emin ve kâtipler tarafından geçirilmekteydi. Bu kayıtlar vergi miktarları dışında, halkın demografik ve ekonomik durumu hakkında da bilgileri içerebilmekteydi.

Tanzimat dönemi ile birlikte cizye vergi sisteminde kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde cizye tahsil sürecine gayrimüslim din ve millet liderleri de dâhil edildi. Daha sonra da cizye vergisinde ancemaatin yöntemine geçildi ve doğrudan gayrimüslim din ve millet liderleri aracılığıyla tahsil işlemlerine başlandı. Zamanla gayrimüslimlerin talepleri ve dış devletlerin müdahalesi sonucunda cizye vergisi kaldırılarak yerine iane-i askeriye alınmaya başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cizye, Osmanlı Kamu Maliyesi, Gayrimüslim, Osmanlı Toplumu, Osmanlı Tarihi

SUMMARY

JIZYA TAX IN OTTOMAN PUBLIC FINANCE

Ottoman public revenues were generally based on customary and shar'i taxes. One of the important sources of state revenues based on Sharia taxes was the jizya. The jizya was received in return for the protection and security of the non-Muslim people. By paying this tax, non-Muslims could not carried out their military services; and they could concentrate on crafts and trade thanks to their security. Also the state used this tax especially to finance its military expenditures.

The jizya tax, which non-Muslim men were obliged to pay, was collected from households or as a lump-sum tax from a specific region in the early days of the Ottoman Empire. After the 1691 jizya reform, it was taken from murahik (approaching puberty) non-Muslim men who had a certain financial power. The elderly, women, children, unemployed and poor people were exempted from the jizya. In addition, non-Muslims who performed some important services such as military and civil service and those who convert to muslim were exempted from the jizya.

The amount of the jizya tax was determined to three classes: ala, evsat and ednâ. The jizyah amount was calculated over ednâ 12, evsat 24 and alâ 48 dirham silver. Pure silver was used to determine the price. However, in practice, the amount was generally calculated below its real value, taking into account the situation of the people. The state was trying to provide justice in taxes with these amounts determined according to ability to pay. Cizye tax revenues could vary from region to region, depending on the economic and strategic situation of the regions or the social conditions of the people.

The collection of the jizya tax was carried out by certain state officials, and these officials were carefully selected. Detailed information on the collection of tax was recorded in the relevant books by the emin and clerks. These records could contain information about the demographic and economic situation of the people, as well as tax amounts.

Since the jizye system had a complex structure, extensive changes were made during the Tanzimat period. In this period, non-Muslim religious and nation leaders were also included in the jizya collection process. Later, the method of ancemaat in the jizya tax was started and collection procedures were started directly through non-Muslim religious and nation leaders.

Over time, as a result of the demands of non-Muslims and the intervention of foreign states, the jizya tax was abolished and replaced iane-i askeriye as a new tax.

Keywords: Jizya, Ottoman Public Finance, Non-muslim, Ottoman Society, Ottoman History

ÖNSÖZ

Cizye vergisi ilk İslam devletlerinden itibaren Osmanlı da dâhil olmak üzere birçok devlet tarafından uygulanan bir vergi olmuştur. Şer'i kaynaklı olan cizye, gayrimüslim erkeklerden, askerlik hizmeti yapmamaları karşılığında alınan bir çeşit bedeldir. Osmanlı devleti de ilk dönemlerinden 19. yüzyılın ortalarına kadar bu vergiyi kullanmıştır. İlk zamanlarda sistemli bir vergi türü değilken, sınırlarının genişlemesiyle beraber hazine için giderek önemli bir hale gelmiştir. 1691 yılında yapılan reform ile cizyenin önemi daha da artmıştır. Öyle ki 18. yüzyılda devletin en önemli gelir kaynaklarından biri cizye idi.

Çalışmanın amacı Osmanlı kamu maliyesinde önemli bir yer teşkil eden cizye vergisinin bir bütün olarak incelenmesidir. Bu kapsamda Osmanlı arşivindeki mevcut belgelere dayalı olarak cizye vergisinin tüm aşamalarına ve süreçlerine dair detaylar ortaya konmuştur. Verginin hangi kurumsal mekanizma içinde tahsil edildiği, görevlilerin nasıl belirlendiği, vergi miktarlarının zamanla nasıl değiştiği, tahsil sürecinde ne tür zorluklar ve usulsüzlüklerin yaşandığı, vergi gelirlerinin ne şekilde kullanıldığı ve vergide ne tür değişikliklere hangi gerekçelerle gidildiği gibi pek çok konu incelenmiştir. Çalışmada tarihsel bir araştırma metodu kullanılarak iktisadi ve malî değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın özgün yanı arşiv belgelerine dayalı olması yanında, konunun tarihsel süreklilik ve kurumsal bütünlük içinde ele alınmasıdır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında bilgi ve tecrübesiyle bana yardımcı olan ve maliye tarihi alanında beni yetiştiren danışmanım Prof.Dr. Ahmet UZUN'a, çalışmanın her aşamasında destek ve emeklerini esirgemeyen maliye bölüm başkanı Prof.Dr. Mustafa YILDIRAN'a, çalışmanın doğru bir şekilde ilerlemesine yardımcı olan Prof.Dr. Ali Rıza GÖKBUNAR'a, çalışmadaki eksikliklerinin giderilmesinde emeği olan Doç.Dr. Ramazan ARSLAN ve Prof.Dr. Ersan ÖZ'e çalışmanın geliştirilmesinde önemli katkıları olan Prof.Dr. Kaya BAYRAKTAR'a, çalışma sırasında manevi destekleriyle yanımda bulunan Dr.Öğretim Üyesi Mustafa Alpin GÜLŞEN, Öğr.Gör. Ali KARAGÖZ ve Arş.Gör. Tolga Evrim TÜRKAN'a teşekkür ederim.

Bununla birlikte bu zorlu aşamada her daim yanımda olan değerli dedem ve sevgili aileme teşekkürü borç bilirim.

İlyas ÖZKÖK

Antalya 2022

GİRİŞ

Cizye vergisi Osmanlı tarihinde en temel kamu gelirlerinden biri olmuştur. Şer'i bir vergi olarak kökleri İslam devletlerine uzanmaktadır. Osmanlı'dan önce İslam ülkelerinde cizye bir kamu finansman aracı olarak kullanılmıştır. İslam ülkelerinde zimmî statüdeki halktan genellikle toprak vergisi olarak haraç, baş vergisi olarak da cizye alınmıştır. Bu vergi, vatandaş olan gayrimüslimler yanında, ülke içerisinde bir yıldan fazla ikâmet eden yabancı uyruklu gayrimüslimlerden de alınmıştır. Verginin mükellefi mürâhik gayrimüslim erkeklerdi. Genel olarak ilk dönemlerde kadın, çocuk, fakir ve kilise gelirleri ile geçinen rahipler cizyeden muaf tutulmuştu. Ancak daha sonraları rahiplerden zaman zaman cizye alındığı görülmekteydi. Cizye halktan maktu hâlde ya da fert başına, aynî veya nakdi olarak alınmıştır. Aynî tahsil halinde şarap, domuz gibi İslami açıdan hukuki değeri olmayan ürünler kabul edilmiyordu. Cizye miktarı ekseriyetle reislere (köy reisi niteliğindeki kişilere) 48, tacirlere 24 ve düşük gelirliyle 12 dirhem olarak uygulanmıştır. Tahsil yöntemlerinde zaman zaman farklı methotlar kullanılmıştır. Kişilerden doğrudan cizye alınabildiği gibi halkın önde gelenleri ya da kabile reisi gibi kişiler aracılığıyla tahsilat yapıldığı dönemler olmuştur. Bazen de özel memurlar tahsildar olarak görevlendirilmiştir.

İslam ülkelerinden sonra Osmanlı kamu maliyesinde de kullanılan cizye, zaman içinde devlet için önemli bir kamu finansman kaynağı haline gelmiştir. Özellikle Osmanlı devletinin Balkanlara yayılmasıyla birlikte, nüfus içerisinde gayrimüslimlerin oranının artması, bu gelişmenin temel nedenini oluşturmaktaydı. Bağlı statüdeki devletlerden alınan maktu cizyeyle birlikte, Osmanlı'nın Klasik çağında kamu gelirleri içerisinde cizyenin payı göz ardı edilemeyecek düzeye gelmişti. Cizyenin bu önemi ise uzun süre devam etmiş gözükmemektedir. Ancak ilerleyen dönemlerde verginin miktarına yaşanan toprak kayıplarının etki ettiği söylenebilir. Tanzimat'tan sonra tüm mali sistemde yaşanan değişimler cizyede de farklı uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştı. Devlet bir taraftan vergi tahsilinde etkinliği artırmak ve mükelleflerin mali gücüne göre vergilendirilmesini diğer taraftan da yolsuzlukların en aza indirilmesini ve halkın üzerindeki baskıların azaltılmasını hedefleyen uygulamalar geliştirmeye çalışıyordu. Bu çabalar cizyenin kaldırıldığı 1855-56 tarihine kadar aralıksız sürmüştür. Bu tarihte ise bir taraftan gayrimüslimlerin ve yabancı devletlerin talepleri diğer taraftan da devletin bazı avantajlar getireceği beklentisi ile cizye kaldırılmış ve yerine bedelat-ı askeriye adıyla yeni bir vergi konmuştur.

Osmanlı mali sisteminde cizyenin araştırılması ve incelenmesi hem devletin kamu mali yapısı hem de gayrimüslim halk ile devlet arasındaki ilişkiler hakkında önemli bilgileri ortaya

koyabilir. Bu verginin şer'i yönü olması nedeniyle, bazı değişikliklerde şeyhülislamdan görüş alınması da söz konusuydu. Verginin tahsil sürecine ise geniş bir kesim katılmaktaydı. Öyle ki gayrimüslim cemaatlerinin dini liderleri de sürece dâhil olmaktadır. Gayrimüslimlerin içinde ticaret yapan ve dolayısıyla sürekli veya geçici yer değiştiren çok geniş bir kesim de bulunuyordu. Bunların vergilendirilmesinde bazen sorunlar yaşanıyordu. Tüm bunlar dikkate alındığında cizye konusunun incelenmesinde mali olaylar dışında demografik yapı, ticari faaliyetler ve bazı sosyal ve dini konularda bilgilerin edinilebileceği söylenebilir.

Bu çalışmada, Osmanlı kamu mali sisteminde cizyenin yeri ve öneminin ortaya konması, cizye tahsilinde yaşanan yolsuzluk ve usulsüzlüklerin açıklanması ve bunlara karşı ne tür önlemlerin alındığının değerlendirilmesi, vergiye karşı mükelleflerin tutum ve davranışlarının açığa çıkarılması, muafiyet uygulamalarının ve bunların hangi sebeplerden kaynaklandığının gösterilmesi ve vergi gelirlerinin hangi amaçla, hangi alanlara tahsis edildiğinin belirlenmesi gibi sorulara cevap aranmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı maliyesinde cizyenin özellikle mali ve iktisadi bir perspektifle yorumlanması, tanıtılması ve açıklanması hedeflenmektedir. Bunlar yapılırken, dönemin ekonomik şartları, gayrimüslim nüfusun yapısı, iç karışıklıklar gibi cizye ile ilişkili durumların ele alınması ve yorumlanması da mümkün olabilecektir.

Osmanlı mali tarihi açısından geniş ve önemli bir inceleme konusu olmasına rağmen, literatürde cizye vergisi üzerine yapılan çalışmalar hem sayıca az hem de genellikle yerel düzeyde ya da sadece belirli bir dönemi kapsayacak bir nitelik göstermektedir. Çalışmalardan en kapsamlısı Burak Karacaoğlu'nun (2018) "Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi" başlığını taşımaktadır¹. Çalışma kapsamı geniş tutulmuş olsa da tarihsel bir perspektifle hazırlanmış ve sayısal veriler pek kullanılmamıştır. Cizye üzerine yapılan çalışmalar arasında da yine aynı yazarın "Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi ve Tanzimat dönemi uygulamalarından bir kesit: Kastamonu örneği" isimli tezi de bulunmaktadır². Konu üzerine yazılan diğer tezler arasında Rahim Gökdemir (2012) "Maliyeden müdevver (mad. d) 03618 numaralı Kıbrıs cizye defteri: transkripsiyon ve değerlendirme"³, Fatih Dilekçi (2003) "Cizyedarzade Ahmed Bahaüddin Efendi ve 'Fetihname'si'"⁴; Yusuf İyi (1999) "Niğde Sancağı 1259 (m. 1843) senesi cizye defteri"⁵; Mehmet Emre Bakırcı (2019), "İslam hukukunda cizye"⁶, Hanife Şen (2014) "1492 numaralı Sivas cizye defterinin değerlendirilmesi"⁷, Behçet Loklar (2012) "Tanzimat

¹ Kocaoğlu, 2018.

² Kocaoğlu, 2017.

³ Gökdemir, 2012.

⁴ Dilekçi, 2003.

⁵ İyi, 1999.

⁶ Bakırcı, 2019.

⁷ Şen, 2014.

dönemi'nde Biga Sancağı'nda cizye rejimi”⁸ isimli çalışmalar vardır. Cizye üzerine kitap ve tez şeklinde yapılan geniş kapsamlı çalışmalar dışında, makale niteliğinde daha spesifik yapılan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmaların genel bir özelliği belirli bir dönem, kişi, defter veya mekânla sınırlı tutulmasıdır. Dolayısıyla cizye vergisinde malî ve iktisadi bir perspektifle ayrıntılı ve süreklilik arz eden bir incelemeye ihtiyaç olduğu düşüncesi, bu çalışmanın en önemli hareket noktasını oluşturmaktadır.

Bu çalışma Osmanlı mali sisteminde cizyenin başlangıcından kaldırılmasına kadar olan genel tarihini ele almaktadır. Diğer bir ifadeyle, çalışmada cizye reformundan önceki ve sonraki dönemler dâhil olmak üzere, Tanzimat’tan sonra cizyenin kaldırıldığı ana kadar olan tüm süreç incelenmiştir. Osmanlı Devleti’nin cizye vergisi tahsil ettiği bütün yerler de çalışma kapsamı içerisinde tutulmuştur. Nitekim Eflak, Boğdan, Dubrovnik, Mısır gibi özel statülü alanlar bile çalışmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca cizyeye ilişkin ayrıntılı temel bilgiler yanında bunların uygulamadaki sonuçları da değerlendirilmiştir. Hatta birçok yerin tahsil verileri ve tahsis miktarları hususunda detaylı gözlemler yapılmıştır. Bu amaçla arşiv belgelerinden birçok defter ve belge kapsamlı şekilde ele alınmıştır.

Bu çalışmanın önemi cizyenin Osmanlı vergi sistemi içerisindeki yerini bir bütün olarak ve tarihsel süreklilik içinde ortaya koymasıdır. Cizye gayrimüslim nüfus üzerinden alındığı için hem gayrimüslim nüfus miktarları hem de yapısı hakkında bilgi verebilmektedir. Bununla birlikte yine gayrimüslim mükelleflerin vergiye ve devlete karşı olan tutumları da anlaşılabilmektedir. Ayrıca cizye özellikle 18. yüzyıldan itibaren devletin en önemli gelir kaynaklarından biri olduğu için dönemin kamu maliyesinin durumunu görmeyi de kısmen mümkün kılmaktadır. Nitekim cizye gelirlerinin hesaplanması, miktarı, tahsili gibi konular ele alınırken bunların tahsis edildiği alanlar da incelenmiştir. Bu süreçte taraflar arasında ortaya çıkan sorunlar ve olaylar da detaylı şekilde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Öte yandan cizyenin, kamu maliyesi içerisindeki büyüklüğü verilerle gözlemlenmiştir.

Bu çalışmanın yazımında aslı kaynak olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivindeki defterler ve belgeler kullanılmıştır. Ayrıca yer ve bölge isimlerinde temel kaynak olarak “Osmanlı Yer Adları: I Rumeli Eyaleti (1514-1550)⁹” ve “Osmanlı Yer Adları¹⁰” isimli çalışmalar kullanılmıştır. Bununla birlikte 1691 tarihli cizye reformundan itibaren kullanılan miktarlar mümkün ölçüde güruşa çevrilerek verilmiştir. Tezin akışı içinde özellikle sayısal verilerin değerlendirilmesinde belli dönemler veya yıllar üzerinde odaklanılması gerekmektedir. Bunun ana sebebi icmal/özet niteliğindeki verilerin sınırlılığıdır. Tezin amacı cizyede belli bir

⁸ Loklar, 2012.

⁹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013.

¹⁰ Tahir, 2017.

bölge üzerinde yoğunlaşmak değil, genel durumu yansıtmak olduğu için, ağırlıklı olarak toplu veriler üzerinden hareket edilmiştir. Yine de vergiyle ilgili bazı konuların tam olarak ortaya konmasında sorunlar yaşanmıştır. Çünkü cizye ile ilişkili eski tarihli belgelerin pek bulunmaması, bazı hatların kesilmiş olması, toplu nitelikteki sayısal verilerin yetersizliği gibi durumlar, çalışmamızı etkilemiştir. Bu çerçevede arşiv belgeleri özellikle 16. yüzyıl ve sonrasına ait olduğu için, önceki dönemlere ilişkin bilgilerin istenilen ölçüde yansıtılamadığını belirtmek gerekir. Ayrıca İslam ülkelerinde uygulanan cizye ile ilgili bilgiler tali kaynaklardan elde edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK İSLAM DEVLETLERİNDE CİZYE VERGİSİ

1.1. Cizye Vergisinin Ortaya Çıkışı

İslamiyet'in ilk zamanlarında fetihlerden dolayı kamu mali sistemindeki düzenlemelerle pek uğraşılmadı. Başlangıçta vergi sisteminde bulunan eski düzenlemeler olduğu gibi kullanıldı. Şer'i kanun, usul ve esasların oluşmasıyla birlikte sistemde değişiklikler gerçekleştirilmeye başlandı¹¹. Müslümanların vergi sistemlerinde genel yarar için kullanılmak üzere gayrimüslimlerden alınan iki vergi bulunmaktaydı¹². Cizye ve haraç olarak bilinen bu vergiler fey malları olarak geçiyordu. Fey malları harp, baskın gibi yollar ile alınmayan temel olarak barış antlaşmasına bağlı olarak müşriklerden elde edilen cizye, haraç, ticaret mallarından alınan vergiler ve yabancı gayrimüslimlerin İslam memleketlerine getirdikleri ticari mallarından tahsil edilen vergilerden oluşmaktaydı¹³.

Cizye ilk olarak Medine'de 630-631 (Hicri 9. yıl) yılından itibaren vergi niteliği kazanmış ve merkezi yönetimin görevlileri tarafından toplanmıştır¹⁴. Cizye kelime kökeni bakımından "kâfi gelmek, karşılığını ödemek, borç ödemek" anlamına gelen ceza kelimesinden türetilmiştir. Bu bakımdan cizye kâfir olmanın kötülüğüne bağlı olarak gayrimüslimler için bir ceza ya da Müslümanların himayesi altında olmalarından dolayı onlara karşı gösterilen hoşgörülü davranışın bir karşılığıdır. İslam literatüründe ise devlete tabi olan gayrimüslim halkın, anlaşma gereğince ödediği vergi karşılığında can ve mal güvenliklerinin sağlanmasını ifade etmektedir¹⁵.

İslam hukukunda fıkıhın temel kaynağını Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti oluşturmaktadır¹⁶. Bu bakımdan cizye vergisine ilişkin hüküm, kaynağını, Kuran-ı Kerim'den almaktadır. Kur'an'ın Tevbe Süresi 29. Ayetinde "*Kendilerine kitap verilenlerden oldukları hâlde ne Allah'a, ne ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resulünün haram kıldığını haram tanımayan ve hak dini din edinmeyen kimselere alçalmış oldukları hâlde elden cizye verecekleri hale gelinceye kadar savaş yapın*" diye buyurulmuştur¹⁷.

¹¹ Nedkoff, 1944: 600.

¹² El-Maverdi, 2018: 270.

¹³ El-Maverdi, 2018: 242; Kenanoğlu, 2013: 55.

¹⁴ Kenanoğlu, 2013: 54.

¹⁵ Yazır, 2000: 357-366; Erkal, 1993: 42; El-Maverdi, 2018: 271.

¹⁶ Özel, 1996: 14.

¹⁷ Yazır, 2000: 351.

Ayete göre cizye vergisi ehl-i kitap olan Hristiyan ve Yahudi'den alınabilir¹⁸. Ancak Hz. Peygamber Mecusilerden de cizye vergisi talep etmiştir¹⁹. Bu bakımdan ehli kitaptan olanlar için Kuran-ı Kerim hükmüne, Mecusilerden ise sünnete bağlı olarak cizye vergisi alınmıştır²⁰. Ehli kitap olmayan müşrik Araplar için ise tek çözüm Müslüman olmak iken ehli kitap olan Araplardan cizye vergisi alınabilmekteydi²¹. Bir rivayette Hz. Peygamber'e putperest Araplardan cizye vergisi alınıp alınmayacağı sorulmuş, bunun üzerine Yahudi ve Hristiyan olan kitap ehlinden alınır şeklinde cevap verdiği aktarılmıştır²². Zaten hem Hz. Peygamber'in hem de halife veya ashabdan birisinin putperest Araplardan cizye aldıkları görülmemiştir²³. Ancak bu konuda İslam hukukçuları arasında yorumlama farklılıkları ortaya çıkmıştır. Ebu Hanefi'ye göre müşrik olan Araplar dışında tüm müşriklerden ve ehli kitaptan cizye vergisi alınabilmektedir. İmam Şafi'ye göre cizye vergisi sadece ehli kitaptan ve Mecusilerden alınabilir, müşrik olanlardan ise alınmaz. İmam Malik ve Evzâ'î ise bütün müşriklerden cizye alınabileceğini belirtmişlerdir²⁴. Mürted yani İslam dininden başka dine geçen kimseler hakkında ise cizye vergisi alınamayacağı konusunda İslam hukukçuları arasında görüş birliği bulunmaktadır²⁵. Mürted kimseler için tek çare olarak İslam teklif edilebilir²⁶. Uygulamada ehli kitap olmayan halklar arasında Hz. Peygamber Hecer ve Bahreyn Mecusilerinden, buna bağlı olarak Hz. Ömer İran Mecusilerinden, Hz. Osman putperest Berberilerden ayrıca Hz. Ali'nin Mecusilerden cizye vergisi aldığı görülmektedir²⁷.

Ayette cizye ödeyecek kimselerin “alçalmış oldukları, zillete mahkûm olmuş, hor görülmüş” hâlde cizye vermeleri gerektiği belirtilmektedir²⁸. Gayrimüslimlerin inatla İslamiyet'i kabul etmemek için ödedikleri cizye vergisi ceza olarak vasıflandırılmıştır²⁹. Ayetin “*alçalmış oldukları hâlde elden cizye verecekleri hâle gelinceye kadar*” kısmı ile ilgili bazı âlimler kişilerin yürüyerek kendilerinin cizyeyi teslim etmesi ya da mükellef ayakta iken kendilerinin cizyeyi eda etmesi şeklinde yorum yapmışlardır³⁰. Bundan dolayı İslam hukukçuları bu verginin herhangi bir aracı kullanılmadan şahsen ve hor görülen bir şekilde ödenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu amaçla mükelleften alçalmış bir durumda cizye

¹⁸ Yazır, 2000: 357-366; Jackson, 2003: 281-282.

¹⁹ Ebu Ubeyd, 2016: 46.

²⁰ Ebu Ubeyd, 2016: 50.

²¹ Ebu Yusuf, 1973: 117, 210; Ebu Ubeyd, 2016: 41,46.

²² Ebu Ubeyd, 2016: 41.

²³ Ebu Yusuf, 1973: 117.

²⁴ Yazır, 2000: 357-366; Erkal, 1993: 42.

²⁵ Erkal, 1993: 42.

²⁶ Ebu Yusuf, 1973: 117.

²⁷ Erkal, 1993: 42; Ebu Ubeyd, 2016: 47-49.

²⁸ Yazır, 2000: 357-366.

²⁹ Nedkoff, 1944: 613.

³⁰ Ebu Ubeyd, 2016: 35.

vergisinin alındığına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Mesela vergi mükellefinin yorulması amacıyla yürüyerek cizye ödemeye gitmesi, vergi memuru otururken vergi mükellefinin ayakta ödemesini yapması ya da ödemesini tamamlamış olan mükellefin kovulması gibi zimmileri(korunan halkları) küçümseyecek eylemlerin gerçekleştirildiği, ancak zamanla bunların sadece sembolik bir hal aldığı söylenmektedir³¹.

Öte yandan gayrimüslimlerin hor görülme durumunun farklı yorumlanmaması gerektiği yani bunun eziyet ya da işkence etmek gibi bir amacı olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca devlet adamlarının Allah katında reayaya karşı bir sorumlulukları olduğundan ülke içerisinde düzen ve huzurun sağlanması amacıyla cizye mükelleflerine karşı baskı ve zorlama yapılmaması, gereğinden fazla vergi alınmaması gerektiği vurgulanmıştır³². Ebubekir Cessas’a göre bu tür uygulamaların amacı, cizye verenlere eziyet etmek ya da güçlerinin yetmeyeceği yükümlülüklerle mecbur bırakmak değil, sadece onların hafife alınmaları, itibar görmemeleri ve aşağılanmaları idi³³.

Ayetin “an yedin” yani “elden” kelimesi cizye verenler ve alanlar için farklı yorumlanmıştır³⁴.

- Cizye ödeyenler için,
 - Cizyenin takip ve tahsiline gerek kalmayacak şekilde itaat ve hürmetle hazır elden, eliyle uzatarak,
 - Elden nakdi olarak ve geciktirmeden,
 - Vekili ya da bir diğer aracılığı ile değil her mükellefin kendi eliyle,
 - Kazancı ve geliri olmayan aciz ve fakirlerden değil bülüğa ermiş kazanıp çalışmaya kudreti olan eli iş tutan veya gücü yeten anamlarına gelmektedir.
- Cizyeyi tahsil edenler açısından,
 - Kendi canlarını, mallarını ve diğer hukuklarını korumaktan aciz olmaları sebebiyle üzerlerinde bulunan koruyucu el (kudret ve iktidar manası)
 - Mağlup olmaları, kuvvet ve istiklalden mahrum kalmaları çok büyük bir zillet olmasına rağmen bu durumdan cizye vererek kurtulmaları, hürriyete kavuşmaları amacıyla onlara yapılan ihsan ve nimet olarak uzatılan el manalarına gelmektedir³⁵.

Cizye vergisi yapısı itibarıyla hem devlet için bir gelir kaynağı hem de karşılıklı bir anlaşmaydı³⁶. Kuran’da ehli kitap olarak geçenler teslim oldukları ve Müslüman yönetimini kabul ettiklerinde bunlara “korunan halk”(zimmi) olarak davranılmaktaydı³⁷. Ehli kitap temel olarak tek tanrılı Hristiyan ve Yahudi dinlerini ifade etmek için kullanılsa da Müslüman

³¹ Nedkoff, 1944: 613; Ebu Ubeyd, 2016: 70.

³² Nedkoff, 1944:614; Ebu Ubeyd, 2016: 70.

³³ Yazır, 2000: 357-366.

³⁴ Yazır, 2000: 357-366.

³⁵ Yazır, 2000: 357-366.

³⁶ Nedkoff, 1944: 606.

³⁷ Jackson, 2003: 281-282.

idarecileri tarafından zimmi kategorisi diğer dinlere mensup olanlar için de genişletilmiştir³⁸. Öyle ki gayrimüslimler cizye ödemeleri karşılığında inançlarını muhafaza edebiliyorlardı. Cizye vergisinin bu fonksiyonu hızla gerçekleştirilen fetihlerde ele geçirilen yerlerde zor ve baskı ile İslamiyet'i kabul ettirmek yerine gayrimüslim halkı güvence altına alıyor ve olası ayaklanmaları ortadan kaldırıyordu³⁹. Ayrıca cizye vergisinin kişilerin mali gücüne göre konulması hem zimmi halkın varlıklı olmasına imkân vermekte hem de bölgenin kalkınmasında zimmi halk da destek olmuş olmaktadır. Bu durum Müslümanların refah seviyesini de artırabilmekteydi⁴⁰. Böylece cizye hem devletin huzur ve düzenini sağlamakta hem de gayrimüslimlerin İslamiyet'i kabul etmelerini daha az incitici bir yöntemle gerçekleştirmektedir. Öte yandan Cizye vergisi sayesinde II. Ömer devrinde kitle halinde İslamiyet'e geçişlerin olduğu söylenmektedir⁴¹.

1.2. Cizye Vergisi ve Barış Anlaşmaları

Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda yaşayan gayrimüslimler ile barış anlaşması imzalanırdı. Bu anlaşmaya göre gayrimüslimler cizyelerini ödeyecek, bunun karşılığında ise şehir veya taşrada bulunan kiliselerin ve sinagogların yıkılmaması, kan akıtılmaması, can ve mal güvenliğinin sağlanması, düşmanlara karşı toprakların savunulması gibi görevler yerine getirilecekti⁴². İlgili dönemde Şam'ın tamamı ve Hire'nin önemli bir kısmı barış yoluyla fethedilmiştir⁴³. Anlaşma sürecinde ise halife gayrimüslimlerle yapılacak olan anlaşma hükümlerini tespit ettirmekte, bunları kâtiplere yazdırmakta ve şehirlere dağıttırmaktaydı. Eğer halife tarafından kurallara uyulmadığı tespit edilirse müdahalede bulunulurdu. Ayrıca anlaşma hükümleri her bir kabile için ayrı olabileceği gibi her kabile de kendi anlaşma hükümlerine tabi olmaktadır.

Cizye vergisi anlaşmanın yapıldığı kameri ayından itibaren 1 kameri yıl geçtikten sonra alınmaya başlanırdı⁴⁴. Anlaşma içinde bulunan gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği Müslüman ülkesinde bulundukları süre boyunca sağlanmaktadır. Bu kişiler cizye vergisi ödemedi 4 aya kadar, ödeyerek ise 1 yıla kadar ülkede kalabilmektedirler. Ancak gayrimüslimlerden anlaşmasını bozanların ülkeden ayrılması ve kendi güvendikleri bir yere gitmeleri gerekmektedir⁴⁵. Kendi isteği ile ülkeyi terk etmeyenlerin ise zorla çıkarılması

³⁸ Jackson, 2003: 282.

³⁹ Nedkoff, 1944: 606.

⁴⁰ Ebu Ubeyd, 2016: 61.

⁴¹ Nedkoff, 1944: 606,607.

⁴² Ebu Yusuf, 1973: 223.

⁴³ Ebu Yusuf, 1973: 223.

⁴⁴ El-Maverdi, 2018: 276.

⁴⁵ El-Maverdi, 2018: 277.

gerekir⁴⁶. Anlaşmanın bozulmasıyla cizye vergisi ödemeyen veya İslamiyet'i kabul etmeyen gayrimüslimler, Müslümanlar ile harp haline diğer bir deyişle savaş durumuna girmiş olur. Eğer anlaşmalı olan gayrimüslimler Müslümanlara karşı savaş açarlarsa, savaşa katılanlar için anlaşma bozulur. Ancak savaşa katılmayanlar için anlaşma hükmü yükümlülüğünü korumaktadır. Ebu Hanefi'ye ise zimmiler harp ülkesine gidene kadar anlaşmayı bozmamış kabul edilirler ve anlaşma hükümlerine uyma zorunlulukları devam eder⁴⁷. Fakat Müslümanlarla savaşa teşebbüs ederler ise hemen öldürülmeleri, çocuklarının esir tutulması, mallarının ise ganimet olarak alınması uygun olmaktadır⁴⁸. Burada anlaşma bozulsa bile kişilerden sadece ülkeyi terk etmeleri istenirken, savaşmaları durumunda öldürülmelerinin uygun görülmesi aslında çatışma esnasında öldürülüp mağlup edilmeleri anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İslam devleti idarecileriyle gayrimüslimler arasında yapılan barış antlaşmaları kapsamında her iki taraf da haklarını ve vazifelerini antlaşma kapsamında güvence altına almaktadır⁴⁹. Anlaşma hükümleri gereği gayrimüslim cizye vergisi ödemekle yükümlü iken Müslüman devlet ise zimminin can ve mal güvenliğinden sorumludur. Müslüman devlet zimminin can ve mal güvenliğini sağlayamayacaksa cizye vergisi almamakta, aldığını ise iade etmekteydi. Öyle ki Halid b. Velid Hirelilerle yaptığı antlaşmada eğer halkı koruyup gözetemez ise cizye vergisini iade edeceğini taahhüt etmiştir⁵⁰. Yine aynı şekilde Ebu Ubeyde döneminde bölgedeki gayrimüslimler ile yapılan barış antlaşması kapsamında alınan mallar geri iade edilmiştir. Çünkü ilgili dönemde Rumlar büyük bir savaş hazırlığı içerisindeydi, bunun üzerine Ebu Ubeyde zimmilerin can ve mal güvenliğini korumak için muktedir olmadıklarını düşünerek zimmilerden alınan malları geri iade etmiştir⁵¹.

Barış antlaşmaları içerisinde Hz. Peygamberin koyduğu ilk cizye vergisini ödeyen ehli kitap halkın Necranlı Hristiyanlar olduğu belirtilmektedir. Bu bilgiyi birçok araştırmacı ve tarihçi benzer şekilde aktarır⁵². Hz. Peygamber cizye ayetinin indiği yıl, Cerva halkı ve Eyle, Erzuh, Dümetülcendel Hristiyanlarıyla bir sonraki yıl ise Necran Hristiyanları, Teyma ve Makna Yahudileriyle, halkı Yahudi, Hristiyan ve kısmen de Mecusi olan Bahreyn, Yemen ve Hecer halklarıyla yaptığı barış antlaşmalarının içerisinde cizye vergisi şartını da eklemiştir⁵³.

⁴⁶ El-Maverdi, 2018: 278.

⁴⁷ El-Maverdi, 2018: 277.

⁴⁸ El-Maverdi, 2018: 277,278.

⁴⁹ Nedkoff, 1944: 602.

⁵⁰ Erkal, 1993: 42.

⁵¹ Ebu Yusuf, 1973: 224.

⁵² Nedkoff, 1944: 602; Güner, 2006: 90; Ebu Ubeyd, 2016: 42.

⁵³ Erkal, 1993: 42.

Hiz. Peygamber dışında diğer İşlam devlet yöneticileri ve görevlilerinin de barış anlaşması içerisinde cizye vergisini şart olarak koydukları görülmektedir. Öyle ki Hiz. Ebubekir Hire halkından cizye vergisi almıřtır⁵⁴. Amr ibn al-As'ın Mısır hükümdarıyla yaptığı barış anlaşmasına göre Mısır Kıptilerinden kişi başi iki dinar altın olmak üzere cizye vergisi alınacaktı⁵⁵. Ebu Ubeyde Antakya halkı ile cizye vermeleri ya da şehri terk etmeleri konusunda anlaşma yapmıřtır⁵⁶. Amr. B. El-As Trablus'un Barka şehri ile cizye anlaşması ger ekleřtirmiřtir⁵⁷.

Hiz. Ömer döneminde Beni Tağlib kabilesinin, cizye adı altında vergi vermek yerine cizye niteliğinde olan sadaka ismiyle iki kat daha fazla vergi vermeyi kabul ettiği belirtilir⁵⁸.

1.3. Cizyede Mükellefiyet

Hiz. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak tayin ettiğinde cizye vergisinin yetişkin olan her erkekten alınmasını buyurmuřtur⁵⁹. Aynı şekilde Hiz. Ömer de yetişkin erkekleri cizye mükellefi olarak kabul etmiřtir⁶⁰. Bir başka kaynağa göre gayrimüslimlerden reşit olan yani 15 yaşını tamamlayan erkeklerden cizye vergisi alındığı belirtilmektedir⁶¹. Ayrıca akli dengesi ve maddi gücü yerinde, h r, sağlıklı, eli silah tutan gayrimüslim yetişkin erkekler, cizye mükellefi olarak g sterilmektedir⁶². Bu bilgilere bağlı olarak cizye mükellefinin gayrimüslim yetişkin erkekler olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda kadınlardan cizye alındığı rivayet edilse de genel olarak kadınlara cizyeye dâhil edilmediği hususu, Müslümanların genel olarak birleştiği bir g r řt r⁶³.

Başka ülkeye tabi olup kazanç amacıyla Müslüman ülkesinde bulunan gayrimüslimlerden 4 aydan fazla durmaları halinde cizye vergisi alınmıştır. Cizye vergisi ödeyenler 1 yıla kadar Müslüman ülkesinde kalabilmektedir⁶⁴. Hanefilere göre 1 yıldan fazla İşlam devleti sınırları içerisinde ikâmet eden gayrimüslimlerden cizye vergisi alınmaktadır⁶⁵. Bu bilgiler doğrultusunda yabancı ülke gayrimüslimlerinin 4 aydan fazla İşlam ülkesinde ikâmet etmesi durumunda cizye mükellefi h line geldikleri ifade edilebilir.

⁵⁴ Ebu Ubeyd, 2016: 42.

⁵⁵ Ebu Ubeyd, 2016: 163.

⁵⁶ İbni Cafer, 2018: 38.

⁵⁷ İbni Cafer, 2018: 59.

⁵⁸ Kenanoğlu, 2013: 55; Ebu Ubeyd, 2016: 44.

⁵⁹ Erkal, 1993: 43.

⁶⁰ Ebu Ubeyd, 2016: 52.

⁶¹ Nedkoff, 1944: 608,609.

⁶² Nedkoff, 1944: 610; Erkal, 1993: 43; El-Maverdi, 2018: 273.

⁶³ Hiz. Peygamber Yemen halkından Yahudi ve Hristiyan olanların kendi dinlerini muhafaza edebileceğini, ancak erkek veya kadın, köle veya cariyeye her mükellefin bir dinar veya ona eşdeğer meafir (bir kabile) kumaşı ödemekle mükellef olduğunu belirtmiştir.(Ebu Ubeyd, 2016: 42); Ebu Ubeyd, 2016: 52.

⁶⁴ Nedkoff, 1944: 611; El-Maverdi, 2018: 277.

⁶⁵ Erkal, 1993: 42.

Cizye vergisi bir baş vergisi olmasına rağmen Habib b. Mesleme Ermenistan'ın Tiflis ahalisi ile yaptığı antlaşma sonucu her bir aileye 1 dinar cizye vergisi koymuş ve birden fazla ailenin bir araya gelerek cizye vergisini azaltmaya çalışmamaları gerektiğini söylemiştir. Aynı şekilde kendilerinin de aileleri parçalayarak cizyeyi çoğaltma gibi bir amaçları olmadığını belirtmiştir⁶⁶. Bu örnekler bize cizye mükellefiyeti konusunda nispeten geniş yorumların ortaya çıkabildiğini göstermektedir.

Yüksek Gelirliler (Ala Sınıf)	Orta Gelirliler (Mutavassıt sınıf)	Düşük Gelirliler (Edna Sınıf)
• Kuyumcu, manifaturacı, çiftlik sahibi, tacir, doktor, eczacı, zanaatkar ve benzeri meslekleri yapanlar ile çok parası, eşyası, çiftliği, kölesi olan zenginler • Geliri 10.000 dirhemden fazla olan zengin kişiler	• Hali iyi, malı bolca, eşyası çok olanlar • Geliri 200 ile 10.000 dirhem arasında olan orta halli kişiler	• Terzi, boyacı, kunduracı, kundura tamircisi, eyer takımı ve benzeri eşyaları yapıp satanlar, ırgatlık, amelelik gibi el emeği gerektiren meslekleri yapan, daha az malı, parası olanlar • Geliri 200 dirhemden az olan sanat erbabı kişiler

Şekil 1.1. Mükelleflerin Mali Gücüne Göre Sınıflar⁶⁷

Hız. Ömer mali durumlarına göre mükellefleri, yüksek, orta ve düşük gelirler olmak üzere 3 sınıfa ayırmıştır. Sınıflar mükelleflerin mali gücünü gösteren meslek, servet ve gelirlerine göre belirlenmiştir⁶⁸. Şekil 1.1'de görüldüğü üzere belirli bir işletme yeri olan, getirisi yüksek bir mesleği bulunan veya geliri 10.000 dirhemi aşan kişiler, ala sınıfını oluşturmaktadır. Evsat sınıfını ise belirli bir malı varlığı olan veya 200 dirhemden fazla ama 10.000 dirhemden az geliri olan kişilerden meydana gelmektedir. Edna sınıfı da kendi el emeğiyle geçinen belirli bir birikimi olan 200 dirhemden az gelir elde eden kişilerden oluşmaktadır.

1.4. Cizyede Muafiyet

Cizye vergisinin mükellefi olan gayrimüslim yetişkin erkekler bu vergiyi ödemekten kaçındıklarında, kendileriyle harp durumuna gelindiği için öldürülmeleri uygun görülmüştür. Bu yüzden savaşta öldürülmesi uygun görülmeyen zürriyet yani kadın ve çocuklar cizye vergisinden muaf tutulmuştur⁶⁹. Hız. Peygamber birçok hadisinde kadın ve çocukların

⁶⁶ Ebu Ubeyd, 2016: 225.

⁶⁷ Nedkoff, 1944: 610; Ebu Yusuf, 1973: 202; İbni Cafer, 2018: 193,194.

⁶⁸ Nedkoff, 1944: 610.

⁶⁹ Ebu Ubeyd, 2016: 52.

öldürülmesini yasaklamıştır. Ayrıca kadın ve çocukları cizye vergisinden muaf tutmak için “bülüğa ermiş” yani yetişkin olmuş ifadesini kullanmıştır⁷⁰.

Cizye vergisini ödemeyenlerin öldürülmesi savaş durumundan dolayı gerçekleştirilir. Bu durumda savaşabileceklerden cizye vergisi alınırken savaşıma uygun olmayan kadınlar, çocuklar, körler, rahipler, ihtiyarlar, kötürümler, akıl hastaları, daimi hasta olanlar ve bunlar gibi savaşıma gücü yetmeyenler cizye vergisinden muaftır⁷¹. Bir diğer neden ise cizye vergisi mükellefi olan erkekler cizye vergisi ödediği için mükellefin soyundan gelen ve buna bağlı olan kadınlar, çocuklar, deliler ve köleler cizyeden muaf olmaktadır⁷². Ayrıca başkasının yardımıyla yaşayan, sakatlar, hiçbir kazanç vasıtasına gücü yetmeyen ve kabiliyeti olmayan aciz, mesleği ve işi olmayan dilenciler, köleler, fakir, işsiz kişiler ile kendini ibadete adanmış fakir ve kilise gelirleri ile geçinen rahipler farklı bazı görüşlere rağmen cizye vergisinden muaftır⁷³. Ancak bu kişilerden mal, mülk ve akar sahibi olanlar cizye vergisi ödemekle mükelleftir⁷⁴. Akıl sağlığında problemi olan ve erkekliğine emin olunmayan kişiler aksi durum ispatlanana kadar cizye vergisinden muaf tutulmuştur⁷⁵. Akıl sağlığından sorunu varken iyileşenler takip eden 1 yılın geçmesiyle cizye mükellefi haline gelirler⁷⁶.

Bir görüşe göre yaşlılara cizye vergisi düşmez, başka bir görüşe göre fakir ve yaşlılara cizye vergisi düşer⁷⁷. Bu konuda Hz. Ömer dilenen yaşlı birisini görerek bu kişiye hangi dine mensup olduğunu ve neden bu hâlde olduğunu sormuş, yaşlı adam Yahudi olduğunu ve yaşlı, ihtiyar, cizye mükellefi olduğundan bu hâlde olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Hz.Ömer bu ve benzer şekilde yardıma muhtaç olan kişilere bakılması ve insafli davranılması gerektiğini söylemiştir. Gençliğinde cizyesini aldık, yaşlandığında böyle perişan bırakmamız uygun olmaz diyerek durumu vurgulamıştır⁷⁸. “*Sadakalar ancak fakir ve miskinler içindir*” ayetinde fakirler ile Müslümanlar kastedilirken miskinler de ehli kitabın fakirleridir⁷⁹. Hz. Ömer bu olayın üzerine yaşlı ve yardıma muhtaç kişilerden cizye alınmasını kaldırmıştır⁸⁰.

Yalnız başına kendini ibadete adanmış ve başkasının yardımıyla geçinen rahipler cizye vergisinden muaf tutulmuştur⁸¹. Ancak rahiplerin kendi şahıslarına ait emlak ve kişisel gelirleri

⁷⁰ İbni Cafer, 2018: 193.

⁷¹ Nedkoff, 1944: 610; Ebu Yusuf, 1973: 200; İbni Cafer, 2018: 193.

⁷² El-Maverdi, 2018: 273,274.

⁷³ Nedkoff, 1944: 611; Ebu Yusuf, 1973: 200; Erkal, 1993: 43.

⁷⁴ Ebu Yusuf, 1973: 200.

⁷⁵ Nedkoff, 1944: 611.

⁷⁶ El-Maverdi, 2018: 276.

⁷⁷ El-Maverdi, 2018: 276,277.

⁷⁸ Ebu Yusuf, 1973: 205.

⁷⁹ Ebu Yusuf, 1973: 205-206.

⁸⁰ Ebu Yusuf, 1973: 206.

⁸¹ Nedkoff, 1944: 611; Ebu Yusuf, 1973: 200; Erkal, 1993: 43.

var ise cizye mükellefi haline gelirler⁸². Yine rahiplerin yaşadığı manastır zengin ya da kiliselerin gelirleri var ise başrahip ya da yönetici kişilerden cizye vergisi alınmaktadır⁸³. Ancak kilise giderleri düşüldükten sonra ellerinde bir şey kalmaz ise cizye vergisinden vazgeçilir⁸⁴. İslam hukukçuların çoğunluğuna göre rahip kendini ibadete adanmış ise cizye vergisinden muaftır. Bir başka görüşe göre ise çalışabilecek düzeyde olan rahiplerden cizye vergisi alınması gerektiği savunulmuştur. Halk içinde yaşayan rahiplerden cizye vergisi alınmasına ilişkin İslam hukukçuları arasında görüş birliği bulunmaktadır. Emeviler döneminde muaf olması gereken rahiplerden cizye vergisi alındığı bilinmektedir. Abdülmalik b. Mervan para reformu yaptığı dönemde (693) haraç amili (vergi memuru) olan Asbağ b. Abdülaziz Mısır'da bulunan rahipleri tespit ederek kişi başı 1 dinar cizye almıştır. Bu rahiplerden alınan ilk cizye vergisidir. Daha sonraki dönemlerde de (715-717) rahiplerden cizye vergisinin zaman zaman alındığı bilinmektedir⁸⁵. Ebu Ubeyd'e göre Ömer b. Abdülaziz kilise sahiplerine kişi başına 2 dinar cizye koyarken rahiplerin gücünün yeteceğini çünkü rahiplerin geçimini temin eden zimmilerin aynı zamanda rahiplerin cizye vergi yüküne de katlanacaklarını belirtmiştir⁸⁶. Rahiplerden cizye alınmasının asıl nedeni o yıllarda Mısır'da meydana gelen kıtlık nedeniyle halkın vergiden kaçınmak üzere rahipliği istismar etmeye çalışmasıdır. Bunu önlemek amacıyla geçici bir tedbir olarak rahiplerden cizye vergisi alındığı düşünülmelidir⁸⁷.

Cizye mükellefi öldüğünde vergi borcunun ne olacağına ilişkin İslam hukukçuları arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefi ve Maliki'ye göre cizye mükellefi öldüğünde cizye vergi borcu kişinin mirasından ya da mirasçılardan talep edilemez, cizye borcu mükellef öldüğünde düşer⁸⁸. Şafii ve Hanbelilere göre ise yıl tamamlanmış ve cizye tahakkuk etmiş ise ölen mükellefin mirasından vergi borcu alınır⁸⁹.

Cizye vergi mükellefi olan gayrimüslimler İslamiyet'i kabul ettiğinde doğrudan cizye vergisinden muaf olurlar⁹⁰. Öyle ki Hz. Peygamber İslamiyet'i kabul edenlerin cizyeyle mükellef olmadığını buyurmuştur⁹¹. Ayrıca Hz. Ali Müslüman olan bir köy reisinin üzerinden cizye mükellefiyetini kaldırmıştır⁹². Bununla birlikte, böyle durumlarda İslam hukukçularının cizye vergi borcunun tamamen düşüp düşmeyeceği konusunda farklı görüşleri bulunmaktadır.

⁸² Ebu Yusuf, 1973: 200.

⁸³ Nedkoff, 1944: 611; Ebu Yusuf, 1973: 200.

⁸⁴ Ebu Yusuf, 1973: 200-201.

⁸⁵ Erkal, 1993: 43.

⁸⁶ Ebu Ubeyd, 2016: 58.

⁸⁷ Erkal, 1993: 43.

⁸⁸ Nedkoff, 1944: 611; Ebu Yusuf, 1973: 201; Erkal, 1993: 45; Ebu Ubeyd, 2016: 66; El-Maverdi, 2018: 276.

⁸⁹ Erkal, 1993: 45; El-Maverdi, 2018: 276.

⁹⁰ Nedkoff, 1944: 611.

⁹¹ Ebu Ubeyd, 2016: 63.

⁹² Ebu Ubeyd, 2016: 98.

İslam hukukçularının çoğunluğuna göre Müslüman olan bir kişiden tahakkuk etmiş cizye vergi borçları da dâhil olmak üzere tüm cizye vergi borcu düşer. Ancak İmam Şafi, Ebu Yusuf ve Ebu Sevr'e göre Müslüman olan kimseden ilgili yılın cizye vergisi düşer, fakat daha önceden tahakkuk eden cizye vergi borçları düşmez⁹³. Cizye mükellefinin bir senelik cizye vergisi tahakkuk ettikten sonra tahakkuk eden kısım kadar cizye vergisi alınmaktadır. Çünkü senelik cizye vergisi kişinin üzerine vacip hale gelmiştir. Ancak zimmi cizye senesinin dolmasına birkaç gün kalmış olsa bile cizye senesi dolmadan önce Müslüman olursa sürenin kısa ya da uzun olup olmadığına bakılmaksızın cizye vergisinden muaf olur⁹⁴.

Bu konuda İmam Şafi'ye ait bir görüş de aktarılmaktadır. Buna göre Müslüman olan zimminin içinde bulunduğu yıl dâhil olmak üzere daha önce tahakkuk eden bütün cizye vergi borçları düşmez, cizye vergisi alınır⁹⁵. Ebu Hanife'ye göre Müslüman olanlardan cizye vergisi düşmektedir⁹⁶. Bazı dönemlerde Müslüman olan zimmilerden cizye vergisi alındığı görülmektedir. Arap olmayan kavimlerden bir kişi Müslüman olduktan sonra kendisinden halen cizye vergisi alınmaya devam edilmiştir. Bunun üzerine kişi, Hz. Ömer'e giderek durumunu izah etmiş, Hz. Ömer ise kendisine cizye ödemekten ya da öldürülmekten kaçınmak için İslam'ı kabul etmiş olabileceğini belirtmiştir. Kişi ise bunun hakkı olduğunu ve İslamiyet'i kabul ettiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, emir vererek kişinin üzerindeki cizye vergisini kaldırmıştır⁹⁷.

Emeviler döneminde bazı hükümdarların Müslümanlığı kabul eden kişilerden cizye vergisi aldığı aktarılmıştır. Emevilerin Irak bölgesi valisi Haccac b. Yusuf Müslüman olan zimmilerden cizye almaya devam etmiştir. Bu uygulamaya Ömer b. Abdülaziz son vermek istese de Horasan bölgesinde bu uygulamaya bir süre daha devam edilmiştir. Horasan bölgesi Emeviler döneminde barış antlaşmasıyla ele geçirilmiş ve toptan bir cizye vergisi belirlenmiştir. Din adamları ve idareciler bu vergiyi taksim ederek halktan toplamaya devam etmiş, Müslüman olanlardan vergi düşülmemiştir. Bu uygulamaya Horasan valisi Nasr b. Seyyar 739 (121 Hicri) yılında yaptığı yeni bir vergi düzenlemesi ile son vermiş ve 30.000 kadar Müslüman olan zimmiden cizye vergisini kaldırmıştır. Bu düzenleme ile yolsuzluk ile cizyeden muaf tutulan 80.000 zimmiye de cizye vergisi yüklemiştir⁹⁸. Emeviler döneminde Müslümanlardan cizye alan yöneticiler cizye vergisini kölelerden alınan bir vergi türü gibi görmüşler ve bu yüzden Müslüman olanlardan cizye vergisinin düşmemesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bundan dolayı

⁹³ Erkal, 1993: 45.

⁹⁴ Ebu Yusuf, 1973: 201.

⁹⁵ Erkal, 1993: 45.

⁹⁶ El-Maverdi, 2018: 276.

⁹⁷ Ebu Ubeyd, 2016: 63,64.

⁹⁸ Erkal, 1993: 43.

dönemin bazı âlimleri Emevilere karşı isyanı caiz görmüşlerdir⁹⁹. İslamiyet'i kabul eden zimmilerden sadece bazı bölgelerde ve sınırlı bir süre için cizye vergisi alındığı görülmektedir¹⁰⁰.

1.5. Cizye Vergisinin Miktarı

Cizyenin miktarı dönemine, alındığı bölgeye, kişilerin ekonomik durumlarına, kişisel veya toplu oluşuna göre farklılık göstermiştir¹⁰¹. Cizye vergisi bazen bir grup halktan toplu bir tutar olarak alınmış ve bu miktar kişilere taksim edilmiştir¹⁰². Anlaşma gereği Müslüman idarecilerin belirleyeceği cizye miktarı bütün cizye mükelleflerini kapsar ve sonraki dönemlerde geçerliliğini korurdu¹⁰³. Hz. Peygamber Necranlı Hristiyanlarla yaptığı anlaşmada cizye vergisi olarak her sene adedi bir ukıyye (40 dirhem) değerinde olan iki bin elbise (hülle) yani iki bin ukıyye gümüş cizye vergisi için anlaşma yapmıştır. Elbiselerin toplam değerinde ortaya çıkacak farklılıklarda değerinden az çıkarsa noksan kısım alınmakta, değerinden fazla olursa haraçtan düşülmekteydi¹⁰⁴. Hz. Peygamber Bahreyn ve Yemen halkından her yetişkin erkek için 1 dinar ya da 1 dinar değerinde meafır kumaşının cizye vergisi olarak alınmasını emretmiştir¹⁰⁵. Hz. Peygamber yıllık 300 mükellefi olan Eyle halkı ile 300 dinara, yüzer mükellefi olan Cerva ve Erzuh halkları ile 100 dinar cizye vergisi ödemeleri şartıyla barış anlaşması yapmıştır¹⁰⁶.

Cizye vergi miktarında nüfusun durumuna göre değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Necranlıların cizye vergisi olarak ödemesi gereken iki bin adet elbise miktarında Hz. Ebubekir döneminde değişiklik yapılmamış, aynen uygulanmıştır. Hz. Ömer döneminde ise Necranlılar Yemen'den çıkarıldıkları için 2 yıl vergiden muaf tutulmuş ancak daha sonra yine eskisi gibi aynı miktardan cizye ödemeye devam etmişlerdir. Lakin Necranlıların başvurusu üzerine halife Osman döneminde, yükümlülüklerinden 200 elbise indirilmiş daha sonra Muaviye (veya Yezid) döneminde yeniden nüfuslarının azalmasıyla 200 elbise daha düşülmüştür. Ömer b. Abdülaziz döneminde ise yapılan inceleme sonucunda Necranlıların barış dönemine göre nüfusunun sadece %10'unun kaldığı görülünce cizye miktarı 200 elbise olarak tespit edilmiştir¹⁰⁷.

⁹⁹ Ebu Ubeyd, 2016: 64,65.

¹⁰⁰ Erkal, 1993: 43.

¹⁰¹ Erkal, 1993: 43.

¹⁰² Nedkoff, 1944: 610.

¹⁰³ El-Maverdi, 2018: 274,275.

¹⁰⁴ Erkal, 1993: 43; Ebu Ubeyd, 2016: 206.

¹⁰⁵ Erkal, 1993: 43; Ebu Ubeyd, 2016: 41,42.

¹⁰⁶ Erkal, 1993: 43.

¹⁰⁷ Erkal, 1993: 43.

Cizye vergisinin asıl şekli ve miktarına ilişkin önemli değişiklikler Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁰⁸. Hz. Ömer Sevad bölgesindeki halkı ekonomik durumlarına göre düşük, orta ve yüksek gelirler olarak üç sınıfa ayırmış ve bunlara sırasıyla 12, 24 ve 48 dirhem gümüş cizye vergisi koymuştur¹⁰⁹. Hz. Ömer, Şam ve Irak halkının, ekonomik durumları Yemen halkından daha iyi olduğu için Hz. Peygamberin Yemen halkına koyduğu cizye vergisinden daha fazla vergi koymuştur¹¹⁰. Ebu Ubeyd'e göre eğer Hz. Peygamber cizye vergisini kesin ve belirli bir miktar olarak belirlemiş olsaydı, Hz. Ömer bu sınırı aşmazdı diye belirtmiştir¹¹¹. Bu durum Halife ya da devlet başkanın vergi miktarında aşağı veya yukarı değişiklik yapabildiğini göstermektedir¹¹². Böylece cizye mükellefinin mali gücüne göre cizye vergi miktarında düzenleme yapılabilmektedir. Öyle ki Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in yüklediği vergiyi artırmış, daha sonra kendisi tarafından belirlenen 48 dirhem vergiyi sonradan 50 dirheme çıkartan da olmuştur¹¹³.

Hz. Ömer'in yaptığı ayrıma göre Şam halkı gibi altın para kullanan yüksek gelirliilere kişi başına yılda 4 dinar (altın), orta gelirliilere 2 dinar, düşük gelirliilere kişi başına 1 dinar vergi konmuştur. Irak halkı gibi gümüş para kullanan yerlerde yüksek gelirliilerden 48 orta gelirliilerden 24 ve düşük gelirliilerden 12 dirhem (gümüş), cizye vergisi alınmıştır¹¹⁴. Hz. Ali döneminde de ekonomik durumlarına göre cizye vergi mükellefleri sınıflandırılmıştır. Buna göre beygire binen, parmaklarına altın yüzük takan, reislerden (dihkan; soylu/köy reisi) 48, tacirlerden 24, çiftçilerden ve diğerlerinden 12 dirhem alınmıştır¹¹⁵.

Zimmilere cizye vergisine ilave olarak erzak ve yiyecek hakkı olarak aynı bir yükümlülük daha konmuştur¹¹⁶. Hz. Ömer Şam halkı ile yaptığı anlaşma gereği altın sahiplerine 4 dinar altın ve Müslümanlara erzak olarak verilmek üzere 2 müd buğday ve 3 kış zeytinyağı, gümüş sahiplerine ise 40 dirhem ve 15 sa' erzak cizye vergisi yüklemiştir¹¹⁷. Mısır halkına ise kişi başı aylık 24 sa' düzeyinde bal ve yağ cizye vergisi olarak konmuştur¹¹⁸. Hz. Ömer döneminde Mısır'da cizye mükellefinden 2 dinar ve ilave olarak toprak sahiplerinden 3 irdeb buğday, 2 kış zeytinyağı, 2 kış bal ve 2 kış sirke alınmaktaydı. Daha sonra Mısırlılar aynı vergiler yerine 2 dinar vermeyi kabul etmiş ve toplam vergileri 4 dinar olmuştur¹¹⁹. Muaviye b.

¹⁰⁸ Nedkoff, 1944: 606; Erkal, 1993: 44.

¹⁰⁹ Erkal, 1993: 44.

¹¹⁰ Ebu Ubeyd, 2016: 56; İbni Cafer, 2018: 194.

¹¹¹ Ebu Ubeyd, 2016: 57.

¹¹² İbni Cafer, 2018: 194.

¹¹³ Ebu Ubeyd, 2016: 57; El-Maverdi, 2018: 276.

¹¹⁴ Nedkoff, 1944: 608,609; Ebu Ubeyd, 2016: 55.

¹¹⁵ Erkal, 1993: 44.

¹¹⁶ İbni Cafer, 2018: 194.

¹¹⁷ Ebu Ubeyd, 2016: 54,55.

¹¹⁸ Ebu Ubeyd, 2016: 55.

¹¹⁹ Erkal, 1993: 44.

Ebu Süfyan, Diyar-ı Mudar halkının hepsini orta gelirli sayarak kişi başı yıllık 24 dirhem cizye vergisi ayrıca zamanın fiyatına göre 9 dirhem değerinde bal ve zeytinyağı paylarını cizye vergisi olarak koymuştu. Sonradan aynı yükümlülüğü kaldırılarak bunun değeri olan 9 dirhemi doğrudan ana miktara ekledi ve cizye vergi miktarını 33 dirhem olarak değiştirdi¹²⁰. Müşterek toplanan cizye vergisi miktarları ise mükellef sayısına bağlı olarak değişmiştir¹²¹.

Cizyenin miktarının belirlenmesinde asgari miktar dinî hükümle, azami miktar ise içtihat ile belirlenmektedir¹²². Cizye miktarı konusunda İslam hukukçuları arasında ihtilaf bulunmaktadır. Ebu Hanefi ve Hanbelilere göre cizye miktarı üç sınıfa ayrılmakta, bunlar yüksek gelirli için 48, orta gelirli için 24 ve düşük gelirli için 12 dirhem şeklindedir. Hz. Ömer tarafından belirlenen bu miktarlar Ebu Hanefi'ye göre kesindir ve değiştirilemez¹²³. Maliki'ye göre cizye miktarını sınırlayıcı bir asgari veya azami miktar bulunmadığı için, miktarın tayini halifelere bırakılmaktadır. Malik'e göre yetki sahibi olan her iki tarafın idarecilerinin anlaşmasıyla miktar kararlaştırılabilir¹²⁴. Yine Maliki'ye göre Hz. Ömer'in uygulamasına bağlı kalarak cizye vergisi, altın paranın hâkim olduğu yerlere 4 dinar, gümüş paranın hâkim olduğu yerlerde ise 48 dirhem olarak belirlenmiştir. Bu miktarlar cizyenin üst sınırını belirlemektedir. Diğer düşük ve orta gelirli için cizye miktarı bu üst sınıra göre ayarlanmaktadır¹²⁵. Şafi'ye göre yine Hz. Ömer tarafından belirlenen 1 dinar veya 12 dirhem azami sınır olarak kullanılmaktadır. Bu miktarın altına inilmesi uygun görülmemiş, azami miktarının ise idareciler tarafından içtihat ile belirlenebileceğini açıklamıştır¹²⁶. Hanbeliler ise Hz. Peygamber'in 1 dinarlık cizye uygulamasını asgari ölçü olarak almışlardır. Bu yüzden cizye vergisinin en düşük miktarını 1 dinar olarak belirlemişlerdir¹²⁷.

1.6. Cizye Vergisinin Tahsili

Cizye vergisi farklı zamanlarda ve yerlerde aynı veya nakdi bir bedel olarak tahsil edilmiştir. Hz. Peygamber ve ondan sonraki dönemlerde cizye hem nakdi hem de aynı olarak alınmıştır¹²⁸. Hz. Peygamber cizye vergisi olarak elbise, Hz. Ömer, deve, Hz. Ali ise iğne, ip ve çuvaldız almış olsa da cizyede asıl olan gümüş ve altın alınmasıdır¹²⁹. Aynı ödeme kapsamında İslami açıdan hukuki değeri olmayan ölü hayvan, domuz ve şarap kabul edilmemiş,

¹²⁰ İbni Cafer, 2018: 194.

¹²¹ Erkal, 1993: 44.

¹²² El-Maverdi, 2018: 271.

¹²³ Nedkoff, 1944: 609; Erkal, 1993: 44.

¹²⁴ Nedkoff, 1944: 609; El-Maverdi, 2018: 274.

¹²⁵ Erkal, 1993: 44.

¹²⁶ Nedkoff, 1944: 609; El-Maverdi, 2018: 274,275.

¹²⁷ Erkal, 1993: 44.

¹²⁸ Erkal, 1993: 44.

¹²⁹ Ebu Ubeyd, 2016: 412.

bunların sahipleri tarafından satılıp değerlerinin cizye vergisi olarak verilmesi uygun görülmüştür¹³⁰. Hz. Ali zanaat sahiplerinin ürettikleri iğne, törpü, ip gibi mamul malları da cizye vergisi olarak kabul etmiştir¹³¹. Hz Ali mükelleflerin cizye vergi borcunu para karşılığı olarak bu maddelerden tahsil etmiştir.

Cizyenin aynı olarak alınmasındaki amaç mükellefleri, mallarını satmaya mecbur bırakmamak, merhametli davranmak, mükellefiyetlerini hafifletmek, ödemede güçlük çekmeyecekleri şekilde ellerindeki mallardan eş değerde vergi tahsil etmektir¹³². Hz. Peygamber'in Yemen halkından cizye vergisi olarak 1 dinar değerinde meafır (kabile) kumaşı istemesi, cizye vergisinin aynı olarak da alınabileceğinin emsalidir¹³³. Cizyeyi nakdi veya aynı ödemek istemeyenlerden de karşılığında belirli bir devlet hizmetini gerçekleştirmeleri beklenmiştir. Öyle ki Ceracime halkı cizye vergisi ödemek yerine sınır boylarında düşmana karşı gözcülük yapmayı kabul etmiştir¹³⁴.

Mükellefin cizye borcunu ödemesini kolaylaştırmak için verginin tahsilat zamanında ve ödenmesinde kolaylıklar sağlanmıştır. Öyle ki Hz. Peygamber Necranlılardan cizye vergisini her sene Recep ve Safer ayları olmak üzere iki taksit şeklinde almıştır¹³⁵. Halife Ömer döneminde Kudüs halkı ile yapılan anlaşma gereği verginin tahsilatı hem cizye hem de haraç için hasat ve ürünlerin toplanma zamanı olarak kararlaştırılmıştır¹³⁶. Cizye vergisinin ödenme zamanı vergi senesinin başında halife tarafından tespit edilir, eğer verginin taksitle ödenmesine izin verilmiş ise ödeme zamanları kesin olarak hükümet tarafından belirlenirdi¹³⁷. Emeviler döneminde de cizyenin taksit ile alındığına rastlanmıştır¹³⁸. Bazı kaynaklarda taksit sisteminin zamana ve mekâna göre değişiklik gösterdiği bunun yanında dört taksit olarak ödendiği de söylenmiştir¹³⁹. Öte yandan Hanefi hukukçuları cizye vergisinde kolaylık sağlamak amacıyla 12 taksit ile ödeme yapılabileceğini belirtmişlerdir. Diğer üç mezhep ise yılbaşıyla tahakkuk eden cizye vergi borcu için ödeme zamanının yılın dolmasıyla geleceğini ifade etmişlerdir¹⁴⁰.

Hz. Peygamber döneminde cizye doğrudan mükelleflerden ya da bölgenin ileri gelenleri veya gayrimüslim kabile reisleri aracılığıyla tahsil edilirdi. Bu dönemde zekâtı toplayan amiller gayrimüslimlerin cizyelerini de tahsil etmekteydi. Cizye vergilerinin tahsili için ayrı bir memur

¹³⁰ Ebu Yusuf, 1973: 200, 206; Erkal, 1993: 44.

¹³¹ Ebu Yusuf, 1973: 200; Ebu Ubeyd, 2016: 60.

¹³² Ebu Ubeyd, 2016: 61.

¹³³ Ebu Ubeyd, 2016: 61.

¹³⁴ Erkal, 1993: 44.

¹³⁵ Erkal, 1993: 45.

¹³⁶ Erkal, 1993: 45; Ebu Ubeyd, 2016: 60.

¹³⁷ Nedkoff, 1944: 612.

¹³⁸ Erkal, 1993: 45.

¹³⁹ Nedkoff, 1944: 611.

¹⁴⁰ Erkal, 1993: 45.

yoktu. Hz. Ömer döneminde ilk defa cizye ve haraç gibi vergileri tahsil etmek üzere memurlar tayin edilmişti¹⁴¹. Cizye halife tarafından görevlendirilen ve kendi gözetimi altında bulunan dindar, güvenilir ve namuslu memurlar tarafından toplanırdı. Cizye vergisini toplamakla eyalet valileri görevliydi. Valiler de kendi eyaletlerindeki bölgelere tahsildar görevlendirirdi¹⁴². Hz. Ömer'in Sevad'a tayin ettiği görevliler, Sevad arazisini ölçmüş ve zimmi halkın boynuna mühür takılı şekilde kendilerine gelmelerini emretmiş, mühürlü olmayanların ise zimmet haklarını kaybedecekleri belirtilmiştir. Görevliler cizye vergisinin kişi başı aylık 4 dirhem olarak tespit etmişlerdir. Görevliler her köyün halkını sayarak mükellef olanların toplam vergisini tespit ederek bu miktarı köy reislerine iletmekte, köy reisleri ise köy halkı ile bir araya gelerek vergiyi toplamaktaydı. Görevliler, köy reisini, köy halkının tüm vergisinden sorumlu tutardı¹⁴³. Mısır ve Şam'da köy halkı tarafından seçilen nüfuslu kişiler ve büyük arazi sahiplerinden bilirkişi olarak faydalanıldığı, bu şekilde vergi mükelleflerinin mali güçlerine göre listelerinin hazırlandığı sonra bu listelerin bir nüshanın bölgedeki vergi görevlisine diğerinin ise Fustat'daki beytûlmala gönderildiği akabinde Mısır valisinin tasdikiyle beraber listeye göre vergilerin tahsil edildiği anlaşılmaktadır¹⁴⁴. Vergi tahsili gerçekleştiren görevlilerden (amillerden) köy sahibi veya Ağası ile anlaşma yaparak cizye vergisini peşin almaları ve verginin toplanmasını bu kişilere vermeleri uygun görülmemiştir. Çünkü bu tür bir mültezimlik anlaşması sonucunda önemli bir vergi kaybı olacağı düşünülmüştür. Ebu Yusuf bir örnekle, bu durumu köyden toplanacak cizye miktarı 1.000 dirhem ise köy Ağasının 500 dirheme anlaşmak isteyeceği şeklinde açıklamıştır¹⁴⁵. Bu tarz bir anlaşmanın dinen mümkün ve helal olmadığı belirtilmiştir. Vergi toplanmasını anlaşma ile üzerine alan kişiler kendi çiftliklerinde çalışan mükelleflerden daha az vergi alabilirler. Öyle ki 48 dirhem vermesi gerekenlerden bile 12 dirhemden daha az vergi alınabilirdi, bu miktarın altına inilmesi ise caiz olmamaktadır¹⁴⁶. Emeviler döneminde eyaletlere validen ayrı olarak cizye ve haracı toplamak üzere haraç amilleri tayin edilmiştir¹⁴⁷.

Mükelleflerin durumlarının tespiti amacıyla cizye vergisinin tahsilinde yazılı mühürler kullanılmıştır. Hz. Ömer'in ödenen cizye miktarının yazılı olduğu mühürlü deri parçasını mükelleflerin boynuna taktırdığı bilinmektedir¹⁴⁸. Bu mühür ya da nişanda mükellefe ait bilgileri içeren "baş vergisi (isim) den (yıl) senesi için (tutar) dirhem." şeklinde yazı

¹⁴¹ Erkal, 1993: 44.

¹⁴² Nedkoff, 1944: 612; Ebu Yusuf, 1973: 202.

¹⁴³ Ebu Ubeyd, 2016: 69.

¹⁴⁴ Erkal, 1993: 44.

¹⁴⁵ Ebu Yusuf, 1973: 202.

¹⁴⁶ Ebu Yusuf, 1973: 203.

¹⁴⁷ Erkal, 1993: 44.

¹⁴⁸ Erkal, 1993: 45; Ebu Ubeyd, 2016: 69.

bulunmaktaydı¹⁴⁹. Gayrimüslimlerin bu mühürleri sayım, tespit ve cizyelerinin tahsili bitinceye kadar boyunlarında taşımaları gerekmektedir. İsterlerse ilgili işlemler bittikten sonra mührü çıkarabilmekteydiler¹⁵⁰. Mükellefler ödemelerini gerçekleştirdikten sonra ödeme yaptıklarına dair makbuz almaktaydılar¹⁵¹.

Vergi tahsilinde mükelleflerin küçümsenmeleri gerektiği düşünülmüştür¹⁵². Ancak cizyeyi tahsil edecek görevlilerin bunu farklı yorumlamaları için ayrıca mükelleflere baskı, zulüm, eziyet, haksızlık yapılmaması ve uygun görülmeyen bedellerin alınmaması gerektiği, görevlilerin kurallara uymaları ve usulsüzlük yapmamaları emredilmiştir¹⁵³. Cizye vergisinin mükellefin mali gücüne uygun olacak düzeyde konulması istenmiştir¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Nedkoff, 1944: 613.

¹⁵⁰ Ebu Yusuf, 1973: 207.

¹⁵¹ Nedkoff, 1944: 613; Erkal, 1993: 45

¹⁵² Ebu Ubeyd, 2016: 70.

¹⁵³ Ebu Yusuf, 1973: 202.

¹⁵⁴ Ebu Ubeyd, 2016: 56.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MALİYESİNDE CİZYE VERGİSİ (1550-1840)

2.1. 1691 Tarihli Cizye Reformundan Önce Cizye Vergisinin Genel Süreci

Osmanlı’da cizye uygulaması 1691 yılında yapılan cizye reformuna kadar tüm mükelleflerden eşit şekilde alınan bir vergi içeriğine sahipti. Mükellefin mali gücü dikkate alınmadan gerçekleştirilen bu uygulama, reformdan sonra önemli değişikliklere maruz kalmıştır. Bu nedenle cizye vergisiyle ilgili incelemeyi reform öncesi ve sonrası için ayrı ele almak metodolojik olarak daha uygun olacaktır. Reforma kadar olan süre için cizyeyle ilgili arşiv belgelerinin daha sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Bu başlıkta Osmanlı Arşivindeki belgelerden hareketle reform öncesi dönemde cizye uygulamasının genel çerçevesi ve uygulama esaslarıyla bazı sayısal verilerin takdimi yapılmaktadır.

Cizye ile ilgili ilk kayıtlarda verginin gayrimüslim gruplara göre ayrı ayrı isimlendirildiği ve tahsilinin bu şekilde takip edildiği görülmektedir. Belgelerde cizye-i gebran ile Hristiyanlardan (İsevilerden), cizye-i Yahudiyan ile Yahudilerden (Musevilerden) ve cizye-i Kıptiyan ile de Kıptilerden alınan cizye vergileri kastedilmekteydi. Verginin mükellefini gayrimüslim erkek nüfus oluşturmaktaydı. Ancak bu zaman aralığında cizye vergisi hane sayısı üzerinden alınmaktaydı. Bu nedenle cizye vergisi baş vergisi (poll or head tax) yanında ocak vergisi (hearth tax) olarak da nitelendirilebilir¹⁵⁵. Bununla birlikte Yahudi ve zimmilerin tasarruflarında bulunan cariyeler (cevari) için de cizye vergisi ödediklerine dair bilgilere rastlanılmaktadır¹⁵⁶. Arşiv belgelerinde bu tür başka belgelere rastlamadığımız için, bunun istisnai bir uygulama olduğunu düşünebiliriz. Öte yandan teorik olarak İslam’ı seçen gayrimüslimlerin cizye mükellefiyeti düşüyordu. Arşiv belgelerinde *İslam’la müşerref* olanların vergi mükellefiyetinden düştüklerini gösteren çeşitli belgelere rastlanılmaktadır. 1687/88 yılına ait bir belgede İskenderiye merkez ve çevre köylerdeki 474 cizye hanesinin Müslüman olmaları nedeniyle 1681/82-1682/83 arasını kapsayan üç yıllık sürede cizye ödemedikleri belirtilmektedir¹⁵⁷.

Kıptilerin cizyesinde ise biraz daha farklı bir uygulamanın ortaya çıktığı söylenebilir. İmparatorluğun değişik yerlerinde yaşayan Kıptilerden cizyedarlar aracılığıyla genellikle maktu bir cizye tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu taifeden Müslüman olanların “mal-ı maktu” ismiyle, anlaşıldığı üzere cizye karşılığında bir aidat vermeye devam ettikleri

¹⁵⁵ McGowan, 1981: 80.

¹⁵⁶ TS.MA.d. 2580, 1038.

¹⁵⁷ AE.SMMD.IV. 26/2935, 1099.

görülmektedir. 1723/24 yılında bu kapsamda Kıpti Müslümanlardan altı yüz altmışar akçe ve gayrimüslimlerinden ise yedi yüz otuzar akçe cizye tahsil edildiği ve ödeme karşılığında cizyedarların mükelleflere mühürlü evrak verdiği belirtilmektedir¹⁵⁸.

2.1.1. Verginin Uygulama Esasları

Osmanlı arşivlerinde cizyeyle ilgili derli toplu ve sistematik bilgiler içeren en eski belgeler verginin hicri takvime göre yani 354 gün hesabıyla tahsil edildiğini göstermektedir. Bu tarihlerde gayrimüslimlerden alınan haraç, tarımsal bir temele dayalı olması nedeniyle 365 günlük güneş takvimine göre tahsil edilmekteydi. Bu nedenle cizye ile haracın birlikte tahsil edilmesi halinde her yıl 11 günlük bir farkın ortaya çıktığı görülmektedir. 1552/53 yılına ait cizye defterinde bu farktan dolayı zaman içinde haraç mahsulünün 2 yıl geride kaldığından söz edilmektedir¹⁵⁹.

Cizye vergisi bazen mükellefler üzerine maktu bir miktar olarak belirlenip tahsil edilmekte bazen de diğer bazı mukataalarla birlikte ihale edilmekteydi. Veya bir bölgede yaşayan dini gruplar (Hristiyan, Yahudi) ayrı ayrı ya da birlikte defterlere geçirilmekte ve buna göre vergilendirme yapılmaktaydı. *Çalışmanın devamında detaylı şekilde görüleceği üzere, verginin tarh, tevzi ve tahsilinde bölgelere, gruplara ve dönemlere göre farklılaşan uygulamaların ortaya çıktığı görülmekteydi.*

Cizyenin maktu olarak tahsil edilmesi yaygın karşılaşılan bir uygulamaydı. Örneğin 957 yılına ait bir belgede İşkodra'ya bağlı Akçahisar'ın bazı köylerinde cizyenin maktu olarak tahsil edildiği görülmektedir. Kişi başına düşen cizye miktarı ise köyden köye farklılık göstermişti. Tablo 2.1'den anlaşıldığı üzere hane esasına göre alınan vergiler eşit miktarda değildi ve yine 1552/53 yılına ait vergiler bazı köylerde farklılaşmazken bazılarında ise bir miktar değişiklik göstermişti. Hatta Selita köyünde 1552/53 yılında hane sayısı 1550/51 yılından daha az olmasına rağmen, tahsilatı daha yüksek gerçekleşmişti. Bu değişikliklerin sebeplerini sağlıklı bir şekilde yorumlayacak kadar belgeye sahip değiliz, ancak bu durum, her yılın vergisinin, önceki yıllarla belli ölçüde devamlılık gösterse bile kendi koşulları içerisinde belirlendiği izlenimi vermektedir. Ayrıca 1553/54 yılının vergi defterinin haraççıya verildiği belirtilmektedir¹⁶⁰.

Tablo 2.1. Akçahisar'ın Bazı Köylerine Ait Cizye Bilgileri (1550/51-1552/53 yılları)

Köyler (Tahsil Yılları)	Hane Sayısı	Tahsil Miktarı (Akçe)	Hane Başına Düşen Miktar (Akçe)
Beros (957-60)	26	1.000	38,46
Delveniş? (957-60)	110	2.200	20,00

¹⁵⁸ HAT. 1665/28, 1136.

¹⁵⁹ TS.MA.d. 3411, 960.

¹⁶⁰ TS.MA.d. 9677, 957.

Koç (957-60)	28	700	25,00
Labeş (957-60)	67	1.400	20,90
Selita (957)	63	1.438	22,83
Selita(960)	59	1.618	27,42

16. yüzyılın ortalarına ait iki defterden hareketle Osmanlı Devleti'nde 1691 tarihli reform öncesi cizye uygulamaları hakkında bazı bilgiler vermek mümkündür. Bu defterlerden biri 1552/53 diğeri ise 1554/55 yılına aittir¹⁶¹. Defterlerde bölgelerin hane sayıları ve devlet tarafından görevlendirilen emin ve kâtiplerin isimleri ile günlük ödenekleri hakkında bilgiler verilmiştir. Defterlerde her eyaletten tahsil edilen cizye vergisi tahsil miktarlarının yanı sıra cizye vergisine tabi hane sayılarına, tahsil sürecinde yer alan görevlilere ve tahsil yöntemlerine dair bilgiler edinmek mümkündür. Tablo 2.2, 2.3 ve 2.4 bu iki defterdeki bilgilerin derlenmesiyle hazırlanmıştır. 1552/53 tarihli defter cizye vergisine tabi hane sayılarını, 1554/55 tarihli defter ise cizye vergisi tahsil rakamlarını yansıttığı için iki defterdeki bilgileri tek bir Tabloda (Tablo 2.2) toplu olarak göstermek uygun olacaktır. Çünkü iki yılın zaman olarak birbirine çok yakın olması hem iki defterdeki bilgileri karşılaştırmamızı hem de hane başına düşen cizye miktarını elde etmemizi mümkün kılmaktadır.

1552/53 tarihli defterde kalemler, tabi oldukları en üst görevliye göre sıralanmıştır. Defterde önce en üst görevli başlık olarak yazmakta altında ise bu görevliye tabi olan kalemler belirtilmektedir. Görevliler, isimleri ile değil unvanları ile ifade edilmiştir. Defterdeki sıralama Vezir-i Evvel, Vezir-i Sani (İkinci Vezir), Vezir-i Salis (Üçüncü Vezir), Vezir-i Rabi (Dördüncü Vezir), Miri Miran-ı Vilayet-i Rumeli (Rumeli Beyler Beyi), Tevkiî (Padişahın Nişancısı-Tuğracısı), Defterdar-ı Şıkk-ı Evvel, Defterdar-ı Vilayet-i Anadolu, Defterdar-ı Şıkk-ı Sani, Ağa-i Zer, Ser-Hazine, Ser-Kileri, Ağa-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Ali, Ağa-i Ebna-i Sipahiyan, Ağa-i Silahdaran, Ağa-i Ulufe Cıyan-ı Yemin, Ağa-i Ulufe Cıyan-ı Yesar, Ağa-i Gurebai Yemin, Ağa-i Gureba-i Yesar şeklindedir. Bu bakımdan defterde kalemlerin sıralaması da Kubbealtı vezirlerine tabi olan kalemlerle başlayıp, kapıkulu süvari Ağalarına tabi olan kısımla bitmektedir. Defterdeki kalemlerin %66'sı Kubbealtı vezirlerine tabiydi. Hatta kalemlerin %38 gibi önemli bir kısmı Kubbealtı vezirlerinden Vezir-i Evvel üzerindedir. Defterde her bir kalem, ilgili verginin türünü, verginin tahsil edileceği yerin idari durumu ve ismini, vergi mükellefi bulunan hane sayısını, görevli bulunan emin ve kâtiplerin unvan, isim ve maaş bilgilerini ve hatta kalemle ilgili özel bir durum varsa buna ilişkin açıklamaları içermektedir. Kalemde ilk olarak vergi türü, cizye-i gebran, cizye-i Yahudiyan şeklinde aktarılmakta takibinde cizye vergisine tabi olan yerin idari durumu ile ismi yazılmaktadır.

¹⁶¹ TS.MA.d. 10081, 957.

Kalemler, ilgili görevlilere tabi tutulurken, coğrafik konum olarak birbirine yakın veya aynı üst bir idari birime bağlı olan kalemlerin bir arada yazıldığı anlaşılmaktadır. Kalemlerin bu şekilde tutulmasının hem kontrol işlemlerini hem de denetim faaliyetlerini kolaylaştırdığı açıktır. Ayrıca aynı isme sahip iki farklı yerin hangi bölgeye ait olduğu defterde kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim defterde Sidre Kapsi kalem olarak iki defa geçmektedir. Ancak öncesinde yer alan kalemden hangi bölgeye ait olduğu anlaşılmaktadır. Emin ve kâtiplerin maaşları günlük olarak verilirken, miktarları kalemden kaleme değişmektedir. Eminler genellikle kapıkulu süvari birliklerinden oluşmaktadır. Kapıkulu süvarilerinden çoğunlukla Sipahiyan'ın, akabinde ise Silahdaran'ın emin olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. İstisnai olarak hem kapıkulu süvarisindeki diğer birliklerden hem de defterdarlık gibi diğer birimlerden de emin olarak görevlendirmeler gerçekleştirilmiştir. Kâtiplerin ise birçoğunun unvanı belirtilmemiş, belirtilenlerden ise çoğunlukla kapıkulu süvari birliklerinden kâtip atanmıştır. Kalemlerin bazılarında özel bir durum varsa, bu ilgili açıklamada yer almaktadır. Örneğin Eflakan Iskıradin Vilayeti'nin cizye vergisi için emin ve kâtip olarak Kilis Livası'nın önde gelenlerinden Sinan Voyvoda görevlendirilmiş ve bu kaleme ilişkin ayrıca özel bir açıklama yapılmıştır. Açıklamada ilgili vilayetin yeni olduğu, Sinan Voyvoda'nın aracılığı ile halkın bir araya geldiği bundan dolayı cizyenin tahsil görevinin de kendisine verildiği belirtilmiştir.

1554/55 tarihli defterde ana kalemler Rumeli ve Anadolu eyaletine bağlı idari birimler olarak tasnif edilmişti. Bu idari birimler ise sırasıyla Mir-i Miran Livası (Paşa Livası), Silistre Livası, Niğbolu Livası, Vidin Livası, Köstendil Livası, Vulçitrin Livası, Prizrin Livası, Tırhala Livası, Eğriboz Livası, İnebahtı Livası, Karlili Livası, Yanya Livası, Avlonya Livası, Delvine Livası, İskenderiye Livası, İlbasan Livası, Ohri Livası, Dokakin Livası, Mora Livası, Müteferrika Livalar, Anadolu Livası şeklindedir. Defterdeki alt kalemler ise bu livalara bağlı olan vilayet, kaza, nahiye şeklindeki diğer idari birimlerden oluşmaktadır. Ana kalemler başlık şeklinde iken, alt kalemler ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Alt kalemlerde öncelikle verginin türü ve tahsil edileceği yer belirtilmiştir. Akabinde verginin tahsil miktarı ile tahsilin gerçekleştirildiği tarihi ve tahsil ile görevli olan emin ve kâtiplerin unvanı ve ismi bulunmaktadır. Ayrıca bazı kalemlerde özel bir durum var ise bu konu ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Öyle ki defterde bazı kalemlerin tahsil miktarı bulunmamaktadır. İlgili kısmın açıklamasından, tahsil defterinin daha teslim edilmemiş ya da muhasebe işlemlerinin gerçekleştirilmemiş olması gibi nedenlerle tahsil miktarının yazılmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum nedeniyle Tablo 2.2'de bazı kalemler için tahsil rakamı yazılmamıştır.

Tablo 2.2. Rumeli ve Anadolu'nun Bazı Vilayetlerindeki Cizye Vergilerine İlişkin Hane Sayısı ve Tahsil Miktarları (1552/53-1554/55)¹⁶²

Tahsil yerleri (Cizye-i Gebran) (Vilayet)	Vergiye Esas olan hane sayısı (1552/53 yılına göre)	Tahsil edilen vergi miktarı (1554/55 yılına göre-Akçe)	Hane Başına Düşen Tahsil Miktarı (Akçe)
Ağrafa	4.977	233.238	46,86
Ahyolu	6.354	312.023	49,11
Akçahisar	5.229	123.668	23,65
Alacahisar	2.419	95.918	39,65
Alasonya	4.720	182.127	38,59
Amasya	10.440	-	-
Anadolu	5.037	-	-
Angeli-Kasrı	5.901	235.921	39,98
Argiri-Kasrı	5.068	175.320	34,59
Arhos	5.557	159.698	28,74
Arnavut Belgradı	-	147.810	-
Aspropotam	4.294	192.694	44,88
Atina	6.616	263.408	39,81
Avlonya	4.472	-	-
Avret Hisar Sidre Kapsi	-	286.264	-
Avrethisar	6.707	355.820	53,05
Ayamavra	3.976	158.776	39,93
Aydonat Nahiyesi	2.740	84.337	30,78
Balyabadra	3.632	108.928	29,99
Bayburt	8.611	-	-
Berkofça	7.310	309.082	42,28
Birvenik	4.009	152.952	38,15
Brod	4.059	172.688	42,54
Bursa (Yahudi Cizyesi)	-	13.413	-
Cibiriler? (Eflakan)	2.621	85.475	32,61
Çatalca	4.973	248.455	49,96
Çirmen Kazasının Bazı Köyleri	-	28.842	-
Çitroz	2.870	132.483	46,16
Debri	3.728	121.694	32,64
Delboçiçe	4.149	91.000	21,93
Delvine	7.122	249.017	34,96
Dokakin	2.323	79.293	34,13
Drama	5.228	291.520	55,76
Dubniçe	5.371	305.078	56,8
Edirne	5.439	292.174	53,72
Eğriboz	4.807	208.041	43,28
Eşkinciyanı Yanya (Yanina)	3.409	119.457	35,04
Fenar	5.416	252.077	46,54
Filibe	8.014	364.808	45,52
Filorina	6.790	-	-
Foça	3.845	-	-
Gorajde	3.552	148.995	41,95
Gördüs	4.432	134.183	30,28
Görice	4.306	176.902	41,08
Grebene	4.450	203.077	45,64
Gümülcine	4.873	-	-
Hasha-i Arnavud	3.042	119.445	39,27
Hasha-i İskenderiye (Rumeli Bölgesindeki)	1.007	31.750	31,53
Hasha-i İstanbul	4.458	-	-

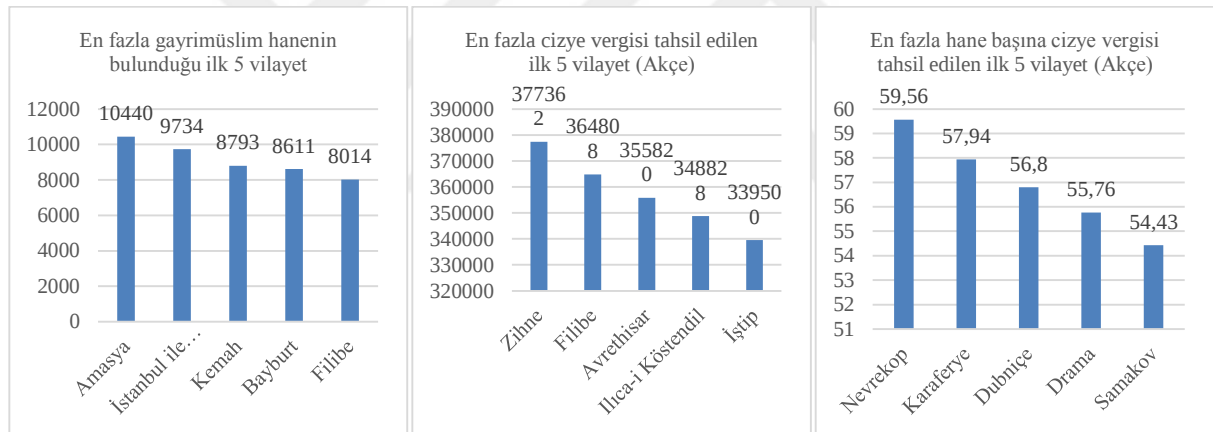
¹⁶² TS.MA.d. 10081, 960; TS.MA.d. 4833, 962.

Hasha-i Niğbolu	2.364	100.177	42,38
Hırsova	-	131.161	-
Hulumiç	3.469	94.551	27,26
Hurpeşte	3.775	154.525	40,93
İlica-i Köstendil	7.192	348.828	48,5
Iskarapar	2.848	100.385	35,25
Iskıradin Nahiyesi (Eflakan)	1.032	-	-
İlbasan	2.596	-	-
İnebahtı	1.334	46.575	34,91
İpek (Eflakan - Semendire Bölgesindeki)	3.712	122.195	32,92
İskenderiye (Rumeli Bölgesindeki)	3.604	95.788	26,58
İskenderiye İpek	3.814	168.627	44,21
İstanbul ile Rumeli (Kıptıyan Cizyesi)	-	-	-
İstanbul ile Tetimme-i İstanbul (Kıptıyan Cizyesi)	9.734	-	-
İstefe	5.457	228.071	41,79
İşpat	3.848	-	-
İştîp	-	339.500	-
İvranya	5.838	-	-
İzdin	5.830	233.132	39,99
İznepol	5.185	243.020	46,87
İzvornik (Eflakan)	-	-	-
Kalavrita	4.819	-	-
Kalkandelen	4.188	195.097	46,58
Karadağ	3.802	-	-
Karaferiye	3.941	228.353	57,94
Karahisâr-ı Şarkî	7.884	-	-
Karitena	3.351	99.701	29,75
Kefe	7.026	-	-
Kemah	8.793	280.698	31,92
Kerpiniş	4.262	180.236	42,29
Kestorya (Kesriye)	4.885	226.764	46,42
Kırçova	5.174	254.496	49,19
Kızılhisar	5.199	204.661	39,37
Koron	3.474	-	-
Koznik	2.475	117.555	47,5
Köprülü	6.115	-	-
Kratova	7.501	-	-
Lab	3.764	157.755	41,91
Livadiye	5.087	200.819	39,48
Lofça	6.734	311.571	46,27
Lomniçe*	6.102	175.881	28,82
Malakas	4.353	149.872	34,43
Malişova	5.274	262.727	49,82
Manastır	3.556	172.739	48,58
Mat	1.621	44.249	27,3
Menlik	5.144	255.229	49,62
Midilli	6.594	269.967	40,94
Mizistre	5.292	-	-
Modava	6.533	214.210	32,79
Modoniçe	5.969	286.256	47,96
Morihova	3.735	161.765	43,31
Moton	6.289	170.067	27,04
Mujake	4.120	137.806	33,45
Narde	7.566	232.524	30,73
Neretva	3.970	177.902	44,81
Nevrekop	3.024	180.122	59,56

Niğbolu	5.939	314.925	53,03
Niğ	4.121	185.559	45,03
Novabırda	5.329	-	-
Ohri	5.309	243.874	45,94
Öziçe	7.205	219.051	30,4
Petriç	4.934	267.300	54,18
Petros	4.747	163.558	34,46
Pirlepe	3.708	167.253	45,11
Podgoriçe	4.953	128.098	25,86
Pojega Livası (Eflakan)	-	-	-
Premedi	4.050	139.485	34,44
Prespa	4.279	-	-
Prevadi	6.586	285.033	43,28
Priştine	4.728	202.732	42,88
Prizrin	2.928	129.775	44,32
Radomir	4.546	-	-
Resava	5.022	150.509	29,97
Rize	7.131	-	-
Salina	4.757	193.215	40,62
Samakov	6.042	328.871	54,43
Selanik	6.114	318.719	52,13
Selanik (Yahudi Cizyesi)	3.547	169.222	47,71
Selanik Sidre Kapsi	-	234.252	-
Semendire	1.984	60.827	30,66
Serfice	5.210	232.444	44,61
Silistre	5.070	202.127	39,87
Sirem Livası (Eflakan)	-	-	-
Siroz	4.177	-	-
Sofya	5.007	239.138	47,76
Sofya (Kıptiyan Cizyesi)	2.729	-	-
Srepreniçe	5.765	163.583	28,38
Suzebolu	5.073	231.329	45,6
Şhirköy	5.600	267.779	47,82
Şışan	6.121	-	-
Tepedelen	3.119	111.988	35,91
Tırhala	3.835	166.523	43,42
Tırnovi	6.821	334.163	48,99
Timurhisar	6.884	-	-
Trabzon	7.682	-	-
Ustrumca	4.670	-	-
Üngürüs Belgradı	3.797	107.806	28,39
Ürgüp	2.509	113.159	45,1
Üsküp	6.262	318.217	50,82
Vedana	3.064	148.868	48,59
Vidin	4.767	157.421	33,02
Vidin (Eflakan)	-	306.466	-
Vilkaşin	2.974	125.502	42,2
Visoka	6.475	-	-
Vişegrad	5.048	220.077	43,6
Vulçitrin	4.357	200.055	45,92
Yanya(Yanina)**	2.565	90.068	35,11
Yave-i İstanbul	1.130	-	-
Yenice-i Vardar	3.369	173.656	51,55
Yenipazar	5.484	-	-
Yenişehir	4.256	190.499	44,76
Zevaid-i Voynugan Köstendil Livası	3.652	-	-
Zevaid-i Voynugan-ı Alacahisar	1.598	58.981	36,91
Zihne	7.230	377.362	52,19

Toplam	721.860	23.642.877	-
Not: Tablo 2.2. içerisinde Cizye-i Gebran olmayanlar ile vilayet olmayanların durumu ayrıca belirtilmiştir. * Tahsil kısmında Eflakan-ı Lomniçe olarak belirtilmiştir. ** 960 yılına ait defterde Yanya Vilayeti iki defa kullanılmış ancak bunlardan bir tanesi 962 yılındaki Tetimme-i Yanya ile eşleştirilmiştir. Muhtemelen yazım aşamasında Tetimme olduğunun belirtilmesi unutulmuştur.			

Tablo 2.2’de 1552/53 yılı cizye tevzi defterinde cizye vergisi mükellefi gayrimüslim nüfusunun hane sayısı bilgileri bulunurken 1554/55 yılına ait defterde de tahsil edilen cizye vergisi miktarı bulunmaktadır. Tablo 2.2’ye göre Amasya, 10.440 hane sayısı ile en fazla cizye vergisi mükellefi olan vilayettir. 1554/55 yılı cizye defterinde Amasya’nın tahsil miktarına dair bir bilgi yer almamaktadır. Vergide en yüksek tahsil rakamı Zihne Vilayetine aittir. Zihne vilayetinde hane sayısı 2.730 iken tahsil miktarı 377.362 akçe olarak gerçekleşmiş, hane başına düşen cizye miktarı ise 52,19 akçe olmuştur. Hane başına en çok cizye vergisini 59,56 akçe ile Nevrekop vilayetinde yaşıyan gayrimüslim reaya ödemektedir. Hane başına en az vergiyi ise 21,93 akçe ile Delboçiçe vilayetinde bulunan gayrimüslim nüfus ödemektedir. Bu bakımdan hane başına cizye miktarı bölgeden bölgeye ve yıldan yıla değişmektedir.

Şekil 2.1. Rumeli ve Anadolu’daki Cizye Tahsiline İlişkin Değerlendirme (1552/53-1554/55)¹⁶³

Defterdeki bilgilerden pek çok yerde “tetimme” başlığı ile ilave cizye vergisi alındığı görülmektedir. Muhtemelen tetimme diye belirtilen kısım ilgili kazanın çevresi ya da etrafı niteliğinde olabilir. Öyle ki bazı kaza isimlerinin yanında merkez ve tetimmesi diye kalemler iki kısma ayrılarak vergi miktarları verilmiştir.

Tablo 2.3. Rumeli ve Anadolu’nun Bazı Vilayetlerinde Tetimme Olarak Alınan Cizye Vergilerine İlişkin Hane Sayısı, Tahsil Miktarları ve Hane Başına Düşen Tahsil Miktarları (1552/53- 1554/55)¹⁶⁴

Tahsil yerleri (Cizye-i Gebran Tetimme-i Vilayet)	Vergiye Esas olan hane sayısı (1552/53 yılına göre)	Tahsil edilen vergi miktarı (1554/55 yılına göre-Akçe)	Hane Başına Düşen Tahsil Miktarı (Akçe)
Ağrafa	4.484	212.514	47,39
Alasonya	5.011	-	-
Argiri-Kasrı	4.949	165.758	33,49

¹⁶³ TS.MA.d. 10081, 960; TS.MA.d. 4833, 962.

¹⁶⁴ TS.MA.d. 10081, 960; TS.MA.d. 4833, 962.

Arnavut Belgradı	4.402	-	-
Avrethisar Sidre Kapsi	5.318	-	-
Debri	3595?	120.569	-
Delvine	5.763	-	-
Edime	5.428	265.320	48,88
Eşkinciyan-ı Yanya	3.379	111.687	33,05
Hırsova	3.826	-	-
Hurpeşte	3.049	126.888	41,62
Kalavrita	5.281	-	0
Karitena	3.240	90.876	28,05
Manastır	3.438	165.661	48,19
Midilli	5.923	241.917	40,84
Nevrekop	3.214	183.620	57,13
Rize	6.243	-	-
Selanik Sidre Kapsi	4.201	-	-
Siroz	4.174	237.350	56,86
Sofya	4.086	203.671	49,85
Suzebolu	5.176	227.314	43,92
Trabzon	8.060	-	-
Ürgüp	1.995	98.384	49,32
Vidin	2.993	95.000	31,74
Vulçitrin	3.866	188.902	48,86
Yanya	1.936	63.448	32,77
Toplam	109.435	2.798.879	-

Tablo 2.3'te tetimme olarak alınan ilave cizye vergisi bilgileri bulunmaktadır. Sadece belirli yerlerden tetimme cizye vergisi alındığı görülmektedir. Bir bölgedeki cizye ile tetimme olarak alınan vergi arasında farklılıklar bulunmaktaydı. Örneğin Nevrokop'ta hane başına düşen cizye miktarı 59,56 akçe iken, tetimme olarak hane başına düşen miktar 57,13 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Vidin'de cizye vergisi mükellefi olan hane sayısı 4.767 iken tetimmesinde 2.509 hane cizye mükellefidir. Bir bölgenin cizye mükellefi olan hane sayısı genellikle tetimme olarak tabi olan mükellef sayısından daha fazladır. Ancak bunun aksi olduğu durumlar da mevcuttur. Örneğin Trabzon'da cizye vergisi mükellefi olan hane sayısı 7.682 iken tetimmesinde mükellef olan hane sayısı 8.060 olarak aktarılmıştır.

Cizye ödemelerine esas olmak üzere her vergi bölgesindeki mükelleflerin sayımı vergi sürecinin önemli bir aşamasını oluşturuyordu. Bu sayımlar belli aralıklarla yapılmakta ve mükelleflerin sayısı belirlenmekteydi. Özellikle bir bölgede mükellef sayısında önemli miktarda değişikliğe yol açabilecek bir gelişmenin veya olayın ortaya çıkması halinde de sayımların icra edildiği anlaşılmaktadır. 1673/74'te Vize Livasına bağlı Çorlu ve Ereğli kasabalarında bulunan Fatih Sultan Mehmet Han Evkafı reayasının durumu örnek olarak verilebilir. Buranın reayasında ölen ve başka yerlere giden çok sayıda insan olması nedeniyle yeniden sayım yapılması yönünde ferman çıkmıştır. Burada vergiye esas olan cizye miktarı 852 hane iken, sayım sonucu 395 hane olduğu belirlenmiş, böylece 457 noksan ortaya çıkmıştır. Böylece tahrir mevcut rakama göre güncellenirken, eksik kalan haneler defterden çıkarılmıştır.

Aynı defterdeki bilgilere göre başka bir yerde ölen ve yerinden olan çok sayıda insan dışında İslam'ı kabul edenlerin varlığı nedeniyle 217 mükellef yerine 116 kişinin sayımı yapılmış, ancak firar edenlerle birlikte, 190 kişinin vergilendirilmesi hususu geriye kalan reaya tarafından kabul edilmiştir.¹⁶⁵

2.2. 1691 Tarihli Cizye Reformundan Sonra Cizye Vergisi: Genel Bilgiler

1691 yılından itibaren cizye vergisinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Getirilen değişikliğin esas amacı hem hazinenin gelirlerini artırmak ve hem de halkın üzerindeki baskıları azaltmaktır. Cizye Hazine-i Amire'de mevcut olan tahrir defterlerine göre tahsil edilmekteydi. Ancak zaman içerisinde memleketin bazı bölgelerinde nüfusun azalması nedeniyle bir kısım reayanın üzerindeki mali yük artmıştı. Diğer taraftan bazı yerlerde ise nüfus artışına rağmen devlet yeterince evrak dağıtamadığı için gelir kaybına uğramaktaydı. Üstelik yürürlükteki cizye uygulaması ülke sınırlarının genişlemesi ve gayrimüslim nüfusun artması nedeniyle artık yetersiz kalmaktaydı. İşte bu dengesizlikleri gidermek için cizyenin, üç sınıf itibarıyla kâğıt dağıtılarak tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı. 1690/91 senesinden itibaren geçerli olacak uygulamaya göre cizye, mükelleflerin mali durumu esas alınarak tahsil edilecekti. Öyle ki mali olarak en iyi durumdakiler ala, orta halliler evsat ve düşük gelir grubundakiler edna sınıfından vergilendirilecekti. Bu kapsamda aladan 4, evsattan 2 ve ednadan 1 şerif altın tahsil edilecekti. Ayrıca bir sınıfın cizyesi diğer sınıftan tahsil edilmeyecekti. Cizye ödemeleri karşılığında halkın eline kâğıt verilecek, isimleri ve ne tür vergi verdikleri defterlere geçirilecek ve ilave başka bir şey talep edilmeyecekti. Tahsildarların maaşları için aladan 12, evsattan 6 ve ednadan 3 pare alınması kararlaştırılmıştı. Öte yandan tüm evraklardan aynı seviyede olmak üzere 1 pare cizye kalemi kâtiplik ücreti hesaplanacak ve bunlar muhasebe esnasında mahsup edilecekti¹⁶⁶.

1690/91 senesinde gerçekleşen cizye tahsiline dair bilgiler merkezde değerlendirilmiş ve 1691/92 yılı tahsilatının önceki yıl verilerine dayalı olarak yapılamayacağı görülmüştür. Bu nedenle her tarafa yine tahmin üzerine üç sınıf evrak gönderilmiştir. 1692/93 yılında ise yeni yöntemin kesintiye uğradığı ve cizyenin tek bir sınıf üzerinden tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü hem üç sınıf itibarıyla vergi toplamakta zorluklar yaşanmakta hem de tahsildarların yolsuzlukları vaki olmaktaydı. Tahsildarların bazıları ala ve evsat cizye aldıkları mükelleflere edna ödeme belgesi vermekte, hesapların görüldüğü zamanda ise ala ve evsat mükellefleri az bulduk diyerek bu evrakları geri iade etmekteydi. Bu gibi yolsuzlukların anlaşılmaması üzerine verginin tek mertebe olarak evsat düzeyinde alınması gündeme gelmişti. Hatta konunun şer'i

¹⁶⁵ MAD.d. 310, 1084.

¹⁶⁶ İE.DH. 13/1226, 1105; C.ML. 646/26480, 1106.

açıdan uygun olup olmadığı yönünde bir tartışma gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nihayetinde 1692/93 yılı için mükelleflerden eşit şekilde 2 şerif altın alınması ve ayrıca her bir evraktan 12 pare mübaşiriye, 1 pare cizye muhasebecisi ve kâtipler için ücret mahsup edilmesi ve önceki yıl dağıtılan kâğıtlara itibar olunmayıp her kazaya yine tahmin üzere evrak gönderilmesi kararlaştırılmıştı¹⁶⁷.

17. yüzyılın sonlarında Rumeli bölgesinde yaşanan savaş atmosferi ve bunun yol açtığı olumsuzluklar cizye tahsil sürecinin her yıl gözden geçirilmesini gerektirmişti. Öyle ki *Kutsal İttifak savaşları* (1683-1699) döneminde gayrimüslim nüfusun bir kısmı ülkeden ayrılmıştı. Bu savaşta Bosna'da yaşayan Katolik nüfusun bir bölümü de burayı terketmişti¹⁶⁸. Savaşların etkilerine bağlı olarak cizye vergisinde de bölgesel düzenlemeler yapılabilmekteydi. Örneğin 1693/94 yılına gelindiğinde Tuna yalılarında ve düşman işgaline giren kazalarda yıllık 400-500 akçeyle hizmet eden kişiler ile fakir ve sakat insanların evsat ödemekte zorlandıkları anlaşılmış ve tekrar üç sınıf itibarıyla verginin tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece her 100 evraktan 20'si ala, 60'ı evsat ve 20'si de bu tür kişiler için edna olarak tahsil edilecekti. Ayrıca aladan 12, evsattan 8 ve ednadan 6 pare mübaşire maaşı ve 1 pare muhasebeci harcı ve kâtip ücreti verilecekti. Öte yandan yeni düzenlemenin yapıldığı yıldan beri, kadınlar için bir ödenek ayrılmaması yolsuzlukların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktaydı. Çünkü bu durumda edna vergi alınması gereken kişilerden evsat veya ala düzeyinde vergi alınarak halka zulüm yapılmakta ya da ala alınması gerekenlerden evsat ve edna derecesinde vergi alınarak devlet zarara uğratılmaktaydı. Bu durum kimlerin ne tür veya ne kadar vergi vereceğinin belirlenmesinde kadınların bir şekilde rol oynadıklarını göstermektedir. Böylece artık aladan 4,5, evsattan 4 ve ednadan 3 akçenin kadınlara tahsis edilmesi, vergi tarh ve tahsilinde özensizlik gösteren kadınların ise görevlerinden azledilmesi kararlaştırılmıştır¹⁶⁹.

Bu yöntemin de istenen sonuçları üretmediği söylenebilir. Nitekim 1693/94 senesi cizye tahsili için görevlendirilen mübaşirler, evrak dağıtımında belirlenen esaslara uymamış, yüzde 20 hesabıyla dağıtılması gereken kâğıtların yarısı, üçte biri ya da dörtte biri dağıtılmıştı. Ayrıca bir miktar evsat yerine yine edna evrak verilmişti. Böylece yüksek miktarda ala ve evsat evrak iadesi gerçekleşmiş ve devlet ciddi gelir kaybına uğramıştı. Kaybın mübaşirlerden tazmini mümkün görülmediği gibi, onlarla hesapların kesin olarak incelenip kapatılması da olanaklı değildi. Çünkü cizye mübaşirlerinin elinde imzalı ve mühürlü defterler bulunmuyordu¹⁷⁰.

¹⁶⁷ C.ML. 646/26480, 1106.

¹⁶⁸ McGowan, 1981: 90.

¹⁶⁹ C.ML. 646/26480, 1106.

¹⁷⁰ C.ML. 646/26480, 1106.

Haraç muhasebesi defterlerine bakılarak yapılan hesaplamalara göre reformdan sonraki beş yıl içinde vergi tahsilatı giderek azalmıştı. Nitekim yıllık vergi gelirindeki değişime göre 1691/92 yılında 291.000, 1692/93 yılında 491.000 ve 1693/94 yılında ise 484.500 gurus daha az vergi tahsili gerçekleşmişti. 1694/95 yılında Rumeli'nin tümü ile Anadolu'nun bazı yerlerinde üç sınıf itibarıyla cizye evrakı dağıtımına başlanmış, ancak yüzde 20 ala evrak dağıtımının mümkün olmadığı yönünde itirazlar ortaya çıkmıştı. Devlet, yine de 1694/95 senesi cizye gelirlerinin 1692/93 yılı seviyesinin altına düşmeyecek şekilde tahsil edilmesine çalışmıştı. Öte yandan kadılara tahsis edilen aidatın hiçbir fayda sağlamadığı gerekçesiyle tekrar kesilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca sınırlı evsat ve edna evrak verilmesi uygun bulunmuştu¹⁷¹.

Cizyenin üç sınıf halinde tahsili kararından sonra, Sarây-ı Cedîd ve Sarây-ı Atîk ihtiyacı için cizye karşılığında ocaklık olarak alınan yıllık 47.971,5 çeki odun yükümlülüğünün kaldırılması yoluna gidilmiştir. Avarız karşılığı alınan odun yükümlülüğünün ise devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁷². Yeni sistemin ardından sultanların ve sair vakıfların, vezir, mirmiran, mirliya ve voyvodalıklara dâhil olan hasların ve çeşitli sebeplerle maktu olarak vergilendirilenlerin cizyesi tek elden tahsil edilecekti. Tahsil işleminden sonra vakıfların asıl defterlerinde kayıtlı olan bedelleri kendilerine geri ödenecekti¹⁷³. Nitekim 1690/91 yılında Gazi Evrenos Bey vakfından Selanik kazasındaki bazı vakıf köylerinin cizyeleri devlet tarafından tahsil edilmiş ve Selanik kadısının bu meblağın vakfa iadesini talep etmesi üzerine gereken inceleme yapılarak, ödenmesi yönünde ferman verilmiştir¹⁷⁴.

Cizye dinî bir vergi olduğu için, onunla ilgili süreçlerde şer'i kullara özen gösterilirdi. Cizye vergisinde yapılacak değişikliklerde şeyhülislama danışılır, fikri alınırdı. Üç sınıf itibarıyla vergilendirmenin temeli de ilk İslam devletlerindeki uygulamalara dayanmaktaydı. Cizye reformuyla getirilen üç sınıf sisteminde düzeyler ala, evsat ve edna olarak belirlenmişti. Cizye miktarında yapılan değişikliklerde şer'i olarak aladan 48, evsattan 24 ve ednadan 12 dirhem alınması gerektiği görülmektedir. Bu nedenle cizye miktarı belirlenirken özellikle bu hususa dikkat edilirdi. Tahsilinde kolaylık sağlanması ve mükelleflerin zor durumda bırakılmaması amacıyla rayiç değere göre başka para türlerinden de cizye alındığı anlaşılmaktadır¹⁷⁵.

¹⁷¹ C.ML. 646/26480, 1106.

¹⁷² AE.SSÜL.II. 13/1295, 1102.

¹⁷³ KK.d. 3530, 1102: 3.

¹⁷⁴ C.EV. 67/3345, 1103.

¹⁷⁵ TS.MA.e. 418/43, 1214.

Şekil 2.2. Cizye vergisinde Sınıflar¹⁷⁶

1742/43 yılındaki rayice göre ala evraktan 48 dirhem halis gümüş bedeli olarak 4 altın, evsattan 24 dirhem karşılığında 2 altın ve ednadan 12 dirhem karşılığında 1 altın alınmaktaydı. Cizyedarlara ala evraktan 12, evsattan 9 ve ednadan 6 pare, kâtiplere ise birer pare ücret tahsis edilmekte ve hesap anında borçlarına mahsup edilmekteydi¹⁷⁷.

Osmanlı mali siteminde acil durumlarda bazı devlet gelirleri vaktinden önce tahsil edilmeye çalışılırdı. Bu tarihlerde cizyede böyle bir rutin dışı uygulamaya gidilmesi ve sefer sebebiyle acil para ihtiyacı gerekçesiyle, takip eden yılın cizyesinden uygun miktarda bir meblağın peşin olarak alınması düşünülmüştü. Her yıl çıkarılan tahsil fermanında diğer emirlerde olduğu gibi insafli ve uygun kişilerin cizyedar olarak atanması ve geçerli şartlara uyulması, cizyedarların devletin kendilerine tahsis ettiği maaşa kanaat etmesi istenirdi. Kâtiplik, kolcu akçesi ve benzer gerekçelerle halktan para ve yiyecek talep edilmemesi, kadı ve naiblerin mahkeme harcı gibi isimlerle tahsildar ve halktan hiçbir nesne istememesi fermanlarda rutin olarak vurgulanırdı. Nihayetinde fermanlarda cizye ödemeye karşı çıkan veya kâğıtsız olduğu anlaşılan kişilerden mutlaka vergi alınması ve kurallara aykırı hareket edenlere karşı şer'i hükümlerle yaptırım uygulanması gerektiği de belirtilirdi.¹⁷⁸

Cizye tahsil görevini almak için kişilerin belirli bir miktar peşin ödemeyi taahhüt etmesi ve kefil göstermesi gerekmektedir. Tahsil sonunda hesaplar incelenip karara bağlanmakta ve gerekli mahsup işlemleri yapılmaktaydı¹⁷⁹. Bazı görevlendirmelerde ise yerel kökenleri güçlü olan kişiler tercih edilirdi¹⁸⁰. Ayrıca cizye vergisi uygulamalarında farklı prosedürlerin ve istisnai işlemlerin ortaya çıktığını düşündüren kayıtlar da bulunmaktadır. Örneğin Dârüssaâde Ağalığı gibi belli makamdaki kişilere has olarak verilen yerlerin cizyesi diğer gelirler gibi yine bu kişilere ait olmakta ve cizye gelirlerini de kendileri tahsil etmekteydi. Eğer mükellef

¹⁷⁶ C.ML. 40/1815, 1147.

¹⁷⁷ AE.SMHD.I. 52/3184, 1155.

¹⁷⁸ AE.SMHD.I. 52/3184, 1155.

¹⁷⁹ D.MMK.d. 22728, 1110; AE.SMST.II. 70/7507, 1110.

¹⁸⁰ C.ML. 651/26657, 1110.

sayısında artış olursa bu kısım da ilgili kişiye verilebilmekteydi¹⁸¹. Vakıflarda da benzer bir süreç işlemekteydi.

Bazı kazaların cizye vergileri belirli bir süre asıl kalemlerinden ayrı tutularak bir takım mukataalara bağlanmıştır. Ancak daha sonra bu işlemin kaldırılması kararlaştırılmış ise de mali gelirlere zarar vereceği düşüncesiyle karar iptal edilmiştir. 1789/90 yıllarında gerçekleşen bir meclis görüşmesinden anlaşıldığı üzere, Mora dışında bu tarz cizye kalemleri eskiden yapıldığı gibi toptan cizyedara verilmiştir. Bu amaçla İslimye (Bulg., Sliven) cizyesinin Edirne kaleminden, Sidrekapsi (Yun., Siderokausia) cizyesinin Selanik kaleminden, Samakov (Bulg., Samokov) cizyesinin Üsküp kaleminden, İstefe (Yun., Thiva) cizyesinin Eğriboz (Yun., Euboea) kaleminden, Golos (Yun., Volos) cizyesinin Yenişehir kaleminden, Sisam (Yun., Samos) cizyesinin Bozcaada kaleminden ve Tire cizyesinin Aydın kaleminden ayrılması kararlaştırılmıştır. Rikab-ı hümayun defterdarından cizyelerin bağlı olduğu mukataalardan ayrılması durumunda mali yapıya ve devlete zarar verip vermeyeceği konusunda ayrıntılı bilgi istenmiştir. Gelen bilgiler üzerine, özellikle acil tahsillerin azalmasına neden olacağı gerekçesiyle bu yerlerin yine mukataalara bağlı kalması kararlaştırılmıştır¹⁸².

18. yüzyılda cizye vergisinde gerçekleştirilen bir zammın kaldırılmasına yönelik yapılan düzenlemelere cizyedaların yoğun tepki verdiği anlaşılmaktadır. 1789/90 yılında halka yönelik haksızlıkları ortadan kaldırmak amacıyla belirli düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemelerden biri de cizye vergisindeki ilave zam maddesiyle ilgiliydi. Ancak 1789/90 yılının cizye belgeleri (buyruldukları) verilmiş olduğundan, düzenleme 1790/91 yılına ertelenmişti. Daha sonra 1790/91 yılı cizye belgelerinin (buyruldukları) dağıtım vakti yaklaştığında, konu tekrar meclisi meşverette görüşülmüştü. Sonuçta cizyenin önemli bir gelir kaynağı olduğu ve dolayısıyla masrafların yoğun olduğu bir dönemde bu vergiden indirim yapılmasının devlet gelirlerine zarar vereceği düşünülmüştür. Bu yüzden mecliste hem devlet gelirlerini hem de gayrimüslim halkı koruyacak şekilde yapılabilecek işlemler tartışılmıştır. Müzakereler sonucunda, cizyedarlara geçmiş yıla göre evrak verilmemesi, halktan evrak başına birer guruş eksik cizye alınması ve konu hakkında cizye bohçalarının teslimi sırasında cizyedarlara bilgilendirilmeleri kararlaştırılmış ve cizyedarlara hitaben birer guruş noksan vergi alınması hususunda emir çıkarılmıştır. Lakin cizyedarlara bu şekilde işlem gerçekleştiremeyeceklerini ifade etmişlerdir. Hatta birkaç yerin cizyedarı bohçalarını teslim almadığı gibi Niğbolu cizyedarı cizye belgesini (buyruldu) orduyu hümayuna geri göndermiştir. Konu hakkında defterdara danışıldığında, kendisi cizyedarlara birer guruş eksikle cizyeyi tahsil etmeyeceklerini kesin olarak ifade

¹⁸¹ AE.SMST.II. 109/11880, 1107.

¹⁸² HAT. 267/15566, 1204

etmiştir. Ayrıca defterdar ve ilgili diğer kişiler, cizye bohçalarının düzenlemesine kadar bir yol bulmak üzere aralarında uzlaşmışlardır. Görüşmeler sonucunda eski fermanın yeniden verilmesi düşünülmüştür. Çünkü yeni emrin ısrarla uygulanması durumunda bu defa cizyedarların görevleri kabul etmeyeceği ve devletin cizye gelirlerinden tamamen mahrum kalacağı ifade edilmiştir. Şeyhülislam ise cizyedarların uyguladığı çeşitli zulümlerden dolayı halkın haksızlığa uğradığını vurgulayarak, yılda bir defa alınan cizyeye bir guruh zam yapılması nedeniyle halkın ekonomisinin sarsılmayacağını ifade etmiştir. Sonuç olarak bazı cizyedarların eskiden beri uygulanan yöntemlere aykırı işlemler yaparak ve ilave cizye vergisi alarak halkı bunalttıkları belirtilmiştir. Bu amaçla halkın rahatsız edilmemesi, iş yapamaz durumda olanlar ile çocuklardan şartlara aykırı şekilde cizye talep edilmemesi istenmiş ve kurallara aykırı işlem yapanlar olur ise sert şekilde cezalandırılacağı açıklanmıştır. Böylelikle hem cizyedarların bohçaları kabul edeceği hem de halkın haksızlığa uğramayacağı ifade edilmiştir. Padişah ise işlemlerin hem halkın üzerindeki baskıyı azaltacak hem de mali gelirleri azaltmayacak şekilde yürütülmesini istemiştir¹⁸³.

Osmanlı Devleti'nde 1799 yılında çıkarılan bir fermanla cizye tahsilinde uyulması gereken şartlar ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Burada gayrimüslimlerden hiç kimsenin kâğıtsız kalmaması şartıyla mali güce göre kişi başı evrak dağıtılarak cizye tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca her bir kuralın sonunda şartlara aykırı işlem yapılması durumunda, ilgililerin dilekçe ile şikâyetlerini bildirebileceği ve ardından gerekli işlemlerin yapılarak sorunun ortadan kaldırılacağı ifade edilmiştir. Aşağıda özetlenen bu ilkelerden, verginin tüm tahsil süreci hakkında önemli detaylar öğrenmek mümkündür¹⁸⁴.

- Cizye vergisinde her mükellef, mali gücüne göre üç sınıfa ayrılarak vergilendirilmektedir. Ancak bazı cizyedarlar, mükelleflerin tabi olduğu sınıf yerine şartlara aykırı şekilde farklı bir sınıf üzerinden vergilendirmeye çalışırsa, diğer bir ifadeyle cizyedarlar, evsata tabi olanlara ala, ednaya tabi olanlara ise evsat evrak vererek mükelleflerden daha ağır bir vergi yükü talep ederse, halktan gelecek dilekçe kapsamında şartlara aykırı işlemlerin ortadan kaldırılacağı belirtilmiştir.
- İhtiyar, yaşlı veya sakatlık gibi nedenlerden dolayı iş yapamaz durumda olanlar ile kazanç elde edemeyenlerden cizye talep edilmemesi gerekmektedir.
- Mükelleflerden yükümlü oldukları cizye tahsil edildikten sonra farklı isim ve bahanelerle ilave para veya bedava yem ve yiyecek talep edilmeyecektir.
- Mükellefler, halk arasında sahip oldukları mülklerine göre üç sınıf itibarıyla vergilendirilmektedir. Ama bazen gayrimüslimler üzerine düşen evrakı almaktan çekindikleri ve geri durdukları durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda kişilere

¹⁸³ HAT. 274/16135, 1205.

¹⁸⁴ D.CMH.d. 27015, 1214.

mali güçlerine göre evrak verilebilmesi ve sorunun giderilmesi için cizyedarlar dilekçe ile müracaat edip yardım isteyebilirler.

- Tahsil aşamasında herkes cizyedara yardımcı olacaktır. Vergi tahsilinde engel ya da zorluk çıkaranların, cezalandırılmaları için isim ve eşkâllerinin İstanbul'a bildirilmesi gerekmektedir.
- Çocukluktan, mükellef aşamasına geçen kişiler mali güçlerine göre cizye vergisi ödemekle yükümlüdür. Ancak yerel düzeydeki bazı varlıklı kimseler cizye mükelleflerini kendi bağ, bahçe, çiftlik, değirmen ve mandıralarında çoban, değirmenci gibi türlü sıfatlarla çalıştırdıklarını ileri sürerek vergi tahsiline engel olabilmektedir. Bu gibi eylemlere cesaret edenlerin sert bir şekilde cezalandırılacağı belirtilmiştir. Ayrıca mükelleflerden vergi ödememek için kudret ve varlık sahibi kişilerin hizmetinde olduğunu iddia edenler olur ise bunun araştırılması ve gerekli işlemlerin yapılabilmesi için cizyedarlar dilekçe ile müracaat edebilirler.
- Mükelleflerden Muharrem ayı başında bulunduğu yerde mali gücüne göre isim ve eşkâlini içeren evrakı alanlar, başka yere gitmeleri durumunda yeniden evrak sunularak rencide edilmemelidir. Ayrıca bazen cizyedarlar Muharrem ayı yaklaştığında başka kazalara gitmek üzere olan halkı yol esnasında tutarak, gitmelerini engelleyebilmektedir. Bu durumda halk dilekçe ile yardım talep edebilir.
- Üç sınıf itibarıyla vergilendirilen mükelleflerin, vergi tahsilinden sonra mukayese ve benzer gerekçelerle rencide edilmemesi gerekir.
- Çocukluktan çıkarak mükellef haline gelen kişiler dışında, mükellefiyet şartlarını sağlamayan çocukların, yaşlıların, iş yapamaz durumda olanların cizye evrakı teklifiyle rencide edilmemeleri gerekir.
- Cizye vergisi, halkın mali gücü ve gelir seviyesine göre kişi başı evrakları dağıtılarak tahsil edilmelidir. Evraklar toplu olarak hesaplanıp halkın üzerine yüklenmemelidir. Yani mükellefler fazla para talebiyle rencide edilmemelidir.
- Halk veya cizyedarlar tarafından yapılan şikâyetlerin doğru ya da yanlış olması muhtemeldir. Bu nedenle sadece yerinden edinilen bilgiler dâhilinde hareket edilmemesi gerekir. Aksi hâlde tahsilin gecikmesi ya da gerçekleşmemesi mümkün olabilir. Bu yüzden öncelikle inceleme yapılması için çevre kazalardaki kadı ve diğer belli kişilerden de bilgi alınması gerekir.
- Belirli bölgelerin tahsil görevini üstlenen cizyedarlar, verdikleri mühürlü borç senetlerine göre vergi alacaklardır.
- Kapıkulu maaş taksitleri gibi birçok önemli gider cizye vergisiyle karşılandığı için, verginin zamanında ve yerinde tahsil edilmesi önemlidir. Cizye vergisini eksiksiz ve zamanında değil de kısımlar şeklinde ödemek isteyen olur ise bunlara izin verilmemelidir. Vergisini taksitler halinde vermekte ısrar edenler olması durumunda, cizyedar dilekçe ile yardım talep edebilir.
- Cizye hazinenin önemli bir gelir kaynağı olduğu için verginin tamamen tahsil edilmesi önemlidir. Vergi bedeli, tahsil aşamasında veya tahsil edildikten sonra çeşitli borçlar için kullanılmamalıdır. Cizye vergisi önemli giderlere tahsis edildiğinden, yerel düzeydeki çeşitli borçlara bu gelirden ödeme yapılmamaktadır.

- Cizyedarlar sadece görevli oldukları kalemlere bağlı mükelleflerden vergi tahsil edebilir. Eğer cizyedar görev sınırlarının dışındaki mükelleflere gizlice evrak gönderirse, verilen evrakın geri alınması ve tahsil edilen paranın iade edilmesi gerekir. Daha sonra ilgili yerin cizyedarı tarafından mükelleflere evrakları verilerek gerekli şartlar çerçevesinde vergileri tahsil edilir.
- Cizye görevini alan cizyedarlar, devlete verdikleri mühürlü borç senetlerine göre tahsil ettikleri vergiyi kendileri veya kefilleri aracılığıyla öderler. Eğer verginin ödenmesine karşı çıkanlar olur ise bunlar, tutuklanarak hapsedilmekte ve vergiyi ödeyene kadar salınmamaktadır. Ayrıca cizyedar yükümlü olduğu görevi bir başkasına devrettiğinde ilgili kişi vergiyi ödemek istemezse o zaman cizyedar durumu idareye bildirerek yardım talep edebilir.
- Cizyedar vefat ederse verdiği mühürlü borç senedi kapsamında ödemekle yükümlü olduğu miktar cizyedarın kefillerinden, mallarından, eşyalarından ve nakitlerinden karşılanarak tahsil edilir.
- Murabaha işiyle uğraşanlar faizle verdikleri paraları toplamak için adamlarıyla köyleri gezerek, yerine göre insanları hapsederek ya da baskı yaparak rencide edebilmektedir. Bu durum cizyenin gecikmesine neden olabilir. Mükelleflerden cizye tahsil edilmeden, murabahacıların baskıyla para talep etmemesi gerekir. Eğer murabahacılar verdikleri paraları cizye vergisi tahsil edilmeden önce toplama çabasında olurlar ise bunun ortadan kaldırılması için cizyedar dilekçe ile yardım talep edebilir.
- Cizyede gasp ve kayıp gibi durumlar yaşanırsa bunların açığa çıkarılması ve ilgililerden tahsil edilmesi gerekir.
- Mükellefler cizye vergisini tamamen ödedikten sonra görevli olanların kadı ve naib harcı, yargılama giderleri gibi isim ve sıfatlarla mükelleflerden herhangi bir şey talep etmeleri yasaktır.
- Asıl cizyedarlara mühürlü borç senedi vererek belirli yerlerin tahsil görevini üzerine alan tahsildarlar, verdikleri mühürlü borç senetleri gereğince vergiyi tamamen tahsil edip, ödemekle yükümlüdür. Dolayısıyla mültezimler, iltizam şartlarına aykırı şekilde zarar iddiasıyla veya başka şekillerde şikâyetle bulunsalar bile verdikleri borç senetleri kapsamında cizye vergisini teslim etmek zorundadırlar.
- Cizye vergisinin tahsilinde cizyedarın işlemlerini kolaylaştırmak için herkesin yardımcı olması gerekir. Ayrıca cizyedarların kurallara aykırı bir şekilde mükelleflerden maaş, zahire, katibiye, kolcu ücreti gibi isimlerle herhangi bir şey talep etmeleri yasaktır.
- Tahsil aşamasında mükellefler ile cizyedarlar arasında ortaya çıkacak davalar vergi tahsilinin gecikmesine ya da ertelenmesine neden olabilmektedir. Dolayısıyla bu tür davaların, tahsil zamanında değil, tahsil işleminden sonra divan-ı hümayunda sonuçlandırılması gerekmektedir. Şayet cizyedarın fazla vergi tahsil ettiği ortaya çıkarsa mükellefe bu miktar verginin iadesi gerçekleştirilir.

2.2.1. Cizye Vergisinin Konusu ve Mükellefi

Cizye, tahsili itibarıyla bir baş vergisi sayılabilir. Ancak vergi herkesten eşit miktarda alınmamakta ve kişilerin mali durumları göz önünde bulundurulmaktadır. Bu bakımdan belirli bir mali güce sahip sakalı çıkmamış genç (emred) mürâhik erkek çocukların cizye vergisi mükellefi olduğu görülmektedir¹⁸⁵. Mürâhik ise 12 yaşında olduğu hâlde daha ergenlik çağına ulaşmamış erkek çocuklar için kullanılan bir tabirdir¹⁸⁶. Verginin konusunu ise yine mükellefin kendisidir. Çünkü verginin kaynağı olan ekonomik birim yine ilgili kişidir. Bu nedenle cizye vergisine ilişkin yapılan hesaplamalar ve diğer kayıtlar aynı zamanda ilgili döneme ait yaşayan gayrimüslim nüfus hakkında da bilgi verebilmektedir. Mesela 1799/1800 tarihli bir belgeye göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan ve Yahudilere verilmek üzere 1.440.000 adet cizye evrakı hazırlanmıştı. Ayrıca mükelleflerin %10'unun ala, %10'unun edna ve %80'nin ise evsat olarak belirlendiği ifade edilmiştir. Bu bileşimden halkın ekonomik ve mali gücü hakkında da çıkarımlar yapmak mümkün olabilmektedir. Ancak bu rakamların cizye vergisi mükelleflerini nitelendirdiğini unutmamak gerekir¹⁸⁷. Bunun dışında bazı durumlarda vergiyi fiilen ödeyenle vergi mükellefi aynı kişi olmayabiliyordu. Örneğin, çiftlik sahipleri, yanında çalıştırdıkları gayrimüslim kişilerin cizye vergilerini ödüyordu¹⁸⁸.

2.2.2. Cizye Vergisinin Tarhı

Cizye vergisinin konusu mükellef olduğu için belirli bir matrah üzerinden vergi hesaplanmamaktadır. Artan oranlı vergilerdeki sınıflandırma usulüne benzer şekilde bir gruplandırma yapılmıştır. Bu sistemdeki kişiler gelir ve servetlerine göre 3 sınıfa ayrılmaktadır. Zengin ve iyi durumda olanlar ala, orta halliler evsat ve düşük gelirli olanlar edna olarak belirlenmiştir. Ayrıca vergi şahıs üzerinden alındığı için dolaysız vergiler içerisinde değerlendirilebilir. Artan oranlı vergilerde kişilerin gelirleri arttıkça ödedikleri vergi miktarı da artmaktadır. Cizyede kişilerin mali durumu iyileştiğinde bir üst sınıfa geçiş olduğu için ödenen vergi miktarı da yükselmektedir. Ancak artan oranlı vergiler akım değişken olan gelirler üzerinden alınırken cizyede hem gelirler hem de stok değişken olan servetler dikkate alınmaktadır. Düz oranlı vergilerde ise kişilerin gelirleri arttıkça ödedikleri vergi miktarı artar, ama artan oranlı vergilerdeki kadar bir artış olmaz. Bu bakımdan cizye vergisi uygulamada artan oranlı vergilerden ziyade düz oranlı vergilere daha yakındır. Üç sınıf itibarıyla edna, evsat ve ala olarak tarh edilen vergide sınıflar arasında oransal bir miktar uygulandığı görülmektedir.

¹⁸⁵ C.ML. 626/25758, 1173.

¹⁸⁶ Yılmaz, 2017: 476.

¹⁸⁷ TS.MA.e. 418/43, 1214.

¹⁸⁸ Güran, 2013: 107

Genellikle edna-düşük gelirli için vergi miktarı X ise, evsat-orta gelirli için 2X, ala-yüksek gelirli için 4X olmaktadır. Yani her sınıf için sabit bir miktar uygulanmaktadır. Mesela 100 birim geliri olan biri edna sınıfı olarak 1 birim vergi öderken, 200 birim geliri olan ala sınıfından biri 2 birim ödemektedir. Böyle bir durumda her iki sınıf da gelirlerine göre %10 vergi ödemiş olmaktadır. Fakat durum her zaman böyle olmayabilir. Mükellefler aynı sınıfta olsalar da servet ve gelirleri birebir aynı olmayabilir. Bu yüzden sabit bir vergi oranının uygulandığını söylemek mümkün olmaz. Cizye vergisinin kendine ait bir yapısı bulunmaktadır. Verginin miktarı hesaplanırken baş vergilerinden farklı olarak kişilerin servet ve gelirleri de hesaba katılmış ve üç sınıf için ayrı birer miktar belirlenmiştir.

Genel bir ifadeyle cizye evraklarından sarraf ve geniş çaplı ticaret yapan tacir sınıfındakilere ala, el emeğiyle geçinen ve bununla ticaret yapanlara evsat, kazanç elde edebilen fakir düzeydekilere ise edna evrak verildiği görülmektedir¹⁸⁹.

Ala Sınıfı	Evsat Sınıfı	Edna Sınıfı
•48 dirhem saf gümüş	•24 dirhem saf gümüş	•12 dirhem saf gümüş

Şekil 2.3. Üç Sınıf İtibariyle Cizye Miktarları

Şekil 2.3'te görüldüğü üzere üç sınıf olarak alınan cizyede, sınıfların miktarı belirlenirken ilk İslam devletlerinde uygulanan gümüş değerinin esas alındığı görülmektedir. Buna göre edna 12, evsat 24 ve ala evrak 48 dirhem üzerinden hesaplanmaktadır. Tahsil aşamasında ise kolaylık olması amacıyla rayiç değer üzerinden farklı para birimlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁰.

Tablo 2.4. Yıllar İtibariyle Cizye Evrak Fiyatları (Guruş)

Uygulamaya Geçildiği Yıl	Edna	Evsat	Ala
1690/91 ^{*191}	2,25	4,5	9
1726/27 ^{**192}	2,5	5	10
1743/44 ¹⁹³	2,75	5,5	11
1804/05 ¹⁹⁴	3	6	12
1816/17 ¹⁹⁵	4	8	16
1824/25 ¹⁹⁶	6	12	24
1827/28 ¹⁹⁷	9	18	36
1829/30 ¹⁹⁸	12	24	48

¹⁸⁹ AE.SAMD.III. 107/10524;1139; TS.MA.e. 420/35, 1227.

¹⁹⁰ AE. SAMD.III. 75/7574, 1134.

¹⁹¹ Tabakoğlu, 1985: 141.

¹⁹² AE.SAMD.III. 107/10524;1139.

¹⁹³ HAT. 7/236, 1173.

¹⁹⁴ CML. 221/9185, 1219; C.ML 66/3045, 1220.

¹⁹⁵ AE.SMHD.II. 47/3069, 1233.

¹⁹⁶ AE.SMHD.II. 31/1966, 1239; HAT. 290/17361, 1240.

¹⁹⁷ HAT. 922/40087, 1242.

¹⁹⁸ HAT. 536/26357, 1244.

1834/35 ¹⁹⁹	15	30	60
* Bu tarihte cizye altın olarak tahsil edildiği için ednadan 1, evsattan 2 ve aladan 4 şerif-i altın alınmaktadır ²⁰⁰ . ** Bu tarihten itibaren altın bulmakta güçlük çekenler ve durumu istismar edenler olduğu için cizyenin guruş olarak alınabileceği belirtilmiştir. Buna göre 1 şerif-i altın yerine 2,5 guruş alınması gerektiği ifade edilmiştir.			

19. yüzyılın başlarına kadar cizye miktarında önemli artışlar olmadığı söylenebilir. Ancak daha sonraki süreçte enflasyon nedeniyle cizye gelirleri reel değerinin altında kalmıştır. Tanzi Etkisi olarak bilinen bu durum nedeniyle devlet gelirleri de reel olarak azalmıştır. Nihayetinde cizye miktarında artışa gidilmiştir. Enflasyonun çok fazla olduğu dönemlerde artık saf gümüş para yerine diğer gümüş paraların da rayiç olarak kullanıldığı görülmüştür. Çünkü cizye miktarının çok fazla artacağı bundan dolayı halkın tepki göstereceği düşünülmüştür. Ayrıca reel değerine aşamalı artışlarla ulaşılabileceği varsayılmıştır. Bundan dolayı cizye vergisi genellikle reel değerinin altında işlem görmüştür²⁰¹.

1690/91 yılında belirlendiği üzere cizye miktarının hesaplanmasında saf ayar gümüş esas alınmaktaydı. 1721/22 tarihli bir belgede cizye vergisi mükelleflerinin zorluk çekmemesi ve vergi tahsilinde sorun yaşanmaması için üç sınıf itibarıyla alınacak vergi miktarları altın ve gümüş üzerinden ayrı ayrı belirlenmiştir. Buna göre ala sınıfından alınacak olan 48 saf gümüş dirhem yerine 4 altın, evsat sınıfından 24 saf gümüş dirhem yerine 2 altın ve edna sınıfından 12 saf gümüş dirhem yerine 1 altın alınması gerektiği belirtilmiştir²⁰². Yine 1726/27 yılında Hristiyan ve Yahudilerden saf gümüş şeklinde cizye vergisi alınması gerektiği, ancak gümüş tedarikinin halkı zor durumda bırakması ve tahsili zorlaştırması ihtimali üzerine verginin yine altın ile tahsil edilebileceği belirtilmiştir. Ancak burada 1 altının 100 pareye rayiç geldiği düşünülmüştür. Oysa piyasada Mısır altını, eşref-i altın gibi farklı rayiç bedeli olan altın paralar da bulunmaktaydı. Bu nedenle karışıklığı önlemek için 1 guruş 40 pare hesabıyla, aladan 10 guruş, evsattan 5 guruş ve ednadan 2,5 guruş nakit olmak üzere, belirlenen rayice karşılık gelecek şekilde herhangi bir paranın alınması uygun görülmüştür²⁰³. Bu uygulamaların sonraki yıllarda da devam ettiği görülmektedir. 1728/29 yılına ait bir belgede cizye vergisinde uygulanacak miktarlar, ilgili defterdar tarafından belirtilmiştir. Yine üç sınıf itibarıyla aladan 4 altın, evsattan 2 altın ve ednadan 1 altın alınacağı açıklanmıştır. İlgili belgenin devamında ise aladan 10 guruş, evsattan 5 guruş ve ednadan 2,5 guruş alınıp, bu miktarların beratlarla altın olarak belirtildiği ifade edilmiştir²⁰⁴. Ancak ilerleyen yıllarda beratlarla altın olarak

¹⁹⁹ C.ML. 117/5214, 1300. (Katalogda 1300 yılı verilmesine rağmen, belgenin içeriğinden 1250'li yıllara ait olduğu anlaşılmaktadır.)

²⁰⁰ İE.DH. 13/1226, 1105.

²⁰¹ HAT. 540/26645, 1244; HAT. 922/40087, 1242.

²⁰² AE. SAMD.III. 75/7574, 1134.

²⁰³ AE.SAMD.III 107/10524, 1139.

²⁰⁴ C.ML. 44/2021, 1141.

yazılmasının ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle altın yerine guruş olarak belirtilmesi uygun görülmüştür²⁰⁵.

Vergi altın olarak alındığında, rayiç bedelinin bazı bölgelerde değiştiği görülmüştür. Bu sebeple tahsil aşamasında karışıklık çıkmaması için rayiç miktarların ayrıntılı olarak belirlendiği görülmektedir. Örneğin 1736/37 yılına ait bir belgede Osmanlı'da yaşayan gayrimüslim halktan cizye vergisi miktarı olarak aladan 4 zer-i mahbûb (sevilen altın), evsattan 2 zer-i mahbûb ve ednadan 1 zer-i mahbûb alınması istenmiştir. Zer-i mahbûb tedarikinde zorlananlar için Erzurum, Tiflis, Revan, Gence, Van, Şam, Trablus-Şam, Sayda, Kudüs, Diyarbakır, Mardin ve Musul eyaletlerinde her bir zer-i mahbûb yerine halk arasında rayiç olduğu üzere 330 akçe hesabıyla nakit olarak herhangi bir paranın kabul edileceği belirtilmiştir. Diğer Anadolu ve Rumeli'deki eyaletlerde ise her bir zer-i mahbûb yerine rayiç olarak 300 akçe hesabıyla çeşitli para birimlerinden verginin alınabileceği ifade edilmiştir²⁰⁶. İlerleyen yıllarda da altın fiyatlarının çeşitli rayiçlere göre değerlendirildiği görülmektedir. Örneğin 1742/43 tarihli bir belgede cedid-i İstanbul altınının 440 akçeye, zer-i mahbûbun 330 akçeye, tuğra-yı Mısır altınının 315 akçeye ve tuğrayı sağ parenin 3 akçeye rayiç geldiği belirtilmiştir²⁰⁷.

Kısaca verginin rayici gümüş olarak ednada 12, evsatta 24 ve alada 48 dirhem iken, bunun guruş karşılığı ise ednada 2,5, evsatta 5 ve alada 10 guruştur. Piyasadaki işlemlerde gümüş fiyatının artması nedeniyle 1743/44 yılında ednaya 0,25, evsata 0,5 ve alaya 1 guruş zam yapılmıştı. 1760/61 yılına kadar gümüşün fiyatı sürekli olarak artmıştı. Ülkede bir dirhem değer 10 pareye (0,25 guruşa) kadar çıkmıştı. Ayrıca Şam, Halep, Mısır, Bağdat gibi beldelerde 11 (0,275) hatta bazı yerlerde 12 pareye (0,3 guruşa) kadar yükselmişti. Gümüş fiyatı arttığında cizye vergisinin de artırılması gerekiyordu. Bu nedenle 1760/61 yılı Muharrem ayı başında tahsiline başlanacak cizye için ednadan 3, evsattan 6 ve aladan 12 guruş alınması istenmişti²⁰⁸. Buna rağmen artış miktarının gerçekleşmediği görülmektedir. Çünkü 1804/05 yılına kadar cizye miktarında bir artış yapılmamıştı²⁰⁹.

1690/91 yılındaki düzenlemede cizye görevlilerinin maaş ve ücretleri de belirlenmişti. Bu kapsamda görevliler vergiye fiilen konu olan her evrak başına ücret almaktaydı. Görevliler aladan 12, evsattan 9 ve ednadan 6 pare maaş elde etmekteydi. Ayrıca her evrak için 1 pare kitabet ücreti bulunmaktaydı²¹⁰. Bu miktarlar tahsil edilen cizye vergisinden mahsup edilerek

²⁰⁵ C.ML. 8/311, 1184.

²⁰⁶ C.ML. 707/28871, 1148.

²⁰⁷ AE.SMHD.I. 52/3184, 1155.

²⁰⁸ HAT. 7/236, 1173.

²⁰⁹ C.ML. 221/9185, 1219; C.ML 66/3045, 1220.

²¹⁰ AE.SAMD.III. 107/10524, 1139.

verilirdi. Yani mükelleflerin vergisine yansıtılmaz ya da ayrıca tahsil edilmezdi²¹¹. Bu miktarların ilerleyen yıllarda da kullanıldığı görülmektedir²¹². Tablo 2.5’de görüldüğü gibi her bir cizye evrakı için ayrı ayrı maaş ve kâtip ücreti hesaplanır ve daha sonra bunlar cizye vergisinden mahsup edilirdi.

Tablo 2.5. 1739/40 Yılında İslimye Panayırına Gelen Mükelleflerin Cizye Vergisi ve Çalışanların Maaşları²¹³

Cizye Evrakları	Ala	Evsat	Edna	Toplam
Evrak Sayısı (adet)	247	509	197	953
Kişi Başı Cizye Vergisi (guruş)	10	5	2,5	-
Toplam Cizye Vergisi (guruş)	2.470	2.545	492,5	5.507,5
Evrak Başına Mübaşir Maaşı (pare)	12	9	6	-
Toplam Mübaşir Maaşı (guruş)	74,1	114,525	29,55	(-)218,175
Evrak Başına Kâtip Ücreti (pare)	1	1	1	-
Toplam Kâtip Ücreti (guruş)	6,175	12,725	4,925	(-)23,825
Toplam Mübaşir Maaşı ve Kâtip Ücreti (guruş)	80,275	127,25	34,475	(-)242
Mübaşir Maaşı ve Kâtip Ücreti Hariç Toplam Cizye Vergisi (guruş)	-	-	-	5.265,5
Açıklama: Cizye hesap zamanında maaş ve ücretler mahsup edildikten sonra kalan miktar teslim edilirdi. Bu kapsamda 5.265,5 guruş cizye vergisi nakit olarak hazineye teslim edilmiştir.				

Cizye vergisinin hesaplanmasında çalışanlara verilen maaş ve kitabet ücreti dışında *ocaklık* ve *vazife* olarak ayrı bir miktarın daha mahsup edildiği görülmektedir. Bu miktarın kasapbaşı, pazarbaşı gibi kişilerin masrafları için ayrıldığı anlaşılmaktadır²¹⁴. Mesela 1804/05 yılın Bursa kalemi cizyesiyle bu süreci örneklendirebiliriz. Bu kalemin mükellefleri üç sınıf itibarıyla 1.331 ala, 10.658 evsat, 2.298 edna olmak üzere toplam da 14.287 kişi ve kâtip ücreti, maaş, ocaklık ve vazife giderleri hariç toplam yükümlülükleri 65.603,5 guruştı. Verginin tahsil görevi 21.000 guruş peşin ve kefil gösterilerek ihale edilmişti. Bu kalemin aslında 79.579,5 guruş olduğu, ancak bu miktardan kâtip maaşları için 3.499,5 guruş ocaklık ve vazife bedeli olarak da 10.476,5 guruş düşüldüğü ve net verginin bu şekilde hesaplandığı görülmektedir²¹⁵. Diğer bir örnek olarak 1749/1750 yılı Selanik kalemi cizyesi verilebilir. Tablo 2.6’de görüldüğü üzere buranın cizye vergisi de kâtip ücreti, maaş ve ocaklık düşülerek hesaplanmıştır²¹⁶.

Tablo 2.6. 1749/50 Yılı Selanik Kalemi Cizye Vergisi ve Çalışanların Maaşları²¹⁷

Cizye Evrakları	Ala	Evsat	Edna	Toplam
Evrak Sayısı (adet)	2.910	26.273	4.470	33.653
Kişi Başı Cizye Vergisi (guruş)	11	5,5	2,75	
Toplam Cizye Vergisi (guruş)	32.010	144.501,5	12.292,5	188.804
Evrak Başına Mübaşir Maaşı (pare)	12	9	6	
Toplam Mübaşir Maaşı (guruş)	873	5.911,425	670,5	(-)7.454,925

²¹¹ C.ML. 646/26480, 1106.

²¹² AE. SAMD.III. 75/7574, 1134; AE.SAMD.III. 107/10524, 1139; C.ML. 44/2021, 1141.

²¹³ D.CMH.d. 26768, 1151.

²¹⁴ TS.MA.d. 6340, 1176.

²¹⁵ C.ML. 588/24247, 1218.

²¹⁶ C.ML. 342/14068, 1162.

²¹⁷ C.ML. 342/14068, 1162.

Evrak Başına Kâtip Ücreti (pare)	1	1	1	
Toplam Kâtip Ücreti (guruş)	72,75	656,825	111,75	(-)841,325
Ocaklık (guruş)				(-)2.652,75
Toplam Mübaşir Maaşı ve Kâtip Ücreti (guruş)				(-)10.949
Mübaşir Maaşı, Kâtip Ücreti ve Ocaklık Hariç Toplam Cizye Vergisi (guruş)				177.855

18. yüzyıl sonlarında Hristiyan ve Yahudi mükelleflere dağıtılmak üzere toplamda 1.440.000 evrak hazırlandığı görülmektedir. Bu evrakların %10'unun ala, %10'unun edna ve %80'i evsat olarak hazırlanmıştı. Cizye olarak aladan 11, evsattan 5,5 ve ednadan 2,75 guruş alınmaktaydı. Fakat hesaplanan cizye vergisi reel değerinin altında kalmıştı. Çünkü şer'i kurallar kapsamında aladan 48, evsattan 24 ve ednadan 12 dirhem ya da karşılığının alınması gerekmektedir. Ancak enflasyon nedeniyle gümüşün değeri artmış, her bir dirhem değeri 12 pare (0,3 guruş) düzeyine gelmişti. Öyle ki aladan 14,4, evsattan 7,2 ve ednadan 3,6 guruş alınması lazımdı. Tablo 2.7'de görüldüğü üzere enflasyon nedeniyle cizyeden toplamda 2.570.400 guruş gelir kaybı olduğu hesaplanmıştı²¹⁸.

Tablo 2.7. 1799/1800 Tarihli Belgeye Göre Enflasyon Sonucunda Cizye Vergisinde Gerçekleşen Gelir Kaybı²¹⁹

Üç sınıf itibariyle Sınıflar	Evrak Miktarı (adet)	Cizye vergisi(guruş)	Enflasyon Sonrası Hesaplanan Cizye Vergisi (guruş)	Cizye Vergisinde Gelir Kaybı (guruş)
Ala	144.000	1.584.000	2.073.600	489.600
Evsat	1.152.000	6.336.000	8.294.400	1.958.400
Edna	144.000	396.000	518.400	122.400
Toplam	1.440.000	8.316.000	10.886.400	2.570.400

19. yüzyılın başlarında yine cizye vergisi miktarlarına ilişkin yapılan hesaplamalarda enflasyon dolayısıyla önemli gelir kayıplarının devam ettiği görülmüştür. Bu kapsamda İstanbul cizyesi için yapılan bir hesaplamada devletin 512.844,75 guruş gelir kaybı olduğu anlaşılmaktadır²²⁰.

Tablo 2.8. İstanbul Cizye Vergisinin Miktarı²²¹

Evrak Türü	Evrak Sayısı	Kişi başı cizye vergisi(guruş)*	Toplam cizye vergisi(guruş)	Enflasyon hesabıyla kişi başı cizye vergisi (guruş)	Enflasyon hesabıyla toplam cizye vergisi (guruş)
Ala	12.282	11	135.102	20	245.640
Evsat	78.150	5,5	429.825	10	781.500
Edna	22.503	2,75	61.883,25	5	112.515
Toplam	112.935	-	626.810,25	-	1.139.655

* Kişi başı düşen cizye vergisi miktarının zam öncesi(1804/1805 öncesi) miktarlarıyla hesaplandığı görülmektedir.

²¹⁸ TS.MA.e. 418/43, 1214.

²¹⁹ TS.MA.e. 418/43, 1214.

²²⁰ HAT. 233/13013, 1220.

²²¹ HAT. 233/13013, 1220.

Tablo 2.7 ve 2.8’da görüldüğü üzere enflasyona göre yapılan hesaplamalarda cizye vergisi gelirleri reel olarak azalmıştır. Bu açığı telafi etmek için cizye evrak bedelinin artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Öyle ki 1804/05 yılından itibaren cizye vergisinde alaya 0,25, evsata 0,5 ve ednaya 1 guruş zam yapılmıştı²²². Bu zamlarla birlikte cizye vergisi olarak aladan 12, evsattan 6 ve ednadan 3 guruş alınması gerektiği belirtilmiştir.

Dağıtılan evrak sayısı imparatorlukta gayrimüslim nüfusun değişimine bağlı olarak farklılaşıyordu. Çünkü nüfusu artan bölgelere ilave evrak verilmekteydi. Mesela Sofya ve bağlı kalemlerinde kayıtlı bulunan gayrimüslim nüfusun artması üzerine, 1705/06 yılı cizyesi için buranın dağıtılacak evrakına 1000 kâğıt ilave edilmişti²²³.

Cizye evrakları genel olarak geçmiş yıla göre hesaplanarak dağıtılmaktadır. *Mukayese usulü* olarak bilinen bu yöntemde geçmiş yılın verileri kullanılırdı. Kısaca önceki yıl dağıtılmış evrak sayısı temel alınır. Ancak bazı yerler mukayese usulüne tabi değildi. Bunun en önemli sebebi buradaki çoğu mükellefin çalışma veya ticaret gibi sebeplerle ikâmet mahallerinde bulunmamasıydı. Buralarda *perakende usulü* uygulanırdı. Yani mevcut mükellef sayısı kadar cizye evrakı dağıtıldı. Nitekim hem tahsil görevlerinin kolay ihale edilmesi hem de halkın korunması amacıyla böyle bir ayrıma gidildiği söylenebilir. Çünkü cizyedarlar kâr elde etmek amacıyla tahsil görevini alırlardı. Bu amaçla devlete belirli bir miktar peşin para öderlerdi. Zira mukayese usulünde gelirlerin önceden tahmin edilmesi mümkündü. Böylelikle cizyedarlar elde edecekleri miktarı öngörebiliyordu. Diğer yerlerde ise beklenen kadar mükellef olmayabilir ve cizyedar zarar edebilirdi. Bu nedenle bu yerler ile mukayese usulü uygulanan bölgeler beraber ihale edilirdi. Üstelik cizyedarlar bu durumun farkında olarak görevi alırlardı. Böylelikle burada yaşayan kişiler de çeşitli suiistimallerden korunmuş olurdu. Çünkü mukayese usulünde kayıtlı miktar kadar evrakın mevcut kişiler üzerine dağıtıldığı görülmektedir²²⁴. Bu bakımdan mukayese usulü uygulanan yerlerde mükellef sayısının pek değişmediği de söylenebilir. Tablo 2.9’da Prevadi (Provadi) kazasında mukayese ve perakende usulü uygulanan bazı yerler gösterilmiştir. Tablo 2.9’da kimi yer mukayese kimi yer ise perakende usulüne tabidir. Prevadi kazasının cizyedarı da ilgili yerlerde belirtilen usule göre cizye evraklarını dağıtmakla yükümlüydü.

Tablo 2.9. Prevadi (Provadi) Kazasının 1784/85 Yılı Muharrem Ayı Başında Dağıtılan Cizye Evrak Miktarları²²⁵

Yer	Ala	Evsat	Edna
(Mukayese) Ravna	10	28	2
(Perakende) Ravna	1	32	2

²²² C.ML. 221/9185, 1219; C.ML 66/3045, 1220.

²²³ İE.ML. 111/10545, 1116.

²²⁴ C.DH. 92/4552, 1177.

²²⁵ D.CMH.d. 26940, 1199.

(Perakende) Paşayığıt	1	12	1
(Perakende) Vançan	2	12	-
(Perakende) Vançan	-	15	1
(Perakende) Derati	-	10	-
(Perakende) Mihaliç	5	25	3
(Mukayese) Emreler	4	10	-
(Perakende) Emreler	-	11	1
(Perakende) Yassıdepe	-	11	-
(Perakende) Arnavud-ı Müslim	1	8	1
(Perakende) Kutlu Bey	-	4	-
(Mukayese) Manastır	1	7	-
(Perakende) Manastır	-	19	3
(Perakende) Ayazma	-	5	-
(Perakende) Nenova	1	18	-
(Mukayese) Derbend-i Cedit	2	10	-
(Perakende) Derbend-i Cedit	-	25	-
(Perakende) Karyağdı	2	33	-
(Perakende) Abdürrezak	2	17	-
(Mukayese) Devne	40	100	11
(Perakende) Devne	2	109	13
(Mukayese) Kara Hüseyin	13	38	2
(Perakende) Kara Hüseyin	-	37	2
(Mukayese) Nefsi Kozluca	17	53	2
(Perakende) Nefsi Kozluca	-	32	4
(Mukayese) Karaağaç	1	7	20
(Perakende) Karaağaç	-	12	-
(Perakende) Kumarova	1	22	-
(Mukayese) Kızılcalar	2	18	-
(Perakende) Kızılcalar	-	32	2
(Perakende) Sultanlar	1	23	-
(Mukayese) Dizdar	9	33	2
(Perakende) Dizdar	-	36	7
(Perakende) Sindel	-	7	-
(Mukayese) Çerkovine	7	26	-
(Perakende) Çerkovine	-	32	2
(Perakende) Avran	1	16	-
(Perakende) Kopuzcu	-	6	-
(Perakende) Cesteci	-	8	-
Nefsi Perakende-i Şehri-Prevadi(Kasaba)	10	100	28
(Perakende) Karacaot	1	22	-
(Perakende) Yunuspınar	2	27	-
Diğer Yerler (Mukayese - 5 Yer)	50	179	10
Diğer Yerler (Perakende - 15 Yer)	10	383	26
Listedeki Yerlerin Toplamı	199	1.670	145
Listede Olmayanların Toplamı	130	2.898	298
Genel Toplam	329	4.568	443

Cizye tarh ve tevzi işlemlerinde bazı yerlerin evrak sayısı yeniden belirlenebilirdi. Bu kapsamda bölgelerin ekonomik durumu veya kişilerin mali gücüne göre vergide indirimler veya zamlar yapılmaktaydı. 1712/13 yılında yapılan inceleme sonucunda bazı bölgelerde edna sınıfının olması gerekenden fazla arttığı tespit edilmişti. Bunun üzerine mükelleflerin mali durumuna dair ayrıntılı bir araştırma yapılmıştı. Neticede mali gücü daha iyi olduğu tespit edilenlerin, bir üst sınıftan vergilendirilmesi kararlaştırılmıştı. Böylelikle 1713/14 yılından

geçerli olmak üzere Gümölcine, Siroz, Edirne, Yanbolu, Selanik, Kesriye, Filibe Tırhala, Tırnovi, Babadağı ve diğer birçok yerin cizye vergisine zam yapılmıştır²²⁶.

19. yüzyılda para istikrarın sağlanması amacıyla saf gümüş para basılmıştı. Dolaşımdaki paranın yenilenmesiyle 1812/13 yılında cizye miktarının da değiştirilmesi talep edilmiştir. Bu esnada cizyeye ilişkin bir takım öneriler de yapılmıştır. Bunlardan biri, cizye şer'i kurallara göre gümüş üzerinden hesaplandığı için, yeni paraya göre aladan 30, evsattan 15 ve ednadan 7,5 guruş vergi alınması gerektiği yönündeydi. Ayrıca bazı yerlerin cizyesi mukayese usulü uygulanarak yani geçmiş yıl verileri kullanılarak tahsil edilmekteydi. Bunun yerine yeniden mükelleflerin sayımının yapılarak, kayıt altına alınması istenmişti. Böylelikle cizye evrakları kişi başı dağıtılarak tahsil edilebilecekti. Bir diğer husus ise kişilerin mali güçlerinin yeniden belirlenmesiydi. Kişilerin mali güçleri doğru belirlenmediği için cizyedarlar usulsüzlük yapmakta, ednaya evsat, evsata ala evrak verebilmekteydi. Bunun önlenmesi için kişilerin mali güçlerine ve mesleklerine göre evrak verilmesi gerekirdi. Öyle ki sarraf ve yüksek hacimli ticaret yapan tacir kategorisindekilere ala, el emeğiyle geçinen ve bununla ticaret edenlere evsat evrak verilmeliydi. Hatta mukataa içerisine dâhil edilen cizyelerin şer'i kurala göre ayrı tutularak tahsil edilmesi lazımdı. Bu işlemlerin yapılabilmesi için ise kâtipler tayin edilerek ülkedeki mükelleflerin belirlenmesi ve ilgili kalemlere kaydedilmesi icap etmekteydi²²⁷. Sonuç olarak cizyeyi reel seviyesine çıkarma teşebbüsünün hemen uygulanmadığı görülmektedir. Ayrıca bu öneriler cizyedeki bazı sorunların devlet yetkilileri tarafından bilindiğini de göstermektedir. Nitekim bu uygulamaların bir kısmı uzun çabalar sonucunda gerçekleştirilebilmiştir²²⁸.

Osmanlı'da bazı bölgelerin cizye miktarı farklı olabilmekteydi. Fakat sonradan çıkarılan bir kararla şer'i şartlara göre belirlenen cizye miktarının bütün gayrimüslimler için uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Örneğin 1813/1814 tarihlerine kadar Bağdat ve Basra vilayetlerinde yaşayan Yahudi ve Hristiyanlardan yıllık kişi başı 2 guruş 16 pare cizye ve haraç vergisi alınmaktaydı. İlgili karar üzerine buradaki gayrimüslimler için de cizye miktarının şer'i kurallara göre belirlenmesi gerektiği ifade edilmiştir²²⁹.

1816/17 yılında yeni basılan gümüş paraya bağlı olarak cizye miktarlarının da değiştiği görülmektedir²³⁰. 1815/16 yılında İstanbul cizyesi hesaplanırken edna 3, evsat 6 ve ala 12 guruş olarak belirlenmişti²³¹. Ancak 1816/17 yılında Selanik'te yaşayan Yahudi'lerin cizye vergisini

²²⁶ AE.SAMD.III. 163/15991, 1124.

²²⁷ TS.MA.e. 420/35, 1227.

²²⁸ HAT. 1578/25, 1244.

²²⁹ HAT. 803/37116-f, 1229.

²³⁰ AE.SMHD.II. 47/3069, 1233.

²³¹ C.ML. 508/20681, 1231.

zamlı şekilde ödediği bilinmektedir. Yeni basılan para ayarına göre cizye vergisinde ednaya 1, evsata 2 ve alaya 4 guruş ilave yapılmıştır²³². Buna göre üç sınıf itibarıyla ednadan 4, evsattan 8 ve aladan 16 guruş cizye alındığı anlaşılmaktadır.

1820'lerde baş gösteren Rum meselesinden dolayı devlet masrafları artınca, yeni gelirler oluşturulması mecliste görüşülmüştü. İstanbul'da ve daha sonra fetvahanede gerçekleşen ayrıntılı müzakerelerden sonra cizye vergisine zam yapılması uygun bulundu ve 1824/25 yılında tatbik edilmek üzere cizye vergisine zam yapılması kararlaştırılmıştı. Cari olarak kullanılan yeni altmışlık²³³ para üzerinden cizye hesaplandığında, vergi 16 guruştan 36 guruşa yükselmekteydi. Vergideki artışın çok fazla olduğu düşünülerek altmışlık para yerine başka bir gümüş para olan ufak parenin kullanılması düşünüldü. Zira bu yıllarda 2 dirhem ufak pare 1 guruş yapmaktaydı. Sonuç olarak 1824/25 yılında uygulanmak üzere ednaya 2, evsata 4 ve alaya 8 guruş zam yapılmıştı. Böylelikle cizye olarak ednadan 6, evsattan 12 ve aladan 24 guruş alınacaktı. 1824/1825 yılı Muharrem ayından itibaren bu yeni miktarların uygulanması kararlaştırılmıştı. Böylece toplamda 4.778.500 guruş ilave gelir sağlanacaktı. Bu meblağ, doğrudan darphane-i amireye teslim edilerek burada tutulacak ve padişahın izni olmadıkça herhangi bir alana tahsis edilmeyecekti. İleride esham ihtiyacı olması durumunda bu gelirlerden yararlanılacaktı. Ancak ilerleyen süreçte Rum meselesinin sona ermemesi nedeniyle masraflar daha fazla artmış ve gelirler yetersiz kalmıştı. Bu nedenle konu yeniden mecliste görüşülmüş ve cizyenin en başta belirlendiği gibi altmışlık gümüş para üzerinden hesaplanması kararlaştırılmıştı. Nihayetinde 1827/28 yılından itibaren cizye olarak aladan 36, evsattan 18 ve ednadan 9 guruş tahsil edilmesi gerektiği belirtilmişti²³⁴.

1829/30'larda piyasada bir dirhem 50 pareye alınıp satılmaktaydı. Bu yüzden cizye gelirleri reel olarak azalmıştı. Aynı zamanda Asakir-i Mansure birlikleri sürekli çoğaldığından giderler devamlı artmaktaydı. Mukataat Nazırının Osmanlı hükümetine sunduğu fezlekeye göre hali hazırda hazinenin nakit yetersizliği bulunuyordu. Hazinenin idaresi için geçmiş aylara kıyasla yeni yıl gelirlerinin tahsiline kadar 6.000.000 guruş paraya ihtiyacı vardı ve bunun ertelenmesi mümkün değildi. Bu nedenle hem cizye gelirlerini reel değerine çıkarmak hem de gerekli olan giderleri karşılamak amacıyla cizye vergisine zam yapılması düşünülmüştü. Mecliste defterdar, tersane emini, mukataa ve darphane nazırları gibi çeşitli bürokratların katılımıyla ilgili durum görüşülmüştü. Bu kapsamda cizye şer'i oranına çıkarılacak ve elde edilecek gelir fazlasıyla Asakir-i Mansure masrafı karşılanacaktı. Şer'i orana göre cizye evrakının alasından 48 dirhem alınmalıydı. Cizye miktarı hesabında altmışlık sikke kullanılıyor,

²³² AE.SMHD.II. 47/3069, 1233.

²³³ 2 dirhem (6.144 gr.) değerinde 60 pareye karşılık gelen sikke (Mehmet Güneş, 1999: 92).

²³⁴ AE.SMHD.II. 31/1966, 1239; HAT. 290/17361, 1240; HAT. 922/40087, 1242.

bundan dolayı da cizye evrakının alasından 36 guruş alınıyordu. Piyasadaki külçe gümüşün her bir dirhemi ise 50 pareye karşılık gelmekteydi. Bundan ötürü yeni ala cizye evrakı 60 guruş olmalıydı. Cizye miktarına ilişkin önceki zamlarda cizyedarlar her ne kadar yolsuzluk yapılmaması konusunda uyarılmış olsalar da bunun faydası olmamıştı. Her taraftan zulüm ve baskı haberleri geliyordu. Öyle ki bazı yerlerde ala evraktan 36 guruş yerine 70-80 guruş tahsil edilmişti. Bu kuralsız artışların asıl nedeni ise iltizam usulüne aykırı hareket edilmesi idi. Mesela bir yerin cizyesini iltizam olarak alan kişi kendisi de üzerine 4-5 bin guruş zam yaparak bir başkasına vermekteydi. O kişi de verdiği zammı, yapacağı masrafları ve farklı isimlerle ilave edeceği miktarı eklemekte ve 50 bin guruşluk cizye bohçasını 80-100 bine çıkarmaktaydı. Bu biçimde halktan iki kat cizye vergisi tahsil edilmiş oluyordu. Hâlbuki şer'i olarak cizye vergisinde her bir kişinin mali gücünün belirlenmesi ve buna göre verginin alınması gerekirdi. Ama mükellefler hiçbir zaman ayrı ayrı sayılmamıştı ve bundan dolayı da çeşitli usulsüzlük ve yolsuzluklar devam etmekteydi. Neticede halkın sayımının yapılması düşünülmüştü. Fakat bunun hemen gerçekleşmesi pek olası olmadığından ve mevcut dirhem üzerinden cizyenin hesaplanması durumunda halkın daha da zor durumda kalacağı düşünüldü. Alternatif çözümler aranmıştı. Bu çerçevede farklı öneriler ayrıntılı şekilde tartışılmıştır. Bunlardan ilki cizyenin gümüş olarak alınması yani 36 guruş yerine 36 dirhem alınmasıydı, ancak hem halkın dirhem tedarik etmesinin hem de vergi tahsilinin zor olacağı tahmin edilmiştir. İkincisi mevcut cizye evrakının artırılmasıydı. Burada cizyedarların aldıkları ilave evrakları dağıtamayacakları ve geri iade ederek iltizam bedelinden düşecekleri düşünülmüştür. Üçüncüsü cizye evraklarının ihale edilmeden memur, vali veya mutasarrıflar aracılığıyla dağıtılarak tahsil edilmesi idi. Ancak burada da peşin ve taksitlerin zamanında alınamayacağı öngörülmüştür. Bu durumda bu tekliflerin hiçbiri uygun olmamaktaydı. Mukataat hazinesinin acil 6 milyon guruşa ihtiyacı olduğundan, sayım işlemleri yapılana kadar cizye evrakının alasından 48, evsatından 24 ve ednasından 12 guruş alınması kararlaştırılmıştı. Zam sonrasında yine kimseden farklı isimlerle ilave para alınmaması ve şartlara aykırı işlem yapılmaması belirtilmişti. Ayrıca tahsil mahallinde patrik, metropolit veya kocabaşı tarafından tespit edilen aykırı eylemlerin bildirilmesi istenmişti. 1829/30 yılında tahsil edilecek zam Asakir-i Mansure giderleri için mukataat hazinesine aktarılacaktı. Padişah Asakir-i Mansure faaliyetlerinin sekteye uğramaması için şimdilik 5 milyon guruşunun kendi hazinesinden geçici olarak verilmesini ve geriye kalan 1 milyonun ise cizye tahsilinden sonra karşılanmasını emretmişti. Ayrıca vergi tahsilinden sonra mukataat hazinesinden geri tarafına 5 milyon guruşun iadesini istemişti²³⁵. Yeni cizye vergisinde her bir dirhem 50 pare yerine 40 pare üzerinden hesaplanmıştı. Öte

²³⁵ HAT. 536/26357, 1244.

yandan Asakir-i Mansure taburları sürekli büyümekteydi. Bu amaçla padişah mukataat hazinesi gelirlerinin artırılması için cizye zammı hususunun araştırılarak tekrar mecliste görüşülmesi gerektiğini vurgulamıştı²³⁶.

1830’larda Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslim mükelleflerin sayısını belirlemek amacıyla sayım işlemleri başlatılmıştı. Böylelikle cizye evrakları kişi başı dağıtılabilecekti. Ayrıca kalem itibarıyla sayımı biten yerlerde bu usul kaldırılarak mevcut mükellefe göre her bir kazanın bohçaları ayrı ayrı düzenlenerek cizye tahsil edilecekti. Bu sayede kalemlerin toplu hesapları yerine her kazanın ayrıntılı hesapları takip edilebilecekti. Bir kazanın cizye işlemleri için mültezim görevlendirilemediğinde görev kazanın ayan veya voyvodasına ihale olunacak ya da birkaç kaza hâlinde voyvoda, ayan veya mültezime verilecekti²³⁷.

2.2.3. Tahsil Yöntemleri ve Görevlileri

Cizyenin tahsilinde emanet ya da iltizam yöntemi kullanılırdı. İltizam usulünde devlet cizye tahsilini belirli bedel ve kefil karşılığında taliplerine ihale ederdi. Bu yöntemde verginin tahsili özel kişiler tarafından gerçekleştirilirdi. Kişilerin varlıklı ve zengin kişiler olmasına dikkat edilirdi. Zira kişinin mal varlığı vergi için ödeme güvencesi sağlamaktaydı. İltizam bedeli olarak alınan peşin miktarlar ise iç borç niteliğindedi. Bu peşinlerin maliye politikası aracı olarak devlet gelir ve giderleri arasında ortaya çıkan zaman uyumsuzluğunu giderdiği de düşünülebilir. İltizam olarak görevlendirilen kişilere mültezim denilirdi. Mültezimlerin genellikle bir yıl için görevlendirildiği görülmektedir. Bu süreçte mültezim devlete borç senedi vererek cizye bohçasını alır ve evrakları çalışanları aracılığıyla mükelleflere dağıtarak vergiyi tahsil ederdi. Mültezimler devlet memurundan ziyade özel teşebbüs mahiyetinde çalışmaktaydı. Bu bakımdan hem devlet hem de mükellefler mültezimler için birer müşteri niteliğindedi. Nitekim mültezimler vergiden elde edecekleri kazanca göre cizye görevine talip olmaktaydılar. Kazançlarını ise devlete taahhüt ettikleri miktarla tahsil ettikleri gelir arasındaki farktan “iltizam kârı” olarak alırlardı²³⁸. Bu görevliler verdikleri borç senedi kapsamında cizye tahsilini zamanında ve eksiksiz olarak gerçekleştirmeye ve devlete teslim etmeye dikkat ederlerdi. Bu durum görevi tekrar almayı da kolaylaştırabilirdi. Nihayetinde her yıl gerçekleştirilen cizye ihalelerinde birçok unsur göz önünde bulunduruluyordu. Bu yüzden mültezimler tarafından mükelleflerin durumunun da gözetildiği düşünülebilir. Çünkü mükelleflere yapılacak her türlü zulüm ve baskı kişilerin bir başka yere kaçmasıyla sonuçlanabilirdi. Mükellef sayısının

²³⁶ HAT. 540/26645, 1244.

²³⁷ HAT. 1578/25, 1244.

²³⁸ Gökbnar, 2007: 23.

azalması ise ilgili yerden tahsil edilecek gelirleri azaltabilirdi. Dolayısıyla bu durumdan mültezim de zarar edebilirdi.

Emanet yönteminde ise cizye vergisi devlet tarafından tayin edilen bir memur tarafından tahsil edilirdi. Memur devlet görevlisi olduğu için verilen sorumluluğu yerine getirmekle yükümlüydü. Bu kişinin cizye tahsilinden belirli bir kazanç elde etmek veya sonraki süre zarfında bunu devam ettirmek gibi bir müşevviği yoktu. Bu nedenle kişilerin kamu ya da devlet yararından çok kendi çıkarlarını gözetmeleri muhtemeledir. Çünkü bu kişiler, gelirlerini artıramadıkları için parasal olmayan unsurlara dikkat edeceklerdir. Vergi tahsilinde etkinliğin düşük olmasının nedenlerinden biri de bu olabilir. Öyle ki emanet yönteminde devlet gelirlerinin azalacağı veya zarara uğrayacağı birçok belgede belirtilmiştir²³⁹. Bundan dolayı tahsil görevi genellikle bir iltizama ihale edilemezse ya da edilemeyecek durumdaysa emanet yöntemi kullanılmıştır. Aksi takdirde ağırlıklı olarak iltizam yönteminin tercih edildiği görülmektedir.

Cizye vergisinin tahsil sürecinde İstanbul'da kayıtların tutulmasından taşrada nihai görevlinin vergiyi tahsil etmesine kadar çok sayıda kişi görev yapmaktaydı. Bu sürecin en az sorunla işlemesi en başta tahsille görevlendirilecek kişilerin dikkatle seçilmesini gerektiriyordu. Hem gelir kaybını önlemek hem de halka yönelik baskıyı azaltabilmek için, tahsil görevlilerinin dindar, doğru (müstakim), kıymetli (mün'am), becerikli ve zengin kişilerden seçilmesine dikkat edilmekteydi²⁴⁰. Bir görevli vefat ettiği veya görevi iade ettiği zaman, yerine muktedir bir kişinin getirilmesi ve sağlam kefil göstermesine önem verilirdi²⁴¹. Cizyedarlık görevinin iflas etmiş ya da etmesi muhtemel riskli kişilere verilmemesine dikkat edilirdi²⁴². Önceki cizyedarlar tekrar görev alabilmek için ihalelere katılabilirdi. Ancak görev ekseriyetle şartları sağlayan en uygun kişilere verilirdi. Bundan dolayı bazı durumlarda önceki cizyedarlar yeniden görev alamamaktaydı. 1771/72 yılı Kocaeli, Kazdağı ve Bursa ile çevresinin Kıptiyan cizye vergisi için gerçekleşen ihaleye eski cizyedar da katılmasına rağmen görev bir başkasına verilmiştir²⁴³.

İltizam usulüyle yapılan görevlendirmelerde belirli bir standart prosedürün işlediği görülmektedir. Bu süreçte önceden hazırlanan cizye evrakları mühürlenir ve ardından önceki senelere kıyasla peşin bedeller belirlenirdi. Ardından taliplileri araştırılarak görevlendirilmeleri yapılırdı²⁴⁴. Görevlendirilen bu kişilerin devlete borç senedini (deyn temessükü) vermeleri

²³⁹ C.ML.161/6780, 1227; HAT. 540/26643, 1245.

²⁴⁰ C.ML. 40/1815, 1147; AE.SAMD.III. 212/20473, 1124.

²⁴¹ HAT. 185/8617, 1207.

²⁴² TS.MA.e. 791/54, 1185.

²⁴³ AE.SMST.III. 61/4480, 1184.

²⁴⁴ HAT. 119/4819, 1212.

sonra da iltizam senedini almaları gerekiyordu ²⁴⁵. Cizye tahsiline başlanması için görevlendirme aşamasının, hukuk kuralları ve geçerli şartlar çerçevesinde tamamlanması gerekirdi. Özetle cizye evraklarının dağıtılması ve vergi tahsilinin gerçekleştirilmesi için geçmiş yıllardaki gibi itibarlı kefillerin sunulmasına, uygun ve ehil kişilerin görevlendirilmesine dikkat edilirdi. Bu kapsamda defterdar, görevlendirilecek kişiler ve bunlar hakkında ayrıntılı bilgileri içeren dosyayı padişaha sunmakta, padişahın onayından sonra görevlendirmeler resmiyet kazanmaktaydı²⁴⁶. Cizye vergisi için kâtipsiz, ilamsız ve bir miktar peşin olmadan yalnız mektupla görevlendirme yapılmamaktaydı²⁴⁷.

Tahsil işlemlerinin aksamaması için ihtiyaç duyulduğunda yeni atamalar yapılabilmekteydi. Mesela 1708/09 tarihinde cizye tahsili için Trabzon, Manastır, Silistre, Yanya, Siroz, Edirne, Tırnova, Samakov, İlbasan, Avlonya, Filibe, Tatarpazarı dâhil 26 bölgeye 43 kolcunun (silahlı görevli) görevlendirildiği görülmektedir²⁴⁸.

19. yüzyıl belgelerine göre cizyenin tahsiline genellikle Muharrem ayı başında başlanırdı. Bu kapsamda önce cizye evrakları düzenlenir ve yeterli miktarda evrak basılırdı. Cizyedarlara verilecek olan beratlarda tahsil sürecinde uyulması gereken kurallar yer alırdı. Cizyedarların güvenilir ve insaflı kişilerden seçilmesi istenmekteydi. Öte yandan hem peşin hem de taksit ve küsurların zamanında ödenmesine önem verilirdi. Bu amaçla cizyedarlardan servet sahibi ve varlıklı şahısları kefil göstermeleri talep edilmekteydi²⁴⁹.

Cizye tahsiline başlanmadan önce ilk olarak ülke genelinde geçerli olacak şekilde Hatt-ı Hümayun çıkarılırdı. Bundan sonra her bir yerin cizyesinin tahsili için görevlendirmelere başlanırdı. Süreci 1806/07 yılında çıkarılan Hatt-ı Hümayun'daki bilgilere dayalı olarak açıklayabiliriz. Buna göre Osmanlı'da yaşayan Yahudi, Hristiyan ve diğer mükelleflerin vergilerinin tahsiline Muharrem ayında başlanılmaktadır. Muharrem başında evrakların dağıtılabilmesi için 1807/08 yılı Muharreminden önce evrakların mühürlenmesi ve güvenilir ve talipli şahıslara verilmesi gerekir. Bu süreç geniş bir zaman aldığı için geçmiş yıllarda olduğu gibi işlemlere erkenden başlanması mecburiydi. Ayrıca evrakların dağıtılması ve cizye vergisinin tahsil edilmesi hususunda uyulması gereken kurallar cizyedarlara verilecek beratlarda açıklanıyordu. Bununla birlikte peşin, taksit ve ortaya çıkabilecek küsur miktarların zamanında ödenmesine dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır²⁵⁰.

²⁴⁵ C.ML. 49/2255, 1205.

²⁴⁶ HAT. 119/4819, 1212.

²⁴⁷ C.ML. 49/2255, 1205.

²⁴⁸ D.MKF.d. 27937, 1120.

²⁴⁹ C.ML. 50/2318, 1209.

²⁵⁰ HAT. 1496/9, 1221.

Genel ferman dışında, tahsil sürecinde başka yerlerin cizye vergileri için de çeşitli emirlerin çıkarıldığı görülmektedir. Mesela 1807/08 yılı için İsakçı kazası ve çevresinde yaşayan yerli, yabancı, gelip geçen gayrimüslim Yahudi ve Acem Ermenilerin cizye tahsil süreci ayrı bir emirle açıklanmıştır. 1807/1808 yılı cizyesi için buraya 150 ala, 830 evsat ve 2.070 edna olmak üzere toplam 3.050 evrak mühürlü cizye bohçalarıyla gönderilecektir. Mükellefler mülk ve mal varlıklarına bakılarak mali ödeme güçlerine göre sınıflandırılmaktadır. Mükelleflerden kimse kâğıtsız kalmayacak şekilde evrakları dağıtılarak, aladan 12, evsattan 6 ve ednadan 3 esedi²⁵¹ gurusu alınacaktır. Ayrıca gurusu tedarikinde zorluk yaşayanlar herhangi bir para cinsinden aynı miktara tekabül edecek şekilde ödeme yapabilecektir²⁵².

17. yüzyıl sonraları ile 18. yüzyıl başlarına ait belgelerden, tahsil görevi için kişilerin önceden dilekçe verdikleri anlaşılmaktadır. Talepler, eski kayıtlara bakılarak incelenir ve farklı bir durum yok ise en son yapılan görevlendirme çerçevesinde ilgili kişilere görev verilir. Kişilere ne kadar evrak verileceği ve ne miktar peşin ödeme yapılacağı belirlenirdi. Göreve talip olanların varlıklı bir kefil göstermeleri istenmekteydi. Koşulları sağlayan kişilere görev verilerek, zamanı geldiğinde evraklarını teslim alabilmeleri için beratları teslim edilirdi. Bunlar ilgili defterlere de kayıt edilirdi. 1698/99 yılında Maraş ve Antep sancaklarının cizye vergisi 4.800 evrak 3.000 gurusu peşin para ile cizyedara verilmiş ve ilgili deftere kaydedilmiştir. 1699/1700 yılında yine aynı görevli bu yerlerin cizyesini tahsil etme görevini önceki yılın şartlarıyla tekrar talep etmiştir. Sonuçta 4.800 evrakın 3.000 gurusu peşin para ve kefile vakti geldiğinde bu kişiye teslim edilmesi ve gerekli kayıtların yapılması istenmiştir. Ayrıca resmi izin belgesinin verilmesi gerektiği de ifade edilmiştir²⁵³.

Başka bir belgede Samako, İhtiman, Köstendil, Dubniçe, Üsküp ve benzer kazaların 1698/99 yılı cizyesinin 25.000 gurusu peşin bedelle Hacı Cahin Ağa'ya ihale edildiği ve kendisine üç sınıf itibarıyla 33.000 kâğıt verildiği ifade edilmektedir. Müteakip yıl için Kırkkiliseli Ahmet Ağa buraların cizyesinin 15.000 gurusu peşin ile kendisine ihale edilmesini dilekçe ile istemişti. Bunun üzerine idare, 20.000 gurusu peşin ve güvenilir bir kişinin kefileyle görevlendirilmesini ve vakti geldiğinde evrakının verilmesi için şimdiden izin kâğıdının düzenlenmesini uygun bulmuştu²⁵⁴. Bir başka örnekte ise 1698/99 yılında İstanbul ve çevresinin cizye tahsili 40.000 gurusu peşin ve 63.000 evrakla ihale edilmişti. 1699/1700 yılının cizye görevi henüz kimseye verilmemişti. Bundan dolayı Çorumlu Mehmet Ağa 60.000 evrakın

²⁵¹ Hollanda taleri, Osmanlı piyasasında Esedi/Aslanlı gurusu olarak da geçmekteydi. Rayiç değeri ise 1676'dan sonra 120-160 akçe arasında değişmekteydi. Osmanlı gurusu ise ilk piyasaya sürüldüğünde rayiç değeri Hollanda talerine yakın olduğu için esedi gurusu olarak da anılmaktaydı (Pamuk, 2017: 134, 311, 314).

²⁵² C.ML. 114/5078, 1221.

²⁵³ AE.SMST.II. 87/9426, 1110.

²⁵⁴ AE.SMST.II. 70/7507, 1110.

30.000 guruş peşin para ve kefil ile kendisine verilmesini dilekçe ile istemiştir. İdare ise 30.000 guruş peşin ve kardeş kefilıyla 60.000 evrakın verilmesini aynen kabul etmiştir. 1699/1700 senesi için ilgili kişinin görevlendirilerek resmi izin kâğıdının ve evrakının verilmesi uygun görülmüştür²⁵⁵.

Cizye ve diğer çeşitli vergi görevlendirmelerine bazen eş zamanlı başlandığı görülmektedir. Örneğin 1703/04 yılı için Rumeli ve Anadolu'daki cizye vergileri, Kıptilerin cizyesi, mukataa, avarız, nüzul, celeb-keşan ve benzer gelirler için önceki yılın cemaziyelahiri başlarında görevlendirmeler yapılmıştır. 1704/05 yılı görevlendirme zamanı yaklaştığında merkezde verilecek olan maaş ve diğer önemli giderler için talep edenlerden peşin ödemelerin alınması ve varlıklı kefil göstermeleri istenmiştir. Görevlendirilen kişilerin 28 Aralık 1704 tarihinde (Ramazan başlarında) üç sınıf itibarıyla cizye tahsiline başlamalarına ve evrak dağıtmalarına izin verilmiştir²⁵⁶. Diğer bir örnekte ise 1722/23 yılı için üç sınıf itibarıyla alınacak olan cizye vergisinin peşin miktarında sorun yaşanmaması ve cizye evraklarının ilgili görevliye zamanında verilmesi için tahsil zamanı yaklaşmadan önce görevlendirmenin yapılması istenmiştir²⁵⁷. Görevlendirmelerin erken yapılmasının bir diğer nedeni ise görevli atamalarının geniş bir zamana ihtiyaç duymasıydı²⁵⁸.

Sefer zamanında görevlendirme süreci farklı işleyebiliyordu. 1790/91 yılında gerçekleşen bir görevlendirme yazısından anlaşıldığı üzere, sefer zamanında öncelikle orduyu hümayun defterdarı cizye evraklarını İstanbul'a göndermekte, akabinde rikab-ı hümayun defterdarı gözetiminde varlıklı kefil gösteren taliplilerine görevler verilmekteydi²⁵⁹.

Malikâne sistemi kapsamında verilen yerlerin cizye vergisinin yine cizyedar tarafından tahsil edildiği görülmektedir. Ayrıca tahsil aşamasında malikâne yöneticisi gibi yerelde bulunan kişilerin cizyedarı engel olmayıp aksine yardım etmeleri gerektiği de belirtilmiştir²⁶⁰.

Cizye tahsil görevi için bazen verginin tahsis edildiği birimden faydalandığı görülmektedir. Mesela 1694/95 Muharrem gelirlerinden kalyon asker maaşları için ocaklık olarak Kıbrıs, Midilli, Rodos, İstanköy, Sisam, Taşöz, Suğla sancağı ve İzmir kazası ile birlikte diğer bazı kazaların cizyesi geçmiş seneki gibi tevziat yapılması düşünülmüştür. Bu kapsamda ilgili yerlerin cizye evrakları merkezden Kaptan Paşaya gönderilecek, o ise evrakları kalyon kaptanı Kara Murat Paşaya teslim edecektir. Akabinde Kara Murat Paşa, Hüseyin Paşayla görevlendirme hakkında görüşecek, eğer Hüseyin Paşa görevi kabul ederse kendi adamlarını

²⁵⁵ AE.SMST.II. 105/11405, 1110.

²⁵⁶ İE.HAT. 4/371, 1115.

²⁵⁷ AE. SAMD.III. 75/7574, 1134.

²⁵⁸ C.ML. 44/2021, 1141.

²⁵⁹ HAT. 1391/55490, 1204.

²⁶⁰ C.ML. 766/31222, 1195.

göndererek cizye vergisini toplatacaktır. Ancak görevi kabul etmez ise kalyon kaptanı Kara Murat Paşa tarafından cizyenin tahsili gerçekleştirilecek ve ilgili maaşların ödenmesi yapılacaktır²⁶¹.

Devletin belirli kurumlarında çalışan mükellefler için evraklarının dağıtımı ve verginin tahsili yine ilgili birim tarafından yapılabilmekteydi. Burada cizyedar tarafından evraklar ilgili birime teslim edilmekte, birim tarafından da mükelleflere dağıtılarak cizye toplanmaktaydı. 1823/24 yılına ait bir belgeye göre İstanbul cizye kalemine bağlı bulunan Silivri kazasındaki Kemer ve Bahçeköy su yolcularıyla İstanbul Baruthanesi amelelerinin cizye evrakları cizyedar tarafından birimlerine verilmekte, akabinde baruthane ve su nazırları aracılığıyla evraklar dağıtılarak vergi tahsil olunmaktaydı. Bu köylerde yaşayan diğer mükelleflerin vergileri ise cizyedar tarafından toplanmaktaydı. Kemer ve Bahçeköy'den 800 kişi İstanbul'un su yolları hizmetinde bulunuyordu. Bunların 405'i edna ve 395'i evsat olarak kayıtlıydı. Ayrıca Bahçeköy'den 45 su yolcusu Tophane-i Amire'deki I.Mahmut Çeşmesi'nin inşaat ve bakımıyla ilgilenmekteydi. Bu kişilerin cizyeleri ise su nazırları ve İstanbul su yolları korucuları tarafından değil ilgili vakıf tarafından tahsil edilmekteydi²⁶².

Osmanlı'da özel statüde olan yerlerin cizye tahsilinin burada bulunan ilgili idareciler aracılığıyla yapıldığı görülmektedir. 1805/06 tarihinde Selanik kazasında bulunan ve bostâniyan-ı hassa ocağına bağlı olan Aynaroz kazasındaki 20 adet manastırın cizyesi buna örnek verilebilir. Bu manastırlarda yaşayan rahip, keşiş ve diğerlerinin ödemekle yükümlü oldukları devlet gelirleri, cizyeleri, ocaklık malları, muafiyet paraları ve benzeri aidatlarının tamamı yöneticileri aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. İdareciler, öncelikle manastırlardan gelirleri tahsil etmekte daha sonra bu gelirleri ilgili yerlere teslim ederek, buna dair bir senet almaktaydı²⁶³.

Cizyedarlar görevden ayrıldıkları zaman yerlerine kimlerin getirileceği konusunda idareye öneri yapabiliyordu. Öyle ki 1698/99 yılında Arnavutluk'a bağlı bazı kazaların cizye vergisini tahsil etmekle yükümlü olan kişi, bu görevi artık layıkıyla yapamayacağını belirterek ayrılmayı talep etmiştir. Ardından ilgili yerlerin cizye vergisini tahsil edebilecek nitelikteki kişiler hakkında bilgi vererek bunların görevlendirilmesini önermiştir. Bu çerçevede, Avlonya ve Görice kalemi için güçlü bir aşiret mensubunun görevlendirilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Elbasan kalemi için burada güç ve aşiret sahibi olan Karaosmanoğlu isimli bir kişinin görevlendirilmesini ve ona dağ köylerinde yaşayan halkın muhalif olamayacağını ifade etmiştir. Tepedelen ve Argiri kalemi için Argiri sakinlerinden Ali Paşazade Arslan Bey'i

²⁶¹ C.BH. 222/10302, 1106.

²⁶² C.ML. 103/4582, 1239 (Belgede 1239, katalogda 1139).

²⁶³ C.ML. 46/2116, 1220 (Belgede 1220, katalogda 1222).

tavsiye etmiştir. Çünkü ilgili kişinin birçok aşirete ve kuvvetli bir mali güce sahip olduğunu bu yüzden bölgedeki halkın çoğu ile bağlantıları bulunduğunu belirtmiştir. Ohri kaleminin ise dışardan bir tahsildar yerine, yine buradaki köylerin önemli bir kısmıyla alakası olan Debreli Hüseyin Ağa'ya verilmesinin faydalı olacağını açıklamıştır²⁶⁴. Neticede cizyedarın yerel kökleri güçlü olan kişileri teklif ettiği görülmektedir. Ayrıca yerel yönetimde bulunan kişilere de cizye tahsil vazifesinin verilmesi yaygın karşılaşılan bir durumdu. Nitekim 1714/15 yılında Şam-ı Şerif eyaleti cizyesi mevcut koşullara aykırı olmamak ve mükellefleri zor durumda bırakmamak üzere Şam Valisine ihale edilmiştir.

Cizye tahsili için görevlendirilen kişiler bu vazifeyi bazen iltizam olarak bir başkasına devredebiliyordu. Bu devir, tahsil bölgesinin bir kısmı ile sınırlı kalabileceği gibi tamamı için de olabilirdi. Örneğin Karaman cizyedarı, 1723/24 yılı Karaman kalemine bağlı Akşehir kazası cizyesini, Akşehir sakini Hacı Paşa oğlu İbrahim Beye iltizam olarak vermiştir²⁶⁵. Cizye tahsilinin bazen mültezim vekili tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Girit Adası'nın 1794/95 ve 1795/96 yıllarının Muharrem aylarına ait cizye mukataaları için temessükle (borç senediyle) görevlendirmesinin yapıldığı bilinmektedir. Bu kapsamda 1794/95 yılı Muharrem ayında belgeleri hazırlanacak olan cizye vergisinin tahsiline El-Hac Mustafa'nın vekil olarak görevlendirildiği görülmektedir²⁶⁶.

Cizyeyi tahsil etmek üzere talipli bir kişi bulunamadığında bir memurun emaneten görevlendirildiği anlaşılmaktadır²⁶⁷. Ayrıca olağanüstü kıtlık, kuraklık vb. olayların yaşandığı bölgelerde de emaneten görevlendirmeler yapıldığı görülmektedir. 1759/60 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Diyarbakır ve çevresinde yaşanan kuraklık sebebiyle, voyvodası bulunan Ahmet Ağa 1758-1760 yılları arasında iki kere emaneten cizye tahsili için görevlendirilmiştir. 1760/61 yılında ise artık emaneten görevlendirmeye gerek kalmadığı, ancak istikrarın tam olarak sağlanması için bu yılda da aynı kişinin emaneten göreve atandığı belirtilmiştir²⁶⁸. Anlaşıldığı üzere olağanüstü durum ortadan kalktıktan sonra emaneten görevlendirme ihtiyacı da sona ermektedir. Bu durum, olağanüstü koşullar nedeniyle vergi matrahı azalan yerlerde, iltizam yönteminin özel kişilere cazip gelmediğini ve dolayısıyla devletin emaneten tahsil yöntemini kullanmak durumunda kaldığını düşündürmektedir.

Kıtlık, kuraklık, salgın hastalıklar veya yetkililerin baskısı gibi çeşitli sebeplerden dolayı halk bulunduğu yeri terk edebilmekteydi. Bunun sonucunda mükellef sayısı azaldığı için cizye gelirlerinde açık ortaya çıkmaktaydı. Mesela 1799/1800 yılında Edirne kalemine bağlı

²⁶⁴ C.ML. 651/26657, 1110.

²⁶⁵ C.ML. 519/21230, 1135.

²⁶⁶ C.ML. 762/31063, 1208.

²⁶⁷ AE. SAMD.III. 212/20473, 1124.

²⁶⁸ C.ML. 27/1262, 1173.

bazı yerlerde halkın bir kısmı Ahyolu tarafına kaçmış ve gittikleri yerlerde iskân edilmişti²⁶⁹. Bu nedenle belirlenen miktar kadar evrak dağıtılamamış ve cizye gelirlerinde noksan ortaya çıkmıştı. Bu gibi yerlerde cizyedarların zarara uğramaması amacıyla tahsil işinin mahkeme görevlilerine verildiği görülmektedir. 1724/25 yılı için Suğla, İzmir ve çevresinin üç sınıf itibarıyla 735 ala, 5.880 evsat ve 985 edna olmak üzere toplamda 7.600 cizye evrakı ve 39.212,5 gurus cizye vergisi bulunmaktaydı. Maaş ve kâtip ücretleri olan 1881,25 gurus mahsup edildiğinde cizye vergisi olarak 37.313,25 gurus kalmaktaydı. Cizye muhasebesi kayıtlarına göre bu verginin tahsili için İzmir voyvodası Mustafa Ağa görevlendirilmişti. Ancak ilgili yerlerde veba ortaya çıktığı için mükellef bulunan halkın çoğunluğu *perişan* olmuştu. Ayrıca birçoğu da bu yerlerden kaçmıştı. Bundan ötürü kayıtlı bulunan miktar kadar cizye evrakı dağıtımının mümkün olmadığı belirtilmişti. Görevli voyvodanın cizye vergisinden büyük zarar edeceği yerel yöneticiler tarafından idareye bildirilmişti. Bunun üzerine veba nedeniyle halkı *perişan* olan yerlerde tevzi işleminin geçmiş seneler göz önünde bulundurularak mahkeme görevlileri (marifet-i şer'i) tarafından gerçekleştirilmesi düşünülmüştü. Böylelikle 1724/25 yılında sorun olan yerlerin cizyesi mahkeme görevlileri (marifet-i şer'i) aracılığıyla diğer bölgelerin cizyesi ise cizyedar tarafından olmak üzere üç sınıf itibarıyla herkesin mali gücüne göre kimse kâğıtsız kalmayacak şekilde tahsil edilecekti. Bu esnada mükellefler isimleri ve tabi oldukları sınıflarıyla defterlere kaydedilecekti. Bütün işlemler bittikten sonra tevzi edilmeyen evrak olur ise geri iadesi ve buna göre hesap işlemlerinin yapılması gerekmekteydi²⁷⁰.

Görevli olarak atanan bazı kişilerin ilave evrak dağıtmaktan ve bunları tahsil etmekten kaçındığı anlaşılmaktadır. Bu durumda yeni bir memurun vergiyi tahsil etmek üzere görevlendirildiği görülmektedir. Sofya ve bağlı yerlerin kaleminde kayıtlı bulunan mükelleflerin 1704/05 senesi cizyesini toplama görevi Sofya sakinlerinden bir kişiye verilmiştir. 1705/06 yılı cizyesi için de yine aynı kişi görevlendirilmiştir. İlgili yerlerin nüfusu arttığı için toplam evrak sayısına geçmiş yıla kıyasla 1000 adet ilave kâğıt eklenmiştir. Cizyedar ise vergiyi tahsil etmeye başlamasına rağmen ilave edilen evrakı dağıtmaktan kaçınmıştır. Bunun üzerine verginin toplanması için başka bir mübaşirin görevlendirilmesi gerekmiştir. Konu Rumeli valisi tarafından yönetime bildirilmiş, bunun üzerine Saray (dergâh-ı ali) kapıcıbaşlarından bir Ağanın bu göreve tayin edilmesi istenmiştir. Bu memur ilk olarak o ana kadar dağıtılan evrak sayısını öğrenecek ve buna göre cizyedardan ilgili miktarı teslim alarak bu kişiyle hesabı kapatacaktı. Akabinde elinde kalan evrakları Sofya ve bağlı yerlerin kasaba ve köylerinde bulunan mükelleflere eksiksiz olarak dağıtacaktır. Bu doğrultuda cizye vergisi evraklarının

²⁶⁹ C.ML. 60/2749, 1214.

²⁷⁰ AE.SAMD.III. 73/7318, 1136.

dağıtımına başlanması ve maaşlara taksit olacak 30.000 gurusun vaktinden önce devlet hazinesine eksiksiz biçimde teslim edilmesi için ilgili yerlere emir gönderilmesi gerektiği belirtilmişti.²⁷¹

Tablo 2.10’de görüldüğü üzere görevlendirmelerin geniş bir yelpazede gerçekleştiği söylenebilir. Görevlendirilen kişilerin tezkire-i evvel, tezkire-i sâni, kasapbaşı, kethüdâ kâtibi, mukataa emini, vali gibi devlet adına görev yapan çeşitli kişilerden oluştuğu görülmektedir. Bu kişiler ise kendi adamlarını göndererek ve ya başka kişilere iltizam olarak görevi vererek vergi tahsilini gerçekleştirebilmekteydi. Bu kişilerin tercih edilmesinde, vergi tahsilinde yaşanabilecek bir aksaklıkta ilgili sorumluya kolay erişilebilmesi ve vali gibi kişilerin yerel nitelikteki çeşitli unsurlara hâkim olması gibi sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca görevlendirilen kişiler devlete bir borç senedi vermekteydiler²⁷². Bu kapsamda cizyedarın vefatı gibi durumlarda verginin tahsili gerçekleşmezse ilgili kişinin mal varlıklarından, kalan kısmı için ise kefillerinden vergi tahsil edilmekteydi. Nihayetinde işlemlerin izlenmesi ve gözetilmesindeki kolaylıklar nedeniyle devlet adına çalışan kişilerin görevlendirildiği düşünülebilir.

Tablo 2.10. Cizye Vergisini Tahsil Etmek Üzere Görevlendirilenler(1799/1800)²⁷³

Cizye Vergisinin Tahsil Edileceği Yer	Cizye Görevi Verilenler
<i>Her Yıl Görevlendirmesi Yapılan Cizye Vergileri</i>	
İstanbul Cizyesi	Kethüdaya
Edirne Cizyesi	Reis Efendi’ye
Yenişehir Cizyesi	Enderûn-ı Hümayuna
Filibe Cizyesi	Enderûn-ı Hümayuna
Sofya Cizyesi	Tezkire-i Evvel ve Sâni Efendi’ye
Siroz Cizyesi	Dâire-i Sadr-ı Aliye
Selanik Cizyesi	Mektûbî Sadr-ı Ali Efendi’ye
Manastır Cizyesi	Kethüdâ Kâtibi Efendi’ye
Ahyolu Cizyesi	Silâhdâr Hazret-i Şehriyârî Ağa’ya
Niğbolu Cizyesi	Mevkuf
Kesriye Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Taliplisi Bulunan Numan Efendi’ye
Gelibolu Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Gözetiminde Maliye Tezkirecisi Efendi’ye
Pınarhisar Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Gözetiminde Mektûbî Defteri Efendi’ye
Bursa Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Eski Baş Muhasebeci Sadık Mustafa Efendi’ye
Biga Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Tarafından İnebahtı Eski Cizye Muhasebecisi Nuri Bey Efendi’ye
Kayseriyye Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Eski Yeniçeri Kâtibi Abdullah Efendi’ye
Ohri Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Gözetiminde Defterdar Efendi Kisedârına

²⁷¹ İE.ML. 111/10545, 1116.

²⁷² C.ML. 49/2255, 1205.

²⁷³ TS.MA.d. 4862, 1214.

Dimetoka Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Gözetiminde Çavuşbaşı Ağa'ya
Ankara Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Eski Taliplisi Ebu Bekir Bey Efendi'ye
Kütahya Cizyesi	Mevkuf
Bozcaada Cizyesi	Mevkuf
Şumnu Cizyesi	Mevkuf
İbrail Cizyesi	Mevkuf
Gümülcine Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Tarafına
Yanya Cizyesi	Mevkuf
Narda Cizyesi	Eskisi Gibi Mukataası Emini Tarafına
Avlonya Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Tarafına
Geli Cizyesi	Mevkuf
Sakız Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Tarafına
Silistre Cizyesi	Mevkuf
Sivas Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Kullarına
Karaman Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Kullarına
Kudüs-ü Şerif Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Kullarına
Maraş Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Kullarına
Adana Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Defterdar Efendi Kullarına
Prespa Cizyesi	Geçmiş Yıllara Göre Mukataası Tarafına
<i>Mukataaları Voyvodaları Tarafından Tahsil Edilecek Cizye Vergileri</i>	
İsakçı Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine
Livâdiye Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine
İsmail Geçidi Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine
Argalasti Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Malikâne sahibinden geçen yıl caize vergisi alındı. Ayrıca 5.000 guruş alınması için verilmiştir.)
İvraca Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Malikâne sahibinden geçen yıl caize vergisi alındı. Ayrıca 5.000 guruş alınması için verilmiştir.)
Fethülişlâm Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Malikâne sahibinden geçen yıl caize vergisi alındı. Ayrıca 5.000 guruş alınması için verilmiştir.)
Alasonya Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Malikâne sahibinden geçen yıl caize vergisi alındı. Ayrıca 5.000 guruş alınması için verilmiştir.)
Atina Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Malikâne sahibinden geçen yıl caize vergisi alındı. Ayrıca 5.000 guruş alınması için verilmiştir.)
Tırnovi Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Malikâne sahibinden geçen yıl caize vergisi alındı. Ayrıca 5.000 guruş alınması için verilmiştir.)
Şehirköy Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Malikâne sahibinden geçen yıl caize vergisi alındı. Ayrıca 5.000 guruş alınması için verilmiştir.)
Hurpeşte Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Tarafına
Ziştovi Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Eminine (Cizye vergisi kapsamında malikâne sahiplerinden caize talep edilmiş ve 7.500 guruş için emir verilmiştir.)
Kokoş Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Tarafına
Cisr-i Ergene Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Tarafına
Mastiki Köyü Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Tarafına
Kavarna Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Tarafına
Taşözi Cizyesi:	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Tarafına
Hacı Karaman Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mukataası Tarafına
<i>Her Yıl Valilerine, Voyvodalarına ve Defterdarlarına Gönderilen Cizye Vergileri</i>	

Mora Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mora Valisi Tarafına
Aydın Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mora Valisi Tarafına
Bosna Cizyesi	Defterdar Efendi Gözetiminde Mora Valisi Tarafına
İzmir Cizyesi	Gereği Üzere Geçmiş Yıllara Göre Voyvodası Tarafına
Şam-ı Şerif Cizyesi	Eskisi Gibi Kethüdâ Kâtibi Efendinin Adamlarına
Sayda Cizyesi	Eskisi Gibi Kethüdâ Kâtibi Efendinin Adamlarına
Trablusşam Cizyesi	Eskisi Gibi Kethüdâ Kâtibi Efendinin Adamlarına
Halep Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Muhassılına
Kıbrıs Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Muhassılına
Girit Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Belgrad Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Rodos Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Diyarbakır Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Musul Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Mardin Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Erzurum Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Çıldır Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Trabzon Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Gümüşhane Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
İskenderiye Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Delvine Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
Kefe Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Defterdarına
<i>Her Yıl Ocaklık Olarak Sahiplerine Verilen Cizye Vergileri</i>	
Üsküp Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Ruscuk Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Prevadi Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Babadağ Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Aynaroz Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Ermîye Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Eğriboz Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Niş Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Vidin Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Hotin Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Belgrad Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Vulçitrin Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Özi Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Van Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara
Yenipazar Cizyesi	Defterdar Efendi Tarafından Ocaklık Sahibi Olan Kasapbaşıya Verilmek Üzere Defterdara

Gayrimüslim halk tarafından tanınan ve saygı duyulan kişilere de tahsil görevinin verildiği görülmektedir. Öyle ki 1792/93 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Mora Adası

kazalarında cizye tahsili için kocabaşlar görevlendirilmiştir. Kocabaşlardan mükelleflere baskı ve zulüm yapanların azledilerek değiştirileceği ve yerlerine halktan uygun kişilerin seçilerek tayin edileceği vurgulanmıştır²⁷⁴.

Cizye gelirleri azalan yerlerin görevlendirmelerinde sorun yaşanabilmekteydi. 19. yüzyıl başlarında İstanbul ve çevresinde ortaya çıkan hastalık sebebiyle cizye gelirleri istenildiği düzeyde gerçekleşmemişti. İstanbul cizyedarının ifadelerine göre bu hastalık nedeniyle ölümler meydana gelmiş ve 30-40 binden fazla kişi de memleket özlemini bahane ederek şehirden kaçmıştı. Dolayısıyla tahsil edilemeyen 200.000 guruştan fazla cizye bakaya olarak kalmıştır. Mükellef sayısı önemli ölçüde azalmasına rağmen 1813 yılı cizyesi için eski koşullarda görevlendirme yapılmak istenmişti. Ancak cizyedar bu kadar zararlar kimsenin bu görevi almak istemeyeceğini belirterek görevden vazgeçmiştir. İdarece yapılan ayrıntılı inceleme sonucunda da mevcut koşullarda cizyedarın zarar edeceği anlaşılmıştır. Bunun üzerine İstanbul cizyesinin büyüklüğü de dikkate alınarak geciktirilmeden uygun şekilde görevlendirme yapılması istenmiştir. Ayrıca emaneten görevlendirme yapılması halinde gelir kaybının olacağı belirtilmiştir²⁷⁵. Bu bakımdan İstanbul cizyesi iltizam olarak verilemediğinde devlete zarar vereceği düşüncesiyle emanet usulü de tatbik edilemiyordu.. Böyle bir durumda meclis tarafından bu göreve uygun nüfuzlu devlet adamları seçilerek bir liste oluşturulmakta, daha sonra isimleri içeren liste padişaha sunulmaktaydı. Padişahın listeden seçtiği kişiye ise görev ihale edilmekteydi²⁷⁶. Sonuç itibarıyla maktu olarak eski kethüda Emin Efendi'ye ihale edilmesi kararlaştırılmıştır²⁷⁷.

Görevlendirmelere bağlı olarak borç senedi düzenlenmesi devlet gelirlerini güvence altına almaktaydı. Bu kapsamda 1830/31 yılı Hüdavendigâr Sancağına bağlı Mudanya kazasının cizyesi 9.350 guruş bohça parası ve bab harcı ve 65.420 guruşu ise cizye vergisi olmak üzere toplam 74.770 guruş iltizam bedeliyle kazanın voyvodalığına ihale edilmiştir. İlgili miktarın zamanında mukataat hazinesine teslim edilmesi için geçmişteki gibi borç senedi düzenlenmiştir²⁷⁸. Çoklu hazineler döneminde cizye iltizam bedellerinin farklı hazinelere aktarıldığı görülmektedir. Tablo 2.11'de belirtilen yerlerin 1830/31 yılı cizyeleri sağlam kefillere bağlanarak taliplilerine ihale edilmiştir. İltizam bedelleri en son yapılan zamlı cizye üzerinden hesaplanmıştır. Buradan elde edilen gelirlerin bir kısmı mukataat hazinesine bir kısmı da devlet hazinesine tahsis edilmiştir²⁷⁹.

²⁷⁴ HAT. 850/38105, 1207.

²⁷⁵ C.ML.161/6780, 1227.

²⁷⁶ HAT. 300/17857, 1230.

²⁷⁷ C.ML.161/6780, 1227.

²⁷⁸ C.ML. 325/13387, 1245.

²⁷⁹ D.CMH.d. 27220, 1246.

Tablo 2.11. 1830/31 Yılı Cizye Vergisinin İltizam Bedelleri (Guruş)²⁸⁰

Yer	Miktar
Üsküp ve çevresi	1.909.182
Kayseri ve çevresi	202.915
Karaman ve çevresi	180.366
Kütahya ve çevresi	97.400
Manastır ve çevresi	465.961
Kesriye, Hurpeşte, Prespa, Görice-i Uyar ve çevresi	522.188
Yanya ve çevresi	452.669
Taşöz ve çevresi	312.220
Breznik, iznebol, ve çevresi	118.276
Vulçitrin ve çevresi	113.526
Ohri ve çevresi	140.967
Sivas ve çevresi	461.415

Rum ayaklanması döneminde riskli bölgelerin cizyesinde daha dikkatli hareket edilmesi gerekmişti. 1830/31 yılı Yanya cizyesinin iltizamdan emanete çevrilmesi hususunda daha önceden emanete çevrilen Avlonya ve Delvine sancakları emsal gösterilerek izin alınmıştır. Ancak Yanya'nın durumu bu yerlerden farklıydı. Öyle ki, burası emanete çevrilirse diğer benzer yerler için de emsal niteliği taşıyabilirdi. Bu nedenle defterdar, konuyu mukataat ve masarifat nazırıyla müzakere etmişti. Müzakerede cizyenin iltizam olarak mültezime verilmesi durumunda görevlinin zarar edeceği, emanet usulüyle verilmesi durumunda da devletin zarar edeceği öngörülmüştür. Bu amaçla ikisinin ortasında bir karar alınmıştı. Nitekim cizye iltizam olarak mültezime verilecek, ancak görevli zarar ederse İstanbul yönetimi söz konusu zararı tazmin edecektir²⁸¹.

Emanet usulü görevlendirmelerin bazılarında cizye gelirlerinin düştüğü görülmüştür. Örneğin Edirne ve çevresinin cizyesi 2.228.344 guruş bedelle iltizam olarak tahsil edilmekteydi. 1830/31 yılından sonra buranın cizyesi emanete vermeye başlanmıştı. Bunun sonucunda cizye gelirleri iki yılda iltizam bedelinin üçte ikisine kadar düşmüştür. Çünkü halkın önemli bir kısmı yapılan evraksız zam ve diğer nedenlerden dolayı bölgeden kaçmıştı. Öyle ki 1831/32 yılında ülke genelinde sayım işlemleri gerçekleştirilirken Edirne'de sayım yapılamamıştır. Bu yüzden cizye evrakları 1831/32 - 1833/34 yılları arasında eski kayıtlar üzerinden veya mütesellim ve voyvodaların verdiği bilgilere göre gönderilmiştir. Takip eden süreçte ise çevre yerlere dağılmış olan halk yeniden bölgede ikâmet etmeye başlamıştı. Buna rağmen Edirne'de sayım işlemlerini gerçekleştiren görevliler durumu merkeze bildirmemişti. Bu işle yükümlü olan görevlilerin sorumsuzluğundan dolayı halkın kayıt ve sayım işlemleri zamanında yapılamamıştı. Neticede sayımının yapılması amacıyla Edirne'ye yeniden görevli (muharrir) tayin edilmişti. Bu sırada tahsil süreci yaklaştığı için 1833/34 yılı cizyesinin yine emanet usulü verilmesi istenmişti.

²⁸⁰ D.CMH.d. 27220, 1246.

²⁸¹ HAT. 540/26643, 1245.

1834/35 yılından itibaren cizyenin hazırlanacak olan sayım defterlerine göre mukataat hazinesinin de faydası gözetilerek maktu biçimde iltizam edilmesi kararlaştırılmıştır²⁸².

Görevlendirme usulleri duruma göre değişebilmekteydi. Yani emanet usulünden iltizama ya da tersine iltizamdan emanete geçiş yapılabilmekteydi. Bu kapsamda Tersane Hazinesi tarafından idare edilen büyük ölçekli mukataalardan biri Kaptan Paşa idaresinden alınarak iltizama verilmişti. 1834/35 yılı Muharrem başından itibaren Kıbrıs Muhassıllığı ve çevresinin cizye ve avarız vergisi, 1834/35 yılı Mart başından itibaren Limason Gümrüğü geliri ve diğer 20 adet ipek mukataası, 1834/35 yılı Ağustos başından itibaren rüsum ve zecriye gelirleri 1 yıl süreyle Dergâh-ı Âlî kapıcı başlarından Mehmet Ağa'ya iltizam olunmuştur. İltizam bedeli Mansûre Hazinesi'ne tahsis edildikten sonra 1.810.877 guruşun zamanında Tersane Hazinesi için ayrılarak ödenmesi gerektiği belirtilmişti²⁸³. Bu şekilde cizye vergisinin de mukataa olarak diğer vergilerle beraber iltizam edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2.12. 1833/34 Yılı İçin Bazı İhale Edilecek Cizye Miktarları (Guruş)²⁸⁴

Cizye Kalemi	Zamdan önceki cizye vergisi	Zam olunan miktar	Toplam cizye vergisi	Mukataat hazinesine ayrılan	Devlet hazinesi ve diğerleri için ayrılan
Manastır ve çevresi	251.642	471.152	722.794	591.255	131.539
Kesriye, Hurpeşte, Prespa, Görice-i Uyar ve çevresi	232.987	289.200	522.187	403.205	118.982
Avlonya ve çevresi	46.820	93.640	140.460	117.600	22.840
Delvine ve çevresi	48.040,5	99.016	147.056,5	99.016	48.040,5
Yanya ve çevresi	173.685,5	279.984	453.669,5	279.984	173.685,5
Biga ve çevresi	61.606	75.168	136.774	130.137	6.637
Sivas ve çevresi	-	-	673.813,5	589.408	84.505,5
Leskofça ve çevresi	56.459	72.672	129.131	72.672	56.459
Sofya ve çevresi	-	-	458.601	152.345	306.256
Samako ve çevresi	-	-	122.515	22.515	100.000
Breznik, İznepol ve çevresi	-	-	153432,5	140.932,5 (topçu tahsisi)	12.500 (Tersane İdaresine tahsisi)

Tablo 2.12'te görüldüğü üzere Manastır, Kesriye, Hurpeşte, Prespa, Görice-i Uyar, Avlonya, Delvine ve Yanya cizyeleri 1831/32-1832/33 yıllarında sadrazama emaneten verilmiştir. 1833/34 yılında da evrak bohçaları emanet olarak kapı kethüdasına verilmiştir. Biga cizyesi ise her yıl Esma Sultan'ın maktu hissesi dâhilinde Biga mukataasına bağlı bulunmaktadır. Sivas cizyesinin görevi sarraf kefililiyle kapıcı başı Salih Paşa'ya verilmiştir. Leskofça cizyesi sarraf kefililiyle mirimirandan İsmail Paşa'ya ihale olunmuştur. Sofya, Samako ve çevresi cizyesi kayıtlara göre Samako Nazırı bulunanlara verilmesi gerekmekteydi. Bu kapsamda Sofya ve Samako cizyesi geçmişte olduğu gibi kapıcı başlarından Samako Nazırı

²⁸² HAT. 1588/23, 1249.

²⁸³ C.BH. 45/2130, 1249.

²⁸⁴ D.CMH.d. 27272, 1248.

Mehmet Hüsrev Bey'e sarraf Mikâil kefaletiyle verilmiştir. Breznik ve İznepol cizyesi ise eskiden beri kaza voyvodalarına ihale olunduğundan dolayı ilgili kaza ayanına sarraf kefaletiyle ihale edilmiştir. Ayrıca Sofya ve Samako cizyelerine 1829/30 yılı zamlarının dâhil olduğu belirtilmiştir²⁸⁵.

Tablo 2.13. 1834/35 Yılına Bazı Cizye İhale Bedelleri ve Açıklamaları (Guruş)²⁸⁶

Cizye Kalemi	İhale Bedeli	Mukataat hazinesine ayrılan	Devlet hazinesi, esham ve diğerlerine ayrılan	Açıklama
Yanya ve çevresi	453.669,5	279.984	173.685,5	Eskiden Yanya valisi olanlara ihale edildiği için 1834/35 yılı için de ilgili liva mutasarrıfı Mahmut Hamdi Paşa'ya sarraf kefaletiyle ihale edilmiştir.
Avlonya ve çevresi	140.460	117.600	22.860	
Delvine ve çevresi	147.056,5	99.016	48.040,5	
Vidin ve çevresi	373.150	336.321	36.829	Eskiden Vidin muhafızı ve Niğbolu sancağı mutasarrıfı olanlara ihale olunduğu için 1834/35 yılında da Vidin muhafızı ve ilgili liva mutasarrıfı Hüseyin Paşa'ya sarraf kefaletiyle ihale edilmiştir.
Niğbolu ve çevresi	1.018.048	910.581,5	107.466,5	
Canik ve çevresi	54.109	43.807	10.302	Eskiden Trabzon valisine ihale olunduğu için 1834/35 yılında da halen Trabzon valisi olan Osman Paşa'ya sarraf kefaletiyle ihale olunmuştur.
Tamzara	7.208	4.810	2.398 (Darphane idaresine)	
Trabzon ve çevresi	187.354	145.125	42.229 (Tersane idaresine)	Geçmişte Trabzon valisi olanlara emaneten ihale edildiğinden dolayı 1834/35 yılında da Trabzon valisi olan Osman Paşa'ya emaneten ihale edilmiştir.
Ermnye ve çevresi	41.000	25.120	15.880	1834/35 yılında mültezimlerden Mehmet Ağa'ya sarraf kefaletiyle ihale olunmuştur.
Pınarhisar ve çevresi	301.257	239.805,5	61.451,5	Geçmişte Samakocuk müdürü olanlara emaneten ihale edildiği için 1834/35 yılında da Samakocuk Müdürü Ahmet Ağa'ya emaneten ihalesi yapılmıştır.
Aydın ve çevresi	205.392	136.928	68.464	Geçmişte Aydın muhassılı olanlara ihale edildiği için 1834/35 yılında da yine Aydın Muhassılı Yakup Paşa'ya sarraf kefaletiyle verilmiştir.

Cizye vergisinde yeni sayım yapılan yerlerde bu sayıma göre, sayımı tamamlanacak olan yerlerde ise geçmişe göre görevlendirme yapılmaktaydı. Bu kapsamda Tablo 2.13'de bulunan kalemlerin cizyeleri geçmişteki kayıtlara göre taliplerine iltizam edilmiş veya emanet olarak verilmiştir²⁸⁷. Bu yerlerden elde edilen ihale bedellerinin önemli kısmı Mukataat Hazinesi'ne ayrılırken bir kısmı da devlet hazinesi, tersane idaresi, darphane idaresi gibi birimlere bırakılmıştır.

²⁸⁵ D.CMH.d. 27272, 1248.

²⁸⁶ C.ML. 640/26275, 1249.

²⁸⁷ C.ML. 640/26275, 1249.

1835/36 yılında cizye uygulamasında değişiklik yapıldığı görülmektedir. Buna göre 1834/35 yılı için yapılan sayım gereği Mansure Hazinesi tarafından iltizam olarak ihale edilen yerlerden başka henüz sayımı yapılmayan cizye kalemlerinin vergileri, yeni usule göre 1835/36 yılında sancakça ve kazaca ayrılarak her bir yerin vali, mütesellim ve voyvodalarına ihale olunacağı görülmektedir²⁸⁸.

Mansure Hazine bağlı olan cizyelerden bir kısmının voyvodalar tarafından veya emaneten tahsil edilmesi düşünülmüştür. Bu kapsamda Maliye nazırı 1839/40 yılı cizyelerinin sarraf taahhüdüyle voyvodalara iltizam olarak verilmesini veya kefilsiz olarak emaneten ihale edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nihayetinde Padişah da bunun üzerine tüm görevlendirmelerde gösterilen hassasiyete dikkat çekerek ilgililerin tecrübeli kişilerden seçilmesini ve halka baskı yapılmamasını istemiştir.²⁸⁹

1839/40 yılında cizye görevlendirme sisteminin değiştirilmesine yönelik birtakım tekliflerin öne sürüldüğü görülmektedir. Bu yeni sistemde cizye görevlerinin her bir milletin liderlerine cemaati kefiliyle yıllık olarak ihale edilmesi düşünülmüştür. Böylelikle Osmanlı kaza ve nahiyelerinde bulunan mükelleflerin miktarına ilişkin uygulanan kıyas usulü kaldırılacaktır. Ayrıca Anadolu, Rumeli ve İstanbul halkından Fransız ve Yunan kıyafetlerini taklit eden, pasaport ve patent kâğıdı alanların tespiti yine milletlerinin kefili ve memurlarıyla yapılacak ve bu kişilerin ayrılması mümkün olacaktır. Bu faaliyetlerden sorumlu olan muhassılların işlerini terk ederek ilgili yere gelme mecburiyeti ve bu süreçte kullanmak üzere verilen yiyecek giderleri ortadan kalkacaktır. Öte yandan cizyedarların şartlara aykırı biçimde 10 yaşına girmemiş hatta dünyaya gelmemiş çocuklar için anne ve babalarını zorla suçlaması, Pazar ve Yortu gibi özel dini günlerde kiliseyi çevreleyerek halkı korkutması, cizyeyi asıl miktarından fazla talep etmesi gibi ferman içeriğine aksi hareketleri halkı zor durumda bırakmaktadır. Halka yapılan zulümlerden dolayı toplumda ortaya çıkan hoşnutsuzluk içeride ve dışarıda birçok fitne ve fesadın doğmasına neden olmaktaydı. Bu nedenle cizye evrakının cemaat liderleri ve millet kefiliyle alınıp verilmesi belirtilen sorunları da ortadan kaldıracaktır. Bu durum Sırp, Eflak, Bağdat ve Yunan sınırı civarında bulunan halka önemli fayda sağlayacaktır. Ayrıca Fransız konsoloslarının ve vekillerinin bu sebeplerden dolayı kazandıkları nüfuz ve yaptıkları müdahalelerin de biteceği düşünülmüştür. Bu şekilde yeni sistemin getireceği avantajlar sıralanarak öneri padişaha sunulmuştur²⁹⁰.

Cizye muhasebesi kaleminde istihdam edilen kişilerin isim ve eşkâlleriyle kayıt edildiği görülmektedir. Örneğin 1805/06 tarihli bir evrakta bu kapsamda 34 kişi isim ve eşkâlleriyle

²⁸⁸ C.ML. 243/10109, 1250.

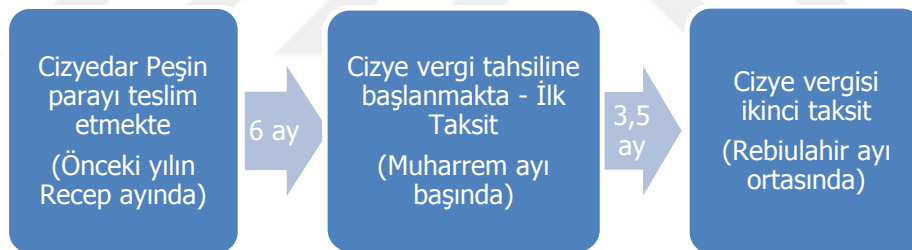
²⁸⁹ HAT. 533/26234, 1254.

²⁹⁰ TS.MA.e. 654/14, 1255.

belirtilmiştir²⁹¹. Osmanlı halkının 1839/40 yıllarında cizye vergileri artık eski yöntemle tahsil edilmeyeceğinden ötürü Cizye muhasebesi kalemine ihtiyaç kalmamıştır. Cizye muhasebesi kaleminde çalışan kâtiplerin ise diğer bazı kalemlere aktarılması gerekmişti. Bu kapsamda kâtiplerin ceride muhasebesi, mevkufat ve esham muhasebesi, perakende odası ve diğer benzer yerlere dağıtılması kararlaştırılmıştı. 1839/40 Zilhiccesi başından itibaren bu kişilerin eski maaşlarıyla memuriyetleri uygun bulunmuş ve maliye muhasebesine kaydedilerek memurların tayin olacakları yerlere ve sergi defterlerine haber verilmesi istenmiştir²⁹².

2.2.4. Cizye Tahsil Sürecinde Yapılan Değişiklikler

Cizye şer'i bir vergi olduğundan tevzi ve tahsil işlemlerinde Hicri takvim esas alınmaktaydı. Tahsil işlemleri verginin tabi olduğu yılda veya bir önceki yılda başlayabilmekteydi. Mesela 1729/30 yılı cizye vergisinin tahsili 1728/29 yılı Recep ayının başında²⁹³, 1730/31 yılı cizye vergisinin tahsili 1729/1730 yılı Recep ayı başında başlamıştır²⁹⁴. Ayrıca vergi tahsilinin başlangıcı gereklilik halinde değişmekteydi. Bundan dolayı normalde Muharrem ayı başında başlanması gereken cizye tahsiline bazı yıllarda farklı aylarda başlanmıştır²⁹⁵. Bu değişikliklerin genel olarak maaş tahsisleri amacıyla gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Şekil 2.4 Örnek Cizye Tahsil Süreci

Şekil 2.4'te görüldüğü üzere görevi alan cizyedar önce devlete belirli bir miktar peşin ödemekte daha sonra tahsil süresi geldiğinde evrakları dağıtarak cizye vergisini tahsil etmektedir²⁹⁶. Aradaki sürelerin ise cizye tahsil başlangıcı ve tahsislerin zamanına göre değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1703/04 yılında Rumeli ve Anadolu cizye vergileri için Cemaziyelahiri başlarında görevlendirmeler yapılmış ve vergi tahsiline 3 ay sonra, yani Ramazanda başlanmıştır²⁹⁷.

²⁹¹ D.CMH.d. 27053, 1220.

²⁹² AE.SMHD.II. 3/120, 1255.

²⁹³ C.ML. 44/2021, 1141.

²⁹⁴ HAT. 1447/31, 1142.

²⁹⁵ C.ML. 40/1815, 1147.

²⁹⁶ AE.SMHD.I. 261/21175, 1162.

²⁹⁷ İE.HAT. 4/371, 1115.

Tablo 2.14. Reformdan 1749/50 Yılına Kadar Cizye Tahsil Başlangıcında Yapılan Değişiklikler²⁹⁸

Cizyenin Tabi Olduğu Yıl	Tahsilin Başladığı Yıl	Tahsilin Sürecinin Başladığı Ay
-	1690/91	Cemaziyelahir
-	1692/93	Cemaziyelevvel
-	1694/95	Muharrem
1695/96	1694/95	Şevval
1696/97	1695/96	Ramazan
1705/06	1704/05	Şaban
1717/18	1716/17	Recep
1735/36	1734/35	Cemaziyelahir
1737/38	1736/37	Rebiyülahir
1738/39	1737/38	Rebiyülevvel
1739/40	1738/39	Safer (Seferil-ahir)
1739/40*	1739/40	Muharrem
1749/50	1748/49	Zilkade

*Kayıtlarda düzeltme yılı olarak belirtilen 1739/40 yılı için iki defa cizye tahsili yapıldığı anlaşılmaktadır. İlk tahsile 1738/39 yılının Safer ayında başlanmış, 12 aylık tahsil süreci 1739/40 yılının Muharrem ayı içinde bitmiştir. Yine tahsil süresinde değişiklik yapılmış ve başlangıcı Muharrem ayına çekilmiştir. Bundan dolayı 1739/40 yılının Muharrem ayından Zilhicce ayına kadar olan 12 aylık kısmı için ikinci bir tahsil yapılmıştır.

Tahsil başlangıç süresindeki değişiklikler esasen savaş dönemleri gibi acil durumlarda yapılmaktaydı. Örneğin 1735/36 yılı cizye tahsiline 1734/35 yılı Cemaziyelahir ayı başında başlanmıştı. Bu değişikliğin nedeni 1734/35 tarihli bir belgede ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Buna göre doğu seferleri yaklaştığından dolayı yıllık olarak ödenen dört kısım (kıst) kapıkulu maaşı için Şaban sonunda ödenecek olan iki kısım (kısteyn) maaşa tahsis kılınan ilk taksit cizye parasının Şaban başında hazineye aktarılması gerekmektedir. Ancak cizyedarlar henüz evrakları gereği gibi dağıtamadan kendilerinden ilk taksit cizye bedeli istendiği için mecburen halkı sıkıştırarak vergiyi tahsil etmeye başlamışlardır. Özellikle birkaç yıldan beri ilk taksit paraların hazineye gönderilmesi kış zamanına denk geldiği için uzak olan kalemlerin taksit paraları yol esnasında kar, yağmur ve suların taşmasından ötürü beklenen sürede gerçekleşmemiştir. Bu nedenle maaşların ödenmesinde güçlük çekildiği belirtilmişti. Sorunun ortadan kaldırılması için cizye tahsil faaliyetlerine Cemaziyelahir ayının başında başlanması kararlaştırılmıştır. Böylelikle cizyedarların korku duymadan cizye evraklarını gereği gibi dağıtabileceği ve ilk taksit cizyelerinin maaş ödenmelerine yetişebileceği belirtilmiştir. Ayrıca hem cizye tahsilinde halka kolaylık sağlanacağı hem de ilk taksitin zamanında hazineye ulaşacağı ifade edilmiştir²⁹⁹. Ancak 1735/36 tarihli bir belgede sonraki yıl aynı sorunların yine devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu belgede de aynı sorunlar ayrıntılı şekilde dile getirilmiştir. Yine bu sorunların ortadan kaldırılması için 1736/37 yılı cizye vergisi tahsiline 1735/36 yılı

²⁹⁸ AE.SMHD.I. 261/21175, 1162.

²⁹⁹ C.ML. 40/1815, 1147.

Cemaziyelevvel başında başlanması kararlaştırılmıştır. Bu şekilde 3,5 aya kadar halktan cizye vergilerinin rahatça toplanabileceği ifade edilmiştir³⁰⁰.

Tahsil süresi, maaşların zamanında ödenememesi ve gecikmelerden dolayı mültezimin zor durumda kalması gibi nedenlerle de değiştirilmiştir. 1748/49 yılındaki bir belgeden anlaşıldığı üzere cizyedarlar peşin verdikleri bedeli faiz ile tedarik edebilmektedir. Cizyedarlar bu peşin miktarları Recep ayı içerisinde idareye teslim etmekte, takip eden Muharrem başında tahsil ettikleri ilk cizye taksitlerini İstanbul'a göndermektedirler. Recep başında verilen peşin miktarların karşılanabilmesi Rebiyülevvel ya da Rebiyülahire kadar mümkün olmamaktaydı. Buna bağlı olarak süreçte geçen 7-8 aylık bir zaman diliminde faiz ödemek zorunda kalan cizyedarlar, kurallara aykırı bir şekilde halka baskı yapabilmektedir. Ayrıca sınır kalelerindeki asker maaşlarına, tersaneye, saray mutfağına, saray ahırları eminlerine ve kasapbaşıya ayrılması gereken paranın Recep, Şaban ve Şevval aylarında gönderilmesi gerekmektedir. Gönderilen bu miktarların üçte biri ya da ikisi cizye vergisinden oluşmaktaydı. Cizyedarlar Muharrem ayı girdikten sonra reşen (recep, şaban, ramazan) maaşlarına karşılık olan ilk taksit cizyesini İstanbul'a getirmedikçe, ayrılan miktarlar için para verilemediğinden hem sınır kale askerleri maaşları hem de diğer ayrılan miktarların verilmesi Rebiyülevvel ve Rebiyülahir aylarına kadar gecikmekteydi. Bundan dolayı sınır askerlerinin maaşları zamanında ulaşmamakta, ayrıca eminler borç para almak zorunda kaldıklarından dolayı faiz yükünü devlete yüklemek istemekteydi. Bunların haricinde Rumi takvim, Hicri takvime göre her yıl 11 gün ileri olduğundan, Rumi takvime göre alınan mukataa gelirleri ile Hicri takvime göre ödenen maaşlar arasında zaman farkı oluşmaktaydı. Bunlara bağlı olarak maaşların ödenmesi için para ihtiyacı ortaya çıkıyordu. Rumi takvime göre ödenmesi gereken ancak ödenemeyen maaşların miktarı kadar cizye vergisinden para ayrılması durumunda, sorunun giderileceği düşünülmüştür. Böylece mukataa taksitleri yerine cizye vergisinin kullanılması, sınır asker maaşları ile eminlere ayrılan paraların gönderilmesi ve cizyedarların faiz zararlarının hafifletilmesi amacıyla cizyenin tahsiline Muharrem başı yerine 2 ay önce Zilkade başında başlanması gerektiği belirtilmiştir. Böylelikle 1749/50 yılı cizye vergisine 1748/49 yılı Zilkade ayı başında başlanması düşünülmüştür. Öte yandan cizye tahsiline 2 ay önceden başlanılmasının halka zorluk yaratmayacağı ve daha önceden de 50 yıl içerisinde 11 defa benzer değişiklik yapıldığı vurgulanarak yine değişiklik yapılması kararlaştırılmıştır³⁰¹. Tablo 2.14'te görüldüğü üzere cizye tahsil süreleri belirli zamanlarda öne çekilmiştir. Bu şekilde devletin ek gelir sağladığı ve süreç içerisinde mükelleflere fazladan vergi yüklediği görülmektedir.

³⁰⁰ C.ML. 707/28871, 1148.

³⁰¹ AE.SMHD.I. 261/21175, 1162.

2.2.5. Genel Tahsil ve Tevzi Süreci

Cizye vergisinin tahsili merkezden taşraya geniş bir işbirliği ve koordinasyonu gerektiriyordu. Tahsil sürecinde yerel düzeyde etkinliği olan kişi ve kurumlardan gerekli desteği vermeleri bekleniyordu. Dolayısıyla vilayetlerde en üst yetkilinin (vilayet-i azam), kadı, naip ve hâkimlerin, vilayetin ileri gelenlerinin (ayan-ı vilayet) ve diğer görevlilerin tahsil işlemlerinde cizyedarı yardımcı olmaları gerekiyordu³⁰².

Cizye evraklarının görevlilere ulaşması ise şu şekilde gerçekleşmekteydi. Öncelikle cizye muhasebecisi belirli aralıklarla mühürlü evrakları cizye mühürdarından teslim alırdı. Daha sonra bu evrakları cizyedarlara verir, onlar ise mükelleflere dağıtırdı. Mesela 1728/29 yılında cizye muhasebecisi Mehmet Efendi, cizye mühürdarı Süleyman Efendi'den kısımlar halinde 82.524 ala, 641.154 evsat ve 470.582 edna olmak üzere toplamda 1.194.260 adet evrak almıştır. Bu evrakların teslimi ise 39 defada gerçekleştirilebilmiştir. Mehmet Efendi bu evrakların 986.800'ünü cizyedarlara verirken, 129.000 evrakı Irak tarafına göndermiştir. Ayrıca emanet olarak memurlara da 78.460 evrak verilmiştir. Akabinde evrakların teslimiyle ilgili tutanaklar düzenlenmiştir³⁰³.

Cizye vergisi kapsamında cizye caizesi ve mevkufu olarak ayrıca bir vergi tahsil edilmekteydi. Cizye caizesinin malikâne sahiplerinden alındığı anlaşılmaktadır³⁰⁴. Caize ve mevkufar genel olarak evraksız tahsil edilmekteydi³⁰⁵. 1789/90 yılında cizye mevkufu ve caizesi nedeniyle yaşanan zulümlerin önlenmesi amacıyla cizye maddesinden mevkuf ve caize adıyla alınan miktarların kaldırılması istenmiştir. Bu durumda yıllık devlet gelirlerinin 936.250 guruş azalacağı belirtilmiştir³⁰⁶. Ancak düzenlemenin ilerleyen yıllarda gerçekleştirilemediği anlaşılmaktadır. Öyle ki 1795/96 yılına ait bir belgeden bir yıllık devlet gelirleri içerisinde cizye caizesinin 308.500 guruş ve cizye mevkufunun 121.000 guruş olarak gerçekleştiği görülmektedir. İlgili yılda devletin toplam gelirleri 17.843.000 guruştur; bunun içerisinde cizye caizesinin payı %1,72 ve cizye mevkufunun payı %0,68 olarak gerçekleşmiştir³⁰⁷.

Cizye görevlendirmelerinden peşin bir gelir elde edilmekteydi. Görevi alan cizyedar peşin ödeme için borç senedi vermekte ve buna bağlı olarak 1-2 ay gibi bir sürede tamamen ya da kısımlar halinde peşin ödemeyi yapmaktaydı. Bir çeşit avans niteliği taşıyan bu meblağ ile devlet ileride tahsil edilecek gelirlerinin bir kısmından vazgeçmekteydi. Böylelikle yapılacak giderler ile tahsil edilecek gelirler arasında ortaya çıkan zaman uyumsuzluğu da ortadan

³⁰² C.ML. 626/25758, 1173

³⁰³ İE.ML. 93/8737, 1141.

³⁰⁴ TS.MA.d. 4862, 1214; Cezar, 1986: 106.

³⁰⁵ AE.SSLM.III. 358/20507, 1216.

³⁰⁶ HAT. 267/15604, 1204.

³⁰⁷ D.BŞM.d. 42344, 1210.

kaldırılmaktaydı. Peşin elde edilen bu gelirler askerlere tahsis olarak aktarılan maaşlar için önem arz ediyordu. Çünkü peşin elde edilen bu gelirler aynı zamanda doğrudan belirli maaşlara tahsis edilebilmekte ve askerlerin maaşları zamanında ödenebilmekteydi³⁰⁸. Cizye muhasebesi kalemindeki kayıtlara göre 1698/99 yılı Vidin sancağı cizye vergisinin tahsili 6.800 edna evrak ile Vidin Nazırı Koca Ali Ağa'ya 2.500 gurus peşinle verilmiştir. Sınır boyunda bulunan kale asker maaşları için ilave para ihtiyacı olduğundan, 1699/1700 yılı cizyesinin tahsili yine önceki yıl gibi 2.500 gurus peşinle aynı kişiye bırakılmıştır³⁰⁹.

1777/78 yılında ülke genelinde tahsil edilen cizye peşin miktarları Tablo 2.15'da gösterilmektedir. İstanbul, Edirne, Yenişehir, Mora Adası ve Selanik gibi önemli gelir kalemlerinde yüksek peşin miktarları dikkat çekmektedir. Nitekim bu 5 kalem, toplam peşin miktarlarının %40,81'ni oluşturmaktaydı. Devletin toplam tahsil ettiği cizye peşin geliri 1.192.503,5 gurus olarak gerçekleşmişti. Osmanlı devletinin 1787/88 yılında toplam cizye gelirlerinin 5.966.893 gurus olduğu düşünüldüğünde, cizye gelirleri içerisinde peşin miktarların yaklaşık %20'lik bir kısmı oluşturduğu söylenebilir³¹⁰.

Tablo 2.15. 1777/78 Yılı Cizye Vergisi Peşin Miktarları (Gurus)³¹¹

Yer	Peşin(Gurus)	Yer	Peşin(Gurus)	Yer	Peşin(Gurus)
İstanbul	170.000	Alasonya	5.000	Bergos Adası	1.966,5
Edirne	90.000	Kozana	2.723,5	Kıbrıs	25.000
Dimetoka	10.000	Kesriye	25.850	Sakız	7.500
Pınarhisar	10.000	Hurpeşte	1.500	Mastiki/Mastika köyü	3.000
Cisr-i Ergene	12.500	Budimle	352	Rodos	3.000
Gümülcine	10.000	Ohri	6.000	Bozcada	13.000
Gelibolu	33.000	İskenderiye(Rumeli)	3.000	Midilli	12.000
Ahyolu	23.000	İnebahtı	35.000	Biga	8.000
Filiba	42.500	Yanya	27.500	Aynaroz	1.000
Siroz	41.000	Narde	10.000	Taşöz	574
Manastır	25.000	Bosna	4.198	Bursa	21.000
Sofya	30.000	Yenipazar	7.029,5	İzmir	19.000
Şehirköy	10.000	Tırnovi	31.500	Kütahya	4.000
Delvine	5.000	İsakçı	6.000	Ankara	4.000
Selanik	71.680	Ziştovi	10.000	Adana	1.500
Lankaza	3.320	İsmail Geçidi	6.000	Aydın	10.000
Livadiye	5.500	Niğbolu	25.000	Kayseriye	7.500
Avlonya	10.000	İvraca	5.000	Karaman	7.000
Prespa	2.500	Vulçitrin	2.017	Halep	20.000
Argalasti	5.000	Şumnu	10.000	Canik	2.500
Atina	5.500	Prevadi	3.000	Çıldır	237,5
Yenişehir	80.000	Vidin	1.500	Diğer	5.000
Ermiye	1.530,5	Mora Adası	75.000	Toplam	1.192.503,5
Kokoş	5.525	Mizistre Adası	10.000		

³⁰⁸ D.BŞM.d. 3421, 1171.

³⁰⁹ İE.ML. 62/5797 1110.

³¹⁰ D.CMH.d. 26893, 1191; D.BŞM.d. 5747, 1203.

³¹¹ D.CMH.d. 26893, 1191.

Görevlilerin vermiş olduğu peşin miktarı daha sonra cizye vergisinden mahsup edebildikleri görülmektedir. Ayrıca ilgili miktar mahsup edilmeden teslim edilmişse sonradan bu miktarın hazineden ödendiği de anlaşılmaktadır. 1807/1808 yılında Erzurum ve çevresinin 152.613,5 guruş olan cizyesi, 10.000 guruş peşin ve kefaletle iltizama verilmiştir. Mültezimden sefer masrafları için 150.000 guruş alınmış ve hazine gelirlerinden mahsup edilmesi konusunda eline imzalı evrak sureti verilmiştir. Bundan dolayı daha önce verilmiş olan 10.000 guruş peşinin sadece 2.613,5 guruşu mahsup edilebilirken 7386,5 guruş hazinede kalmıştır. İlgili kişinin geri ödeme talebi çerçevesinde dilekçede belirtilen 7386,5 guruşun hazineden havale olarak ödenmesi uygun bulunmuştur³¹².

Cizyedarların teslim aldıkları evrak sayısı ile dağıttıkları miktar kimi zaman birbirini tutmuyordu. Çünkü teslim alınan evrakın tamamının dağıtılması mümkün olmayabiliyordu. Bu durum mükelleflerden bir kısmının Müslüman olması, firar etmesi ya da başka yerde cizye ödemesi gibi nedenlerden kaynaklanabiliyordu. Öte yandan verginin tevzi ve tahsil işlemlerinin başlangıç süresi bölgeden bölgeye değişebiliyordu. Örneğin ticaret gibi amaçlarla yer değiştiren gayrimüslimler başka bir yerde daha erken cizye vergisi ödeyebilmekteydi. Mükelleflere gittikleri yerde cizye evrakı dağıtılması halinde, cizyedarın elindeki evrak miktarı ile yerel sakinlere dağıtılan sayı birbirini tutmuyordu. 1695-96 yıllarında Kastamonu ve Bolu sancaklarında görevli olan memur, bölgede yaşayan gayrimüslim mükelleflerin cizye vergilerini tahsil etmeye başlamış, ancak gayrimüslim halktan 540 kişinin İstanbul cizyedarı mühürlü evrak taşıdığını tespit etmiştir. Durumun incelenmesi sonucu halkın çoğunun ticaret amacıyla İstanbul ve Rumeli bölgelerine senede 3-4 defa gittikleri anlaşılmıştır. İstanbul cizyedarı 3 ay öncesinden Ramazan başında evrakları dağıtmakta iken Kastamonu ve Bolu sancağında evrak tevzi işlemlerine 3 ay sonra başlanmaktadır. Bu süreçte Kastamonu ve Bolu sancaklarında bulunmayan kişiler cizye evraklarını aldıklarını ve ellerine kâğıtlarının teslim edildiğini belirtmişlerdir. Bu durum, gayrimüslim cemaatlerin reis, papaz ve ihtiyarlarına sorulduğunda, kayıtlı bilgiler çerçevesinde 540 kişinin İstanbul cizyedarına vergi ödediği ve evraklarını aldığı ortaya çıkmıştır³¹³.

Osmanlı Devleti'nde yerel birimlerin idari sınırları ve dâhil oldukları üst birimler zaman zaman değiştiriliyordu. Bu durum cizyedarların tevzi ve tahsil işlemlerinde belirli sorunların ortaya çıkmasına neden olabiliyordu. Örneğin 1696/97 tarihli bir belgeden, Rumeli ve Anadolu bölgelerinde bulunan bazı köylerin, haneleri ile birlikte daha önce kayıtlı oldukları liva ve kazalardan başka kazalara aktarıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durum cizyedarların hesap

³¹² C.ML. 22/1008, 1222.

³¹³ AE.SMST.II. 8/774, 1107.

işlemlerinde noksanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca uygulamada karışıklık ve cizyedarlar arasında tartışma ortaya çıktığından, artık bu nitelikteki köylerin başka kazalara aktarılmayacağı, fakat zorunluluk nedeniyle aktarılan köyler olur ise cizye vergilerini yine eski tabi oldukları kazada ödeyecekleri belirtilmiştir. Dolayısıyla aktarım yapılan kazalarda bu gerekçeyle herhangi bir müdahale yapılmaması gerektiği vurgulanmıştır³¹⁴.

Cizye tevzi ve tahsil işlemleri sırasında başka yerlerde bulunanlar orada vergilendirilebilirdi. 1738/39 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Edirne kalemine bağlı olan İslimye kazasında kurulan panayır ile cizye evrakı dağıtım süreci aynı zamana denk gelmişti. Buna bağlı olarak İslimye kazasının önceki yıl defterinde kayıtlı olanlar dışında çevre bölgelerden panayıra gelecek olan gayrimüslim esnaf ve etraftaki kişilerin cizyesinin burada tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı. Buna göre çevre bölgelerden gelen kişilerin 1739/40 yılı cizyesinin İslimye Panayır'ında toplanacağı ilgili deftere not düşülmüştür. Panayırda toplanan gayrimüslim mükelleflere cizye evrakı tevzi olunmak üzere üç sınıf itibarıyla toplam 3.700 kâğıt ayrılmıştır. Evrak dağıtılan kişilerin, isimleriyle deftere kaydedilmesi istenmiştir. Bu işlemlerin yapılması için cizye kaleminden bir kâtip ve Edirne cizyedarı İbrahim Ağa mübaşir olarak görevlendirilmiştir. Gayrimüslim halka dağıtılan evrak ve toplanan vergi miktarını içeren defter İslimye naibi tarafından imzalanmıştır. Bu deftere göre görevli mübaşir tarafından 247 ala, 509 evsat ve 197 edna olmak üzere toplamda 953 adet evrak dağıtılmıştır. Tevzi olunan bu evraklar üzerinden maaşlar hariç tutulduğunda 5.265,5 gurus vergi tahsil edilmiştir. Bu meblağ nakit olarak hazineye teslim edilmiştir³¹⁵.

Cizye vergisi bir bölgede uzun süre toplanamadığında, vergi geçmiş yılların bedellerini içerecek şekilde tahsil edilebilmekteydi. 1720/21 yılında Sadrazam Paşa, Erzurum valisinden 1719-21 yılları arasında Malazgirt, Eleşkirt ve Şelve sancaklarında yaşayan gayrimüslim mükelleflerin birikmiş olan cizye vergilerinin kapıcıbaşı tarafından tamamen tahsil edilerek hazineye gönderilmesini istemiştir³¹⁶. Yine 1699/1700 yılında Tırhala muhassılığına bağlı kazalarda bulunan kasaba ve köylerde yaşayan mükelleflerden bir kısmı vergilendirilememiştir. Bunların 1700/01 yılı için cizye vergileri toplandığı sırada geçmiş yıl evraklarının da gönderilmesi gerektiği belirtilmişti. Ayrıca bu evrakların dağıtımına engel olunmaması için, muhassıl idareden emir yazısı da istemiştir. Bu işlemler idarece uygun görülmüştür³¹⁷.

Tahsildarın ölmesi gibi nedenlerle cizye vergisi bakaya kaldığında, tahsildarın mal varlığı ile belirli bir miktarın karşılandığı görülmektedir. Rumeli ve Anadolu'da 1756-1764

³¹⁴ İE.DH. 19/1804, 1108.

³¹⁵ D.CMH.d. 26768, 1151.

³¹⁶ C.ML. 526/21535, 1133

³¹⁷ AE.SMST.II. 91/9873, 1111.

yılları arasında bakaya kalan cizye vergisi iki kategoride ele alınarak tahsil edilmeye çalışılmıştır. Birincisi tahsildarları öldüğü için teslim edilmeyen ve bakaya kalan cizye vergileridir. Burada devlet tarafından vefat eden tahsildarın mal varlığına el konularak, teslim edilmeyen miktarın bir kısmı karşılanmıştı. Buna göre 1756-1764 yılları arasında teslim edilemeyen 532.594 guruş verginin 59.327,5 guruşu cizyedarların mal varlığına el konularak karşılanmış ve geriye 473.266,5 guruş bakaya kalmıştır. Keza, Edirne'nin 1756/57 yılı cizyedarı Abdullah Ağa ve kefilî öldüğünden, cizyedarın tüm eşya ve çiftliği satılarak teslim edilmeyen 42.849,5 guruş verginin 7.350 guruşu karşılanmış ve 35.499,5 guruş bakaya kalmıştır. İkincisi tahsildarı hayatta olduğu hâlde teslim edilemeyen ve bakaya kalan cizye vergileridir. Burada tahsildarı hayatta olanların teslim edilemeyen cizye vergisi zimmetlerinden karşılanmaktadır. Buna göre 1756-1764 yılları arasında teslim edilemeyen 319.533 guruş vergi, cizyedarların zimmetlerinden tahsil edilmiştir³¹⁸.

Bazı yerlerde belirli koşullar nedeniyle tek sınıf üzerinden evrak dağıtıldığı ancak daha sonra şartlara aykırı olduğu gerekçesiyle yenide üç sınıf itibarıyla tahsilat yapıldığı görülmektedir. Örneğin 1796/97 tarihli bir belgeye göre Rumeli'de bulunan Malkara, Cısr-i Ergene ve diğer bazı kazalara bağlı çiftliklere tabi olan köy halkının geçerli koşullar kapsamında edna düzeyinde cizye ödediği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine defterdarlık, edna ya da evsat olarak tek düzeyde vergi alınmasının hem adalet ve eşitlik anlayışına aykırı olduğu hem de devlet gelirlerini zarara uğrattığı gerekçesiyle uygun olmadığını belirtmiştir. Buna bağlı olarak eski emrin emsal olmadığı ve cizye vergisinin üç sınıf itibarıyla alınması gerektiği hususunda ilgili birimler bilgilendirilmiştir³¹⁹.

Cizyenin mukataa haline getirilerek iltizama verilmesi mümkündü. Tablo 2.16'de görüldüğü gibi Berkofça mukataasına bağlı olarak İznepol, İzladı, Breznik ve Sofya'nın da içinde bulunduğu cizye mukataası toplamda 177.850 guruşa iltizam edilmişti. Bu bedel içinde cüzi bir miktarı ise Yahudi cizyesi oluşturmaktaydı.

Tablo 2.16. 1782/83 Yıllarında Berkofça Mukataasına Bağlı Bulunan Kalemlerin Cizye Vergisi İltizam Bedelleri³²⁰

Kazalar	İltizam bedelleri
Berkofça	45.500
İznepol	22.500
İzladi	13.000
Breznik	17.750
Nefsi Yenihan	11.500
(Mukayese) Sofya	20.000
Nefsi şehri Sofya	11.500
Yahudi Cizyesi	2.000

³¹⁸ C.ML. 378/15544, 1177.

³¹⁹ HAT.1408/57083, 1211.

³²⁰ TS.MA.e. 430/41, 1199.

Diğer Yerler (3 Yer)	34.100
Genel Toplam	177.850

Cizye tahsilinde cizyedar ile mükellefler arasında çıkan uyuşmazlıklarda öncelikle vergi tahsilinin gerçekleşmesine önem verilmekteydi. Anlaşmazlıkların ise sonradan incelererek karara bağlanması gerektiği görülmektedir. Mesela 1798/99 tarihli bir belgede mükellefler ile cizyedar arasında ters düşmelerin olabileceği belirtilmiştir. Böyle durumlarda davanın yerinde görülmesinin vergi tahsiline engel olabileceği düşünülmüştür. Bu yüzden davanın tahsil gerçekleştikten sonra İstanbul'da görüşülmesi gerektiği ifade edilmiştir³²¹.

Cizye vergisini artırmaya yönelik her türlü teklifin değerlendirildiği ve kanunen uygun olduğu takdirde gerekli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu sürece 1802/03 yılı İstanbul ve çevresi kalemi cizyesi için yapılan bir müzakere örnek gösterilebilir. Buranın cizye tahsilini, ihaleyle Osman Ağa üzerine almıştır. Bu kalemin üç sınıf itibarıyla maaş ve kitabet hariç 599.661 guruş cizyesi ve cizye kapsamında bulunan evraksız 60.000 guruş caizesi ve 14.821 guruş mevkufu bulunmaktadır. Cizyedar, caize ve mevkufun evraksız tahsil edilmesi durumunda devletin zarara uğrayacağını belirttikten bunların da cizye vergisinde olduğu gibi üç sınıf itibarıyla ve evrak dağıtılarak tahsil edilmesini önermiştir. Bu kapsamda cizyedar caize ve mevkufun 1.400 ala, 9.562 evsat ve 2.484 edna evrak olduğunu hesaplamıştır. Evraksız caize ve mevkuf tahsili geçmiş yılların verileri taban alınarak yapılmaktaydı. Ancak İstanbul ve çevresinin mükellef potansiyeli diğer taşra bölgelerinden farklı olarak artış eğilimi göstermekteydi. Bundan dolayı geçmiş yıllara göre yapılacak olan evraksız vergi tahsili, vergi kapasitesinin altında gerçekleşebilirdi. Neticede devlet gelirlerinin azalmasını önlemek için İstanbul ve çevresinden tahsil edilecek caize ve mevkuf için de evrak hazırlanması ve cizyedara gönderilmesi kararlaştırılmıştır³²².

Cizye tahsilinin geciktiği durumlarda ilgili millet liderlerinin uyarıldığı anlaşılmaktadır. 1820/21 yılına ait bir belgede İstanbul ve çevresinde bulunan cizye mükelleflerinin vergiyi ödeme hususunda gevşek davrandıkları belirtilmiştir. Üstelik halkın vergiyi geciktirmesine yol açacak bir neden olmamasına rağmen böyle bir durum yaşanmıştı. Kayıtlara göre buranın cizyesi kapıkulları maaşları için tahsis kılınmıştı, ayrıca önemli işler için ayrılan giderlerin çokluğundan dolayı verginin biran önce tahsil edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla Rum ve Ermeni patrikleri ile hahambaşına verginin zamanında ödenmesi konusunda emir yazılmıştı. Bu şekilde cizyelerinin en kısa zamanda ödenmesinin sağlanıp taksitle ödeme taleplerinin önlenmesi hedeflenmişti³²³.

³²¹ C.ML. 85/3914, 1213.

³²² AE.SSLM.III. 358/20507, 1216.

³²³ AE.SMHD.II. 108/9210, 1236.

Osmanlı Devleti'nde cizye gelirleri önemli giderlere ayrıldığından, eksiksiz tahsil edilmesine özen gösterilmekteydi. 1828/29 yıllarında Vidin kalemi cizyesinin kayıtlı 23.961 edna evrakı ile kefillleme, kalem harcı ve şer'i zammıyla birlikte toplam 300.926 guruş cizye geliri bulunmaktaydı. Yeni gelen sayım defterine göre Vidin ve çevresinde toplam 48.800 kişi mevcuttu. Bunların 22.175'i mükellef iken, diğer 26.625'i çocuk, papaz, kinez, kahya, hademe, pandor gibi cizye yükümlüsü olmayan kişilerden oluşmaktaydı. Bölükbaşı ve benzerlerinin yanında istihdam edilen pandor gibi kişiler haraç vermemekteydi. Bunlara cizye evrakı verilip verilmemesi irade gerektirmekteydi. Osmanlı Devleti'nde bulunan gayrimüslimlerden ferman ile muaf olanların dışında bütün papaz, rahip, keşiş, Yahudi, Acem Ermeni'si ve mürâhik hükmüne dâhil olup cizye vermeye uygun olanlar cizye mükellefiydi. Yeni sayıma göre 22.175 mükellefin cizyeleri hesaplandığında cizye gelirleri 266.100 guruşa ulaşmaktaydı. Eski kayıtlı miktara göre 1.786 adet evrak ve 34.826 guruş açık çıkmıştı. Nüfusu fazla olan Vidin gibi yerlerde artan nüfusun vergilendirilmesiyle açık kapatılmaktaydı. Ancak Vidin nüfusu fazla olmasına rağmen yarıdan fazlası cizye vergisine dâhil edilmemekteydi. Cizye gelirleri Asakir-i Mansure gibi önemli giderlere tahsis edildiğinden, bir akçenin bile açık kalmaması lazımdı. Bu nedenle 34.826 guruş açığın kapatılması için 8-10 bin adet cizye evrakının düzenlenerek mürâhik hükmüne dâhil olanlara, yeni gelip elinde kâğıdı olmayanlara, papaz ve benzerlerine dağıtılması amacıyla irade çıkarılması istenmiştir³²⁴.

Cizye evraklarına yapılan genel zamlar dışında bazı bölgelere evrak eklenmesi ya da evraksız yapılan zamlar da bulunmaktaydı. Bu kapsamda Tablo 2.17'de bulunan 7 cizye kaleminin 1833/1834 yılı gelirlerinden 591.105 guruş fazla elde edilmişti. Bu gelir fazlası cizye bohçalarına evrak eklenmesi ve evraksız açıktan iltizam bedellerine zam yapılması sonucunda ortaya çıkmıştı. Mukaatat hazinesine bağlı mürettebat giderlerinde meydana gelen 285.971 guruş açık bu fazladan karşılanmıştır. Bunun sonucunda cizye zammından 305.134 guruş gelir fazlası kalmıştır.

Tablo 2.17. 1833/1834 Yılına Göre Bazı Yerlerin Cizye Zam Gelirleri ve Buradan Yapılan Tahsisler³²⁵

Cizye Zam Gelirleri	Guruş
Bursa ve çevresi kalemi cizyesinin zammı	261.905
Gümölcine kalemi cizyesinin zammı	53.056
Dimetoka kalemi cizyesinin zammı	28.768
Filibe kalemi cizyesinin zammı	159.560
Berkofça kalemi cizyesinin zammı	73.400
Sakız kalemi cizyesinin zammı	13.592
Tire kalemi cizyesinin zammı	824
Cizye Zam Gelirleri Toplamı	591.105
Cizye Zammından Yapılan Tahsisler	
Bursa ve çevresi kalemi cizyesinden asâkir-i mansûre ve topçu mürettebatı masraflarına ayrılan	155.312,5

³²⁴ HAT. 1578/25, 1244.

³²⁵ D.BŞM.d. 9999, 1249.

Gümölcine kalemi cizyesinden asâkir-i mansûre ve topçu mürettebatı masraflarına ayrılan	10.012,5
Dimetoka kalemi cizyesinden asâkir-i mansûre ve topçu mürettebatı masraflarına ayrılan	51.560
Filibe kalemi cizyesinden topçu masraflarına ayrılan	9.127,5
Berkofça kalemi cizyesinden topçu masrafına ve mukataat hazinesi ilavesine ayrılan	52.631,5
Tire kalemi cizyesinden humbaracı masrafına ayrılan	7.327
Cizye Giderleri Toplamı	285.971
Genel Denge	
Cizye Zam Gelirleri	591.105
Cizye Zammından Yapılan Tahsisler	285.971
Gelir Fazlası	305.134

Osmanlı topraklarından ayrılan kişilerin yeniden sakin olması durumunda tekrar vergilendirilmeleri gerekirdi. Nitekim Sırp kökenli 100 bine yakın kişi yeniden Osmanlı himayesine girdiğinde, bunların vergilendirilmesi için merkeze bilgi verilmiştir. Bu çerçevede devlet faydası gözetildiğinde eski kayıtlara göre evrak dağıtılması gerekmekteydi. Bunun için Belgrad merkezi ve Samandıra sancağı dâhilinde olan gayrimüslimler için toplam 90 bin evrak gönderilmeliydi. Ayrıca evraklar kişilerin mali gücüne göre 20 bin ala, 30 bin evsat ve 30 bin edna biçiminde düzenlenerek, Belgrad muhafızına ihale edilmeliydi. Evrak dağıtımı sırasında fazla veya eksik evrak çıkarsa ilgili kalemine kayıt edilerek sonraki yıllar bu kayıtlara göre evrak verilmeliydi. Merkeze iletilen bu bilgiler dâhilinde Padişah kararını açıklamıştı. Buna göre üç sınıf itibarıyla her sınıftan 30 bin evrak olmak üzere toplamda 90 bin evrak hemen hazırlanarak gönderilecek, evraklar ulaştığında ise emanet olarak Belgrad muhafızına teslim edilecekti. Evrak dağıtımı sırasında ne kadar kâğıt sürülürse kayıt altına alınarak merkeze bildirilecekti. Ayrıca padişah, fazla evrak dağıtılmaması ve halka baskı yapılmaması konusunda görevlileri uyarak “*Mahaline kayd olunur ziyade evrak sürüp hizmet göstermek için reayayı tazyik etmesin mülke akçeden ziyade reaya lazımdır*” diyerek durumun önemini vurgulamıştır³²⁶. Yine benzer biçimde Rum ayaklanması esnasında İzmir’de yaşayan bazı gayrimüslimler adalara kaçmış ise de daha sonra geri dönmüşlerdir. Bu kişilere 1829/30 yılı cizye evrakı verilmesi gerektiğinde, üç sınıf itibarıyla 100 ala, 500 evsat ve 300 edna evrakın merkezden alınarak gönderilmesi istenmişti³²⁷.

Cizye vergisinde kayıtlı olan miktardan daha fazla gelir elde edilmesi durumunda fazla kalan kısım “faiz” olarak asâkir-i mansûre masrafları için mansure hazinesine tahsis edilmekteydi. Ancak 1834/35 yılında, yeni usul gereği kalan fazla gelirin ilgili kalem giderlerinde kullanılmak üzere ayrıldığı görülmektedir. Örneğin 1834/35 yılında Üsküp ve çevresi cizye kalemine bağlı bulunan Radomir ve Dubniçe kazalarının cizyeleri voyvodalarına verilmiş, diğer kazaların cizyeleri ise 54.379 adet evrakla cizyedar maaşı hariç 1.995.092 gurus

³²⁶ TS.MA.e. 711/20, 1228.

³²⁷ C.ML. 126/5557, 1245.

gelir ve sarraf taahhüdüyle Üsküp nazırı mîr-i mîrânından Hıfzı Paşa'ya iltizamla ihale edilmişti. Daha sonra ilgili kalemden iltizam yoluyla 2.105.936 guruş elde edilmiş ve sonuçta 110.844 guruş gelir fazlası ortaya çıkmıştı. Padişah ise bu gelir fazlasının yeni usule göre tahsis edilmesini istemişti³²⁸.

Cizye evrakları dağıtılamayan bazı bölgelerde önemli miktarda bakaya kaldığı görülmektedir. 1833/1834 yılına göre Nefs-i Şumnu kalemi cizyesinin tahsili Silistre Valisi Mehmet Paşa tarafından emanet olarak Şumnu Ayanı Hasan Ağa'ya ihale edilmişti. Şumnu merkez kazası ve çevresinde yaşayan gayrimüslim halkın cizye vergileri ise Tablo 2.18'de gösterilmiştir. Tablo 2.18'de görüldüğü üzere evrakların bir kısmı dağıtılamadığından bakaya olarak kalmıştır. Bakaya kalan evrakların değeri hesaplandığında 23.220 guruşun tahsil edilemediği anlaşılmaktadır. Toplam cizye gelirinin 43.980 guruş olduğu düşünüldüğünde, önemli miktarda cizyenin bakaya olarak kaldığı görülmektedir³²⁹.

Tablo 2.18. 1833/1834 Yılına Göre Şumnu Merkez Kazası ve Çevresinin Cizye Gelirleri ve Bakaya Miktarları³³⁰

Evrak Türü	Dağıtılan Evrak Sayısı	Bakaya Kalan Evrak Sayısı	Evrak Fiyatı	Tahsil Edilen Cizye Geliri (Guruş)
Ala	36	164	48	1.728
Evsat	1.564	636	24	37.536
Edna	393	7	12	4.716
Toplam	1.993	807	-	43.980

Rumeli ve Anadolu'da 1833/34 yılı için verilen ve dağıtılan evrak miktarları Tablo 2.19'da gösterilmiştir. Tablo 2.19'dan anlaşıldığı üzere cizye evrakları çoklu hazine sistemine bağlı olarak farklı birimler tarafından idare edilmekteydi. Bu dönem içerisinde toplam 1.188.984 adet cizye evrakı dağıtılmıştı. Dağıtılan evraklar üzerinden muhasebe işlem hasılatı hesaplanmaktaydı. Öncelikle toplam evrak sayısından, dağıtılması mümkün olmayan evraklar çıkarılır böylelikle toplam dağıtılan evrak sayısı belirlenirdi. Toplam dağıtılan evrak üzerinden ise aidat hesaplanıp içerisinde kisedariye miktarı indirilirdi. Bu şekilde cizye muhasebesi hasılatı hesaplanmaktaydı. Cizye muhasebesi hasılatı cizye kisedarı marifetiyle parça parça tahsil edilerek devlet hazinesi teslim edilirdi³³¹. Böylelikle Ceride Nezaretine bağlı Cizye Muhasebeciliğinin aidatı devlet hazinesine aktarılmış olurdu. Buna bağlı olarak da cizye evrakı masrafları devlet hazinesi tarafından karşılanırdı. Bu masraflar kâğıt, boya, kırmızı kâğıt, bohça,

³²⁸ C.ML. 243/10109, 1250.

³²⁹ D.CMH.d. 27296, 1249.

³³⁰ D.CMH.d. 27296, 1249.

³³¹ C.ML. 126/5554, 1251.

berat için lazım olan mum gibi kırtasiye harcamalarından, evrakların saklanması için gerekli olan depo giderlerinden ve kâğıt emini gibi çalışanların ücretlerinden oluşmaktaydı³³².

Tablo 2.19. 1833/34 yılı için Dağıtılan Cizye Evrakları ve Cizye Muhasebesi Hasılatı³³³

İdare Birimlerine Göre Cizye Evrakları	Evrak Sayısı
Devlet tarafından idare edilen	900.621
Mansure, Darphane-i Âmire ve Evkaf-ı Hümâyün Nezâreti tarafından idare edilen	464.186
Toplam Evrak	1.364.807
Emanet usulü verilen ancak dağıtılması mümkün olmayan evrak	(-)175.823
Dağıtılan toplam evrak	1.188.984
Cizye Muhasebesi Hasılatı	Guruş
Dağıtılan her evrak için verilen 2 akçe aidat	1.9816,4*
Dağıtılan her 5 evrak için verilen 1 akçe devlet aidatı	1.981,6**
Toplam	21.798
Cizyelerden bab harcı olarak verilen	6.591,5
Her 1000 guruş için 100 guruş verilen kissedariye	(-)2.838
Toplam kayıtlı bulunan aidat miktarı	25.551,5
*1.188.984*2=2.377.968 akçe, 2.377.968/120=19.816,4 guruş	
**(1.188.984/5)*1=237.796,8 akçe, 237.796,8/120=1.981,6 guruş	

Defterlerin karışık tutulması nedeniyle evrak sayıları ve türlerinin takip edilmesinde zorluklar yaşanmaktaydı. Bu durumu şu örnekle açıklayabiliriz. 1837/38 yılı cizyesi için geçmiş yıl kayıtları kontrol edildiğinde bazı uygunsuzluklar tespit edilmişti. Normalde kazalarda bulunan kişilerin ölüm veya doğumlarına göre cizye mükellefleri zaman içinde azalır veya çoğalırdı. Ancak burada evrak miktarı sayısında bir artış olmasına rağmen elde edilen cizye gelirlerinde bir azalma olmuştu. Örneğin geçen yıl 100 ala, 100 evsat ve 100 edna evrak verilmişken yeni yıl yoklama kayıtlarına göre 50 ala, 50 evsat ve 250 edna evrak hazırlanmıştı. Buna bağlı olarak evrak sayısında fazlalık ortaya çıkarken evrak bedellerinde noksanlık meydana gelmişti. Bu durum ceride nazırı ve ceride başkâtiplerine sorularak konu hakkında ayrıntılı bilgi istenmişti. Buna göre ilgili yerlerden gelen yoklama defterlerinde kişi miktarları kontrol edilirken ala, evsat ve edna sınıfları denetlenmemişti. Gelen yoklama defterlerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler beraber yazıldığı için defterler karışık tutulmuştu. Ala, evsat ve ednayı gösteren işaretlemelerde de benzer bir düzensizlik söz konusuydu. Yetkililer, gelen bazı karışık defterleri geri iade etmiş olsalar da bu sebepten dolayı devlet gelirlerinin zarara uğratıldığını fark etmemişlerdi. Mansure hazinesi gelirlerinin yarısına yakını cizye gelirleri oluşturmaktaydı. Bu derece önemli bir gelir kaynağı için ileride sorun yaşanmaması amacıyla ne yapılması gerektiği ayrıntılı şekilde araştırılmış ve uygulanacak kurallar detaylı biçimde belirtilmiştir. Artık ilgili yerlerden gelecek defterlerden Müslümanlar ve gayrimüslimlerin defterleri ayrı ayrı tutulacaktı. Gayrimüslim defterlerinde gidiş-geliş yapanların ve vefat

³³² C.ML. 41/1888, 1248.

³³³ C.ML. 126/5554, 1251.

edenlerin durumları gösterilecek, vefat edenlerin mali durumları ayrıca çocuklarının isimleri üzerine eklenecekti. Bu şekilde ileride verilecek evraklar için bir ön hazırlık da yapılmış olacaktı. Yoklama defterleri yılda iki defa Muharrem ve Recep aylarında gönderilecekti. Uzak yerlerin yoklama defterleri ise Muharrem ayınıniki Safer ve Recep aylarınıniki Şaban ayı sonuna kadar havale edilecekti. Gayrimüslimlerin defterlerinde mükelleflerin sayıları ve sınıfları (ala, evsat, edna) ayrı ayrı gösterilecek, ayrıca defterler eski kayıtlarla karşılaştırmalı olacak biçimde hazırlanacaktı. Bu şekilde hazırlanmayan defterlere itibar edilemeyecek, karışık tutulan defterler ise ilgili yerlerine iade edilecekti. 1837/38 yılının tahsil zamanı yaklaştığı için o anda bu kurallar yerine uygulanması gereken işlemler belirtilmişti. Bu işlemlere göre yapılan yoklama sonucunda mükellef sayısı az çıkan yerlerde eski kayıtlı miktara göre evrak hazırlanacaktı. Mükellef sayısı fazla çıkan ama sınıfları değiştirildiği için cizye gelirleri azalan yerlerde ala ve evsat için eski kayıtlara göre kâğıt düzenlenecek, edna için ise mevcut yoklamaya göre evrak ayarlanacaktı³³⁴.

Tablo 2.20’de Rumeli’de ihale edilecek cizyelerin kalemleriyle evrak sayıları yer almaktadır. Cizye defterlerinde karşılaştırma amacıyla eski kayıtlar ile o anki mevcut yoklama sonuçlarının beraber yazıldığı görülmektedir. Kayıtlı bulunan cizye evrak sayıları ceride defterlerinden elde edilmekteydi. Yoklama sonuçlarına göre ortaya çıkan değişiklikler, ilgili kalemin yanına not düşülerek belirtilmekteydi. Bu dönemde özellikle toprak kayıplarına ve iç karışıklıklara bağlı olarak hem kalemlerde hem de evrak türünün kompozisyonunda değişiklik ortaya çıktığı görülmektedir. Vidin, Bosna ve Hersek gibi yerlerde mükellef sayısı fazla olmasına rağmen bu tarihlerde sadece edna evrak dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Kalemlerin içerisinde farklı yerler bulunabilmekteydi. Örneğin, İstanbul kalemi Midye, Samakovcuk, Silivri, Ereğli kazaları ile Çatalca, Çekmece-i Kebîr, Çekmece-i Sagîr, Terkos ve Istranca nahiyelerinden oluşmaktaydı. Listede İstanbul kaleminin bu yerlerle sınırlı tutulmasından dolayı toplam mükellef sayısı da düşük kalmıştır. Tablo 2.20’ye göre Rumeli’de 1835/36 yılında 874.383 ve 1836/37 yılında ise 936.504 kişinin kayıtlı cizye mükellefiydi. Mükelleflerin sınıflara göre dağılımına bakıldığında ala %7, evsat %60 ve edna %33 civarındaydı³³⁵.

Tablo 2.20. 1836-38 Yıllarında Rumeli’de İhale Olunacak Cizyelerin Kalemleri ve Evrak Miktarları³³⁶

Cizye Kalemleri	1835/36 yılı kayıtlarına göre evrak miktarı				1836/37 yılı cizyesi için yapılan yoklamaya göre evrak miktarı				1836/37 yılı kayıtlarına göre evrak miktarı	1837/38 yılı cizyesi için yapılan yoklamaya göre evrak miktarı
	Ala	Evsat	Edna	Toplam	Ala	Evsat	Edna	Toplam	Toplam	Toplam

³³⁴ C.ML. 114/5061, 1252.

³³⁵ D.CMH.d. 27335,1252; D.CMH.d. 27349, 1252.

³³⁶ D.CMH.d. 27335,1252; D.CMH.d. 27349, 1252.

İstanbul	1.603	9.768	2.120	13.491	1.650	9.378	2.169	13.197	13.672	13.140
Edime	7.211	55.967	12.183	75.361	7.264	58.355	14.030	79.649	79.761	82.977
Gümülcine	775	5.956	1.754	8.485	743	5.887	1.857	8.487	8.627	8.499
Siroz	5.658	25.142	7.021	37.821	5.374	24.564	9.086	39.024	40.560	40.095
Niğbolu	1.939	31.520	15.304	48.763	1.940	31.920	16.767	50.627	50.628	49.083
Sofya	1.485	14.405	9.141	25.031	1.501	14.719	9.711	25.931	25.931	26.182
Samako	522	4.416	3.729	8.667	523	4.592	4.161	9.276	9.276	9.648
Vidin	-	-	19.280	19.280	-	-	20.624	20.624	20.624	21.644
Berkofça	227	6.030	3.314	9.571	226	6.195	3.949	10.370	10.371	9.834
Filibe	2.149	30.850	5.004	38.003	2.176	30.483	4.586	37.245	38.030	38.152
Aynaroz	63	967	11	1.041	109	661	274	1.044	1.350	1.056
Gelibolu	5.112	18.634	4.416	28.162	5.070	19.026	5.006	29.102	29.177	29.629
Dimetoka	1.497	10.241	961	12.699	1.505	10.311	1.108	12.924	12.926	13.333
Manastır	860	25.304	10.401	36.565	878	26.050	11.294	38.222	38.222	39.021
Birezniç	299	4.752	2.806	7.857	298	4.893	3.095	8.286	8.287	8.643
Hacı Karaman	227	1.713	1.464	3.404	230	1.759	1.621	3.610	3.610	3.614
Şehirköy	1.118	9.418	10.498	21.034	1.114	9.439	11.132	21.685	21.689	21.577
Menlik	1.242	1.596	506	3.344	1.249	1.644	587	3.480	3.480	3.564
Cisr-i Ergene	818	4.775	959	6.552	784	4.528	1.091	6.403	6.684	6.681
İvraca	649	7.048	3.575	11.272	655	7.110	3.998	11.763	11.763	10.927
Alasonya	447	2.985	875	4.307	441	2.943	862	4.246	4.307	4.314
Argalasti	720	3.369	636	4.725	731	3.328	638	4.697	4.738	4.815
Ermiye	165	1.257	243	1.665	157	1.191	231	1.579	1.665	1.564
Niş	105	564	11.712	12.381	807	3.714	8.499	13.020	13.020	13.197
Üsküp	5.390	47.416	27.046	79.852	6.233	69.790	40.390	116.413	82.652	117.967
Yenişehir	2.591	23.418	5.585	31.594	4.235	28.351	6.829	39.415	40.594	40.070
Kesriye	1.495	14.446	5.969	21.910	4.333	19.340	8.243	31.916	37.139	30.467
Selanik	1.690	26.697	5.631	34.018	3.722	29.325	9.284	42.331	34.018	41.982
Vulçitrin	-	2.659	6.090	8.749	21	2.445	6.022	8.488	8.749	8.763
Pınarhisar	987	7.981	342	9.310	881	7.593	1.459	9.933	9.310	10.292
Sidre-Kapsi	110	1.050	133	1.293	199	844	137	1.180	1.293	1.178
Leskofça	6	90	4.212	4.308	-	-	-	-	4.308	7.237
Avlonya	531	4.116	1.349	5.996	-	-	-	-	5.996	-
İlbasan	100	470	1.330	1.900	-	-	-	-	1.900	-
Delvine	587	4.696	637	5.920	-	-	-	-	5.920	-
Yanya	1.568	13.101	2.524	17.193	-	-	-	-	17.193	-
İskenderiye(İşkodra)*	-	342	13.695	14.037	76	561	10505	11.142	14.033	18.438
Budimle	-	-	749	749	-	-	-	-	749	-
Lankaza	129	1.686	197	2.012	241	2020	336	2.597	2.597	-
Narda	318	2.755	3.918	6.991	-	-	-	-	6.991	-
Kozana	56	569	230	855	24	902	398	1.324	1.324	1.360
Ziştovi	507	4.097	1.020	5.624	388	2.905	1.364	4.657	5.624	4.674
Kokoş	25	156	138	319	42	276	98	416	1.379	427
Ohri	546	4.250	1.490	6.286	-	-	-	-	6.286	-
Bosna ve Hersek	-	-	90.514	90.514	-	-	-	-	90.514	-
Yenipazar	-	-	3.982	3.982	-	-	-	-	3.982	-
Şumnu	283	5.566	880	6.729	77	5.907	1.214	7.198	6.729	7.660
Silistre	212	3.930	1.877	6.019	2	709	2.230	2.941	6.019	2.984
Prevadi	814	5.538	798	7.150	97	2.938	740	3.775	7.150	3.872
Babadağ	440	3.650	435	4.525	27	1.230	301	1.558	4.525	1.924
İsakçı	3	434	431	868	-	124	403	527	868	667
Tolci ve Beştepe	5	300	385	690	-	177	458	635	690	732
Ruscuk	128	2.469	1.858	4.455	63	2.854	2.776	5.693	4.455	6.312
Balçık, Kavama ve Mankalya	25	760	262	1047	2	286	162	450	1.047	588
Tatarpazarı	750	9.750	600	11.100	1.548	8.103	2.585	12.236	11.100	12.436
Ahyolu				-	354	6.168	1.799	8.321	14.060	8.884
Tırnovi	1.593	27.717	8.534	37.844	1.684	30.233	11.205	43.122	37.844	44.508
Diğer Yerler (5 Adet)	58	729	276	1.063	63	724	274	1.061	1.068	1.268
Genel Toplam	55.838	497.515	321.030	874.383	59.737	506.495	245.588	811.820	936.504	835.879
Sınıfların Payları(%)	6,39	56,90	36,72	100,00	7,36	62,39	30,25	100,00		

* İskenderiye kaleminin 1837/38 yılı cizyesi için yapılan yoklamaya göre 11.290 evrakı bulunmaktadır. Bu miktara başka kalemlerden 7.148 ilave evrak eklendiği görülmektedir.

Osmanlı ile Yunanistan arasında vatandaşların ayrımının yapılabilmesi için bir görüşme yapılmıştı. Görüşmede alınan kararlar şu şekildeydi. Osmanlı topraklarında yaşadığı hâlde Yunanlı olduğunu iddia edenlere cizye evrakı verilmesi ve bu kişilerin patrikhane marifetiyle kefile bağlanarak nüfus defterlerine kayıt edilmesi gerekmektedir. Yunanistan'a bırakılan topraklarda yaşayan halktan milliyetini belirtmemiş olanlar ise Osmanlı vatandaşı sayılmaktadır. Bu nedenle aslen Yunanlı olup milliyetini bildirmemiş olan dükkân ve tezgâh

sahipleri Osmanlı vatandaşı addedilmektedir. Bu kişilere de cizye kâğıdı verilmesi ve kişilerin patrikhane aracılığıyla kefile bağlanarak nüfus defterlerine kayıt edilmesi icap etmektedir³³⁷.

2.2.6. İstanbul ve Çevresinin Cizye Vergisi

İstanbul ve çevresinin cizye sisteminin kendine mahsus bir yapısı bulunmaktaydı. İstanbul'daki nüfus hareketliliğinden dolayı duruma göre mükellef sayısı değişiklik gösterebiliyordu. Mesela yaz mevsiminde gelenler çok olduğundan dolayı cizye mükellef sayısı önemli miktarda artmaktaydı. Kışın ise aynı miktara ulaşmak mümkün değildi³³⁸. Bu yüzden burada tahmin veya kıyasla evrak miktarı belirlenemiyordu. Bunun yerine sergiler aracılığıyla ihtiyaç durumuna göre evrak sürülmekteydi. 1815/16 yıllarında İstanbul ve etrafında toplamda 20 adet sergi ve bunların toplamda 100'den fazla çalışanı vardı. Her serginin bir ianesi ve birkaç kolcusu mevcuttu. Cizye bohçalarının düzenlenmesi esnasında cizye muhassılı tarafından cizye bohçaları sergi Ağalarına teslim edilmekteydi. Önce sergi Ağası mühürlü tahvilini vermekte daha sonra kısımlar halinde talep ettiği miktarda cizye evrakı almaktaydı. Muhassıl tarafından evraklar azar azar sergi Ağasına teslim edilmekte, sergi Ağası ise kendi ve kolcularıyla evrakları gayrimüslim mükelleflere dağıtarak vergiyi tahsil etmekteydi. Muharremden iki ay sonra hesap zamanı geldiğinde ise sergi Ağası ve kolcuları topladıkları gelirleri teslim ederek ellerinde kalan evrakları cizye sandığına iade etmekteydi. Ayrıca tahsil ettikleri gelirleri verirken içerisinden maaşlarını mahsup etmekteydiler. Böylelikle alasından 10, evsatından 7 ve ednasından 4 pare maaş alınmaktaydı. Muharrem hesabında gelirlerin önemli bir bölümü toplanmaktaydı. Bundan sonra yine muhassıl tarafından sergilere kâğıt verilerek haftalık düzenlemelerle yılsonuna kadar parça parça ödemeler gerçekleştiriyordu. Ayrıca evrak iadesinden sonra yapılan işlemler için zamlı olarak aladan 1 guruş, evsatdan 20 ve ednadan 10 pare maaş elde etmekteydiler³³⁹.

Tablo 2.21. 1815/1816 Yılına Göre İstanbul ve Çevresine Dağıtılan Cizye Evrakının Miktarı³⁴⁰

Evrak Türü	Kişi Başı Evrak Bedeli (Guruş)	Evrak Miktarı	Tahsil (Guruş)
Edna	3	4.787	14.361
Evsat	6	50.816	304.896
Ala	12	45.860	550.320
Toplam	-	101.463	869.577

İstanbul cizye muhassılı bulunanalar evrak dağıtımını sırasında halkın elindeki eski cizye kâğıtlarını kontrol ederek yeni evrak vermekteydi. Bundan faydalanmak isteyen bir kısım görevliler bazı sarraf ve mültezimin elinde kalmış olan eski yıl evraklarını 8-10 pareye alarak,

³³⁷ A.}DVN.NMH. 3/11, 1255.

³³⁸ C.ML. 110/4900, 1226.

³³⁹ C.ML. 508/20681, 1231.

³⁴⁰ C.ML. 508/20681, 1231.

mağaza ve kolcular aracılığıyla elinde evrakı olmayanlara dağıtmaktaydılar. Kâğıtlar mağazadan verilirse 4 guruşa ancak kolcular tarafından verilirse 2 guruşu kolcunun payı olmak üzere 6 guruşa sürülmekteydi. Bu şekilde eski evraktan önemli kazanç elde edildiği tespit edilmişti. Bunun üzerine 1830/31 yılı cizye evrakı dağıtımını sırasında mükelleflerin kâğıtları yine sorulacak, evraklarını kaybetmiş olanlara da kâğıt vermek gerektiğinden ötürü evrak mağazadan 2 guruşa ya da kolcularla 3 guruşa eski evrak verilecekti. Bu fiyatlar üzerinden eski evrak verilmesiyle halkın bir şekilde korunması da sağlanmış olacaktı. Bu kapsamda cizye kaleminden 1829/30 yılına ait 5.000 evrakın verilmesi kararlaştırılmıştı³⁴¹.

İstanbul ve çevresinde vefat eden gayrimüslimlerin cizye evrakları tabi oldukları din adamları marifetiyle toplanarak cizyedara teslim edilmekteydi. Nizama göre Hristiyanlardan kilise papazları, Yahudilerden ise hahamlar sorumluydu. Din adamları vefat eden mükelleflerin evraklarını alarak ay ay cizye muhassılına teslim etmeliydi. Bu hususta her yıl Rum ve Ermeni patriklerine ve Katolik piskoposuna, Yahudiler için ise hahambaşına ayrı ayrı emir verilmekteydi. Ayrıca ölenlerin kaydının düzenlenmesi için patrikler ve hahambaşları tarafından her ay hazırlanan defterler mahkemelere gönderilirdi. Vefat edenlerin isim ve şöhretlerinin yazılı olduğu bu defterler İstanbul, Üsküdar, Galata, ve Eyüp mahkemelerince saklanırdı. 1831/32 yılında 10 ay içerisinde vefat eden Rum patriğinden 203, Ermeni patriğinden 257, Katolik piskoposundan 14 ve Yahudi hahambaşından 83 olmak üzere toplamda 557 mükellefin cizye evrakı cizye mahzenine teslim edilmişti. Oysa nüfusa nispeten İstanbul ve çevresinde vefat eden mükellef sayısının birkaç bin civarında olması gerekirdi. Ancak bazı din adamları kanuna aykırı olarak vefat edenlerin kâğıtlarını düşük ücretle sattıkları için teslim edilen evrak da az olmaktaydı. Ölenlerin evraklarının satılmaması amacıyla İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Galata ve Üsküdar) mahkemelerine verilen defterlerin bir kopyasının cizye muhassılına da verilmesi kararlaştırılmıştı. Böylelikle patrikler ve hahambaşları tarafından vefat edenlerin küçük-büyük bilinmesi için mezarları belirtilecek ayrıca her ay defterleri hazırlanarak cizye muhassılına götürülecekti. Bu şekilde cizye muhassılı tarafından da defterler kontrol edilerek vefat edenlerin evrakları tam olarak teslim alınabilecekti. Bu kapsamda önce mezar belirlenmekte akabinde papaz ve karabaşı cizye muhassılının önünde evrakları yırtarak cizye muhassılına teslim etmekteydi³⁴². Nitekim bir başkası tarafından da evrakların usulsüz olarak kullanılmasının önüne baştan geçilmiş olunmaktaydı.

³⁴¹ C.ML. 264/10835, 1245.

³⁴² C.ML. 264/10826, 1245; C.ML. 358/14672, 1247; C.ML. 482/19652, 1252.

2.2.7. Yabancı Uyruklu Vatandaşların Vergilendirilmesi

Osmanlı Devleti'nde yaşayan veya ticaret gibi farklı amaçlarla burada bulunan yabancı uyruklu gayrimüslimlerden de cizye vergisi alınmaktaydı. Öyle ki 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı devletlerin himayesindeki konsolos ve konsolos vekillerinden cizye güzar (geçiş) kapsamında vergi alınması kararlaştırılmıştır. Bu kişilerden patent ve pasaportları alınarak verginin tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Örneğin Sakız Adası'nda bu konuda halka gerekli duyurular yapılmıştı. Bu duyurular üzerine buradaki yabancı ülke himayesindeki 8 kişiden 6'sı kendileri gelerek cizye vergilerini ödemişler. Diğer bir kişi elinde bulunan izin kâğıdını ibraz etmişken diğeri ise vergisini gelip talep etmemiş ve geciktirmiştir³⁴³.

Yabancı devletler, bazı özel durumlarda kendilerine tabi olan kişilerin cizye vergisiyle mağdur edilmemeleri için elçilik aracılığıyla müracaatta bulunuyordu. 1809/10 tarihli bir yazıda Fransa ve İtalya elçileri, Fransa devletine bağlı bulunan Hırvat kökenli 60 kişinin Üsküp'e, oradan da Bosna üzerinden memleketlerine gönderilmeleri ve bunların cizye gibi nedenlerle yol esnasında rencide edilmemeleri talep edilmiştir³⁴⁴.

Tacir olarak Osmanlı topraklarına gelen kişilerden ve hizmetlilerinden daha fazla cizye vergisi alındığı görülmektedir. 1835/36 yılında Osmanlı vatandaşları ala evraka 60 guruş ve evsat evraka 30 guruş ödemekteydi³⁴⁵. Ancak aynı yılda yabancı uyruklu tacirlere ala evrak verilerek 68 guruş ve hizmetlilerine evsat verilerek 34 guruş alındığı anlaşılmaktadır³⁴⁶.

Anadolu ve Rumeli'de bulunan izin belgesine sahip Avrupa tüccarları ve ikişer hizmetkârlarının cizyeleri İstanbul vekil ve çavuşları marifetiyle yıl sonuna kadar tahsil edilerek cizye sandığına teslim edilmekteydi. Ayrıca bu kişilerin sayılarının tam olarak bilinmesi için ceride ve cizye defterlerinde kayıtları tutulmaktadır. Öyle ki ölen kişiler defterden çıkarılmakta, ferman alan kişiler ise deftere eklenmektedir³⁴⁷. Tablo 2.22'de 1834/35 yılı sonuna kadar resmi izin verilen Avrupa tüccar ve hizmetkârlarının 1835/36 yılı için tahsil edilen cizye vergileri gösterilmektedir. Bu kapsamda tacirlerden kişi başı ala itibarıyla 68 guruş ve hizmetkârlardan evsat itibarıyla 34 guruş tahsil edilmiştir. Toplamda ise 1.387 kişiden 64.906 guruş vergi geliri toplanmıştır³⁴⁸. 1834/35 yılından bakaya kalan ve yoklama defterlerine göre alınan 1.122 guruş

³⁴³ HAT. 509/25014, 1226.

³⁴⁴ C.HR. 51/2526, 1224.

³⁴⁵ C.ML. 117/5214, 1300 (Katalogda 1300 ancak belgeden 1250'li yıllara ait olduğu anlaşılmaktadır).

³⁴⁶ C.ML. 671/27501, 1251 (Belgede 1251, katalogda 1252); A.{DVN.d. 880, 1252.

³⁴⁷ A.{DVN.d. 880, 1252.

³⁴⁸ C.ML. 671/27501, 1251 (Belgede 1251, katalogda 1252); A.{DVN.d. 880, 1252.

cizyeyle birlikte toplam tahsil miktarı 66.028 guruş olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca bazı yerlerin yoklama defterleri gelmediği için birkaç yıldan beri cizye vergileri tahsil edilememiştir³⁴⁹.

Tablo 2.22. 1835/36 Yılı İçin Avrupa Tacir ve Hizmetkârlarının Sayıları ve Cizye Bedelleri³⁵⁰

Yer	Tacir	Hizmetkâr
İstanbul, Galata, Üsküdar	136	161
İzmir	25	32
Bursa	27	55
Kütahya	2	3
Niş	8	16
Ayvalık	5	9
Filibe	38	75
Köprülü	10	20
Yenişehir ve Tırhala	5	8
Siroz	18	34
Tokat	18	30
Midilli	8	6
Ziştovi	4	6
Ankara	13	21
Tırnovi	15	29
Manastır	5	9
İnöz	4	7
Şumnu	4	6
Sofya	3	6
Niğde	3	6
Kırkilise	8	16
Kıbrıs	32	62
Selanik	9	29
Edirne	34	59
Yanya	4	5
Kayseri	7	13
Razlık	2	4
Lofça	5	10
Karahisâr-ı Sâhib (Afyon)	3	6
Ohri	2	6
Tire ve Argiri-kasrı	2	4
Tekfurdağı	21	42
Lefke, İslimye, Ahyolu, Amasya ve Erzurum kazalarının her birinden iki kişi	10	20
İştib, Göl-i Kesri (Kesriye), Yanbolu, Tatarpazarı, Pirlepe, Alaşehir, Antalya, Konya ve Arapgir kazalarının her birinden bir kişi	9	18
Akhisar-ı Saruhan, limni, Saraybosna ve diğer üç kazanın her birinden bir kişi	6	6
<i>Kazalardan toplam kişi sayısı</i>	505	839
<i>Sonradan gelen kişi sayısı</i>	17	26
<i>Toplam kişi sayısı</i>	522	865
<i>Kişi başı cizye miktarı (guruş)</i>	68	34
<i>Toplam cizye miktarı (guruş)</i>	35.496	29.410
Birkaç Seneden Beri Tahsil Olunamayan		
Halep ve Antakya	59	107
Şam	8	11
Beyrut	3	6
Lazkiye ve Trablusşam	2	4
Dimyat	2	3
Adana	1	2
Bağdat	4	7

³⁴⁹ A.{DVN.d. 880, 1252

³⁵⁰ C.ML. 671/27501, 1251 (Belgede 1251, katalogda 1252); A.{DVN.d. 880, 1252.

Toplam kişi sayısı	79	140
---------------------------	-----------	------------

2.2.8. Cizye Vergisinin Devlet Gelirleri İçindeki Yeri

Osmanlı mali gelirleri içerisinde cizye vergileri önemli bir yer tutuyordu. Bu gerçeği ortaya koymak için çeşitli yıllara ait devlet gelirleri içinde cizye gelirlerinin payına bakılabilir. Tablo 2.23'te devletin 1700/01-03 yıllarına ait mali gelirleri görülmektedir. Bu gelirler belirli alt kalemler altında toplanmıştır. Cizye vergisi ise cizye muhasebesi ve maden mukataası içerisinde yer almaktaydı. Maden mukataası içerisinde cizye vergisi olarak Eflak-Boğdan ve Kıptiyan cizyeleri bulunmaktaydı. Bunun dışındaki cizye gelirlerinin tamamı cizye muhasebesi içerisinde gösterilmekteydi. Cizye muhasebesi kalemi üç sınıf itibarıyla veya maktu olarak alınan cizye vergilerinden meydana gelmekteydi³⁵¹. 1701/02 yılında Anadolu ve Rumeli'den 67.795 ala, 564.839 evsat ve 160.610 edna olmak üzere toplam 793.244 evrak karşılığında 3.903.670 gurus cizye tahsili gerçekleşmiştir³⁵². Aynı yılın cizye muhasebesi kaleminin gelirleri ise 4.099.389,5 gurus olarak görülmektedir³⁵³. Aradaki farkın maktu olarak tahsil edilen cizye gelirlerinden ortaya çıktığı söylenebilir.

Tablo 2.23. 1700/01-03 yılları arasında Devletin Mali Gelirleri (Gurus) ³⁵⁴

Gelir Kalemleri	1700/01	1701/02	1702/03
Muhasebe-i Evvel Kalemi	1.798.042,1	1.859.411,4	1.985.333,9
Cizye Muhasebesi Kalemi	4.037.790	4.099.389,5	4.171.019,5
Mevkufat Kalemi	1.169.220,8	1.179.981	1.175.963,8
Maden Mukata Kalemi	987.932,6	988.323	990.389,1
Haslar Mukata Kalemi	974.887,3	962.708,8	985.824,9
Diğer Kalemler	743.358,4	762.914,4	823.913,1
Toplam	9.711.231,3	9.852.728,2	10.132.444,3

Şekil 2.5'te devlet gelirlerinin 1700/01-03 yılları arasındaki dağılımı gösterilmektedir. Cizye muhasebesi kaleminin devlet gelirleri içerisindeki payının %41,5 civarında olduğu görülmektedir. Maden mukata kalemi içerisindeki Eflak-Boğdan ve Kıptiyan cizyeleri de göz önünde bulundurulduğunda, 18. yüzyıl başları itibarıyla devlet gelirlerinin önemli bir kısmının cizye gelirlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır³⁵⁵.

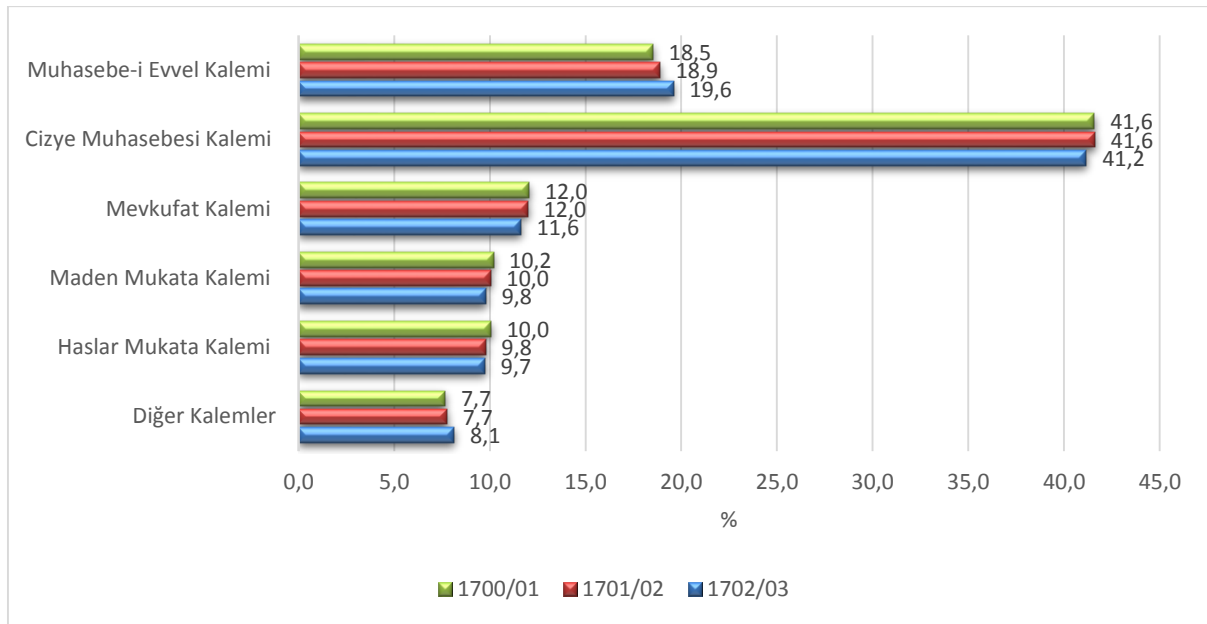
³⁵¹ TS.MA.d. 9556, 1112 (Katalogda aynı isimde 3 ayrı defter bulunmaktadır. Defterlerin içerisindeki tarih bilgilerinden bu defterlerin 1112-13-14 yıllarına ait olduğu görülmektedir. Çalışmada bu 3 defter de kullanılmıştır).

³⁵² D.BŞM.d. 990, 1113.

³⁵³ TS.MA.d. 9556, 1112.

³⁵⁴ TS.MA.d. 9556, 1112.

³⁵⁵ TS.MA.d. 9556, 1112.

Şekil 2.5. 1700/01-03 yılları arasındaki Mali Gelirlerin Payları³⁵⁶

Osmanlı Arşivinde cizyenin toplam miktarı hakkında farklı tarihlere ait bilgilere rastlamak mümkündür. 1713/14'te Rumeli ve Anadolu'daki Hristiyan ve Yahudi mükelleflere 224.990 ala, 598.896 evsat ve 75.059 edna olmak üzere toplamda 899.016 evrak dağıtılmış ve 4.309.166 gurus cizye tahsil edilmiştir.³⁵⁷ 1719/20 yılında ülkedeki tüm Yahudi ve Hristiyan cizyelerinin toplamı, maaşlar hariç 3.931.937 gurus gerçekleşmiştir. 1731/32 yılında toplam cizye miktarı maaşlar hariç 4.641.550 gurus çıkmıştır. Artış eğiliminin müteakip yıllarda da devam ettiğini gösteren rakamlar mevcuttur. Nitekim 1755/56 senesinde cizye miktarı 5.382.544 gurus, 1756/57 senesinde ise 5.890.944 gurus ulaşılmıştır. Hesaplamalara göre 1719/20 yılı ile 1756/57 yılı arasında geçen takriben 40 yıllık dönem esnasında maaşlar ve Mısır cizyesi hariç, cizye gelirlerinde yaklaşık 2 milyon gurus artış sağlandığı anlaşılmaktadır³⁵⁸. Bu artış eğiliminin ortaya çıkmasında, enflasyona bağlı olarak yapılan cizye evrak fiyatlarındaki artışlar; sınırların genişlemesi, doğum, göç, gibi sebeplerden dolayı gayrimüslim nüfusun artması; evraksız veya evrak artışı şeklinde yapılan zamlar ya da evrak kompozisyonundaki değişimler; tahsil etkinliğinin artması gibi nedenler etkili olmuş olabilir.

Tablo 2.24. Yıllar İtibariyle Cizye Vergisinin Devlet Gelirleri İçerisindeki Payı³⁵⁹

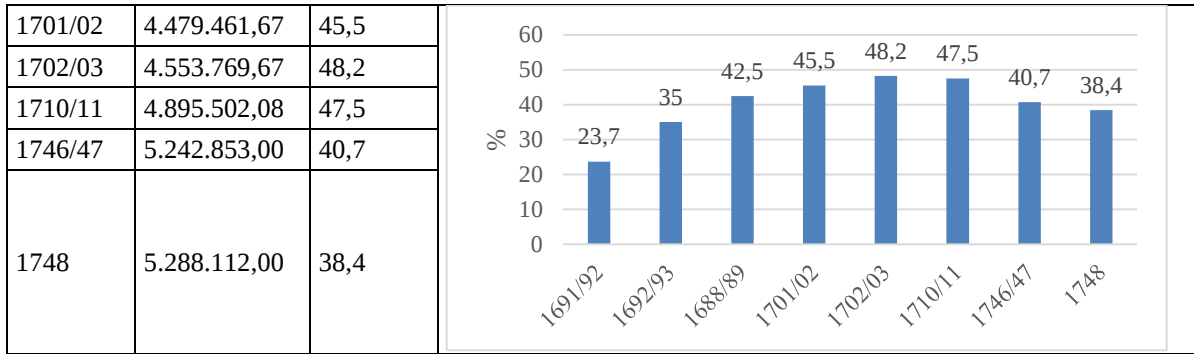
Yıllar	Cizye(gurus)	%	
1691/92	1.860.484,93	23,7	
1692/93	3.413.078,27	35	
1698/99	4.443.923,50	42,5	

³⁵⁶ TS.MA.d. 9556, 1112.

³⁵⁷ C.ML. 443/17891, 1125.

³⁵⁸ TS.MA.d. 5467 (Tarihsiz olan bu belgenin içeriğinden hareketle, 1170'li yıllarda hazırlanmış olduğu ve 1132-1170 arasında cizye vergisinin toplam miktarı hakkında bilgi edinmek için hazırlandığı söylenebilir).

³⁵⁹ Tabakoğlu, 1985: 146.

Tablo 2.24'te görüldüğü üzere cizye reformundan sonra cizye vergilerinin devlet gelirleri içerisindeki oranı artmıştır. Cizye gelirlerinin önemli bir kısmı cizye muhasebesi kalemi içerisinde iken bir kısmı da maden kalemi içerisinde yer almaktadır³⁶⁰. Tablo.2.23'teki 1701/02 yılı cizye muhasebesi kaleminin gelirleri 4.099.389,5 guruş olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıla ait Toblo 2.24'teki cizye gelirleri ise 4.479.461,67 guruş olarak tahakkuk etmiştir. İki miktar arasındaki farkın maden kalemi içerisindeki cizye gelirlerinden ortaya çıkması muhtemeldir.

Cizyenin hazine için önemini koruduğuna dair bilgilere ilerleyen yıllara ait belgelerde de rastlanmaktadır. 1763/64 yılına ait rakamlara bakıldığında cizye gelirleri toplamda 5.806.219,5 guruşa ulaştı. Bu rakamdan *ocaklık ve vezaiif* olarak ayrılan kısım düşüldüğünde 4.709.039 guruş vergi geliri gerçekleştiği görülmektedir. Cizye vergisi gelirlerinin önemli bir kısmı Rumeli bölgesinden tahsil edilmekteydi. Anadolu'da da gayrimüslim nüfusun yoğunluğuna bağlı olarak nispeten yüksek cizye ödeyen yerler bulunmaktaydı. Tablo 2.25'te görüldüğü üzere Sivas, Erzurum ve Diyarbakır gibi yerlerin durumu bu kapsamda değerlendirilebilir. Rumeli ve Adalar bölgesinde Edirne, Gelibolu, Filibe, Siroz, Sofya, Selanik, Üsküp, Yenişehir, Niğbolu, Mora ve Girit gibi yerlerin 100 bin guruşu aşan miktarda cizye verdikleri görülmektedir. İstanbul ise 500 bin guruşu aşan miktar ile en yüksek cizye tahsil edilen bölge olma vasfına sahipti. Vergisi maktu olarak belirlenen Bosna bölgesinden de yüksek miktarda cizye tahsil edildiği söylenebilir³⁶¹. Tablo 2.25'te Rumeli ve Adalar'ın bulunduğu İstanbul ile Kefe arasındaki kalemlerin yekûnu 4.769.479,5 guruş ile toplam cizye gelirlerinin %82,14'lük kısmını oluşturmaktadır. Anadolu olarak varsayılan Biga ile Sayda-i Beyrut arasındaki kalemlerin toplamı ise 1.036.740 guruş ile toplam cizye gelirlerinin %17,86'lık kısmına denk gelmektedir.

Tablo 2.25. 1763/64 Yılında Osmanlı Devleti'nde Tahsil Edilen Cizye Vergisi Miktarları (Guruş)³⁶²

Cizye Tahsil Yeri	Miktar (guruş)	Cizye Tahsil Yeri	Miktar (guruş)
-------------------	----------------	-------------------	----------------

³⁶⁰ Tabakoğlu, 1985: 146.

³⁶¹ TS.MA.d. 6340, 1176.

³⁶² TS.MA.d. 6340, 1176.

İstanbul	560.315	Silistre	65.296,5
Edirne	340.304,5	Ruşçuk	65.479,5
Dimetoka	47.275	Kili	21.049
Pınarhisar	45.532	Vidin	33.995
Cisr-i Ergene	34.940	Özi	1.543
Gümölcine	23.282	Fethülsılam	9.236,5
Gelibolu	116.128	Niş	58.478,5
Ahyolu	72.071,5	Belgrad	50.601
Filiba	176.167,5	Vulçitrin	26.680,5
Siroz	162.981,5	Mora	225.531,5
Manastır	83.938	Bergos	1.966,5
Sofya	104.432	Girit	124.537
Hacı Karaman	5.649,5	Kıbrıs	55.037
Şehirköy	36.356,5	Sakız	47.719,5
Selanik	254.272,5	Kurra-i Müstaki	7.725
Üsküp	281.511	Rodos	42.723
Avlonya	55.682	Bozcaada	30.874
Delvine	32.431,5	Midilli	40.608
Livadiye	12.207	Aynaroz	5.868,5
Eğriboz	57.796	Taşözi	6.289
Prespa	8.043,5	Hotin	22.185
Yenişehir	263.357,5	Kefe	3.140
Argalasti	13.239	Rumeli ve Adalar	4.769.479,5 (%82,14)
Atina	9.407	Biga	20.844,5
Ermeye	18.211,5	Bursa	69.816
Kokoş	5.525	İzmir	49.462
Alasonya	18.582	Kütahya	16.632
İzdir	10.866	Kayseriye	39.946,5
Kozana	2.733,5	Ankara	29.475,5
Kesriye	98.891,5	Adana	25.378,5
Hurpeşte	6.016	Maraş	38.940
İskenderiye	44.520	Karaman	41.369,5
Ohri	36.447	Aydın	46.377
İnebahtı	79.257	Halep	80.748
Yanya	79.633,5	Sivas	111.488
Narda	24.246,5	Erzurum	176.743,5
Bosna	176.649	Çıldır	30.540,5
Kamengrad	17.560	Trabzon	20.308,5
Yenipazar	23.175	Gümüşhane	20.306
Tırnovi	81.817	Diyarbakır	88.427
Babadagı	27.671,5	Mardin	12.218
Ziştovi	22.807,5	Musul	14.914
İsakçı	11.289	Van	29.040
İsmail Geçidi	11.448,5	Trablusşam	31.218
İbrail	12.973,5	Şam-ı Şerif	26.663,5
Niğbolu	117.132,5	Kudüs-ü Şerif	11.513
İvraca	16.961,5	Sayda-i Beyrut	4.370,5
Şumnu	37.004,5	Anadolu	1.036.740 (%17,86)
Prevadi	44.177	Genel Toplam	5.806.219,5 (%100)
Açıklama: İstanbul ile Kefe arasındaki yerler Rumeli ve Adalar, Biga ile Sayda-i Beyrut arasındaki yerler Anadolu olarak kabul edilmiştir.			

18. yüzyılın son çeyreğine ait verilere bakıldığında cizyenin hazine gelirleri içindeki payı pek değişmemiş gözükmemektedir. Örneğin 1787/88 yılında 6 milyon guruşa yaklaşan cizye hasılatının toplam mali gelirler içindeki payı %42 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 2.26'den anlaşıldığı üzere, devletin gelir yapısı bu tarihlerde yine cizye, avarız ve mukataa gelirleri

üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tahsili mümkün olmayan 900 bin guruş civarındaki gelirin de yine cizye ve mukataa türü kaynaklardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Giderlerin içinde ise askeri personel maaşları ve mühimmat harcamaları öne çıkmaktadır³⁶³. Mali yapının belirtilen bu özelliği Tanzimat’a kadar benzer bir eğilimde varlığını sürdürmüş gözükmektedir.

Tablo 2.26. 1787/88 Yılı Osmanlı Devleti’nin Gelir ve Giderlerin Özet Dökümü³⁶⁴

Gelirler³⁶⁵	Miktarlar (guruş)
Cizye Vergisi	5.966.893
Avarız ve Celepkeşan bedelleri	1.133.068,5
Miri mukataat, eşkinci ve cebeli bedelleri	6.850.827,5
Darphâne-i Âmire’den gönderilen miktar	200.000
Gelirler Toplamı	14.150.789
Mümteniât (Bazı nedenlerden dolayı tahsili gerçekleşmeyen gelirler)	901.000
Masarif, ocaklık ve sair meblağ	4.281.000
Genel Toplam	8.968.789
Giderler	
Donanma maaşları	565.000
Eminler, Ümerâ-yı Deryâ ve diğerlerinin Masrafları (Tersâne-i Âmire, Matbah-ı Âmire, Ümerâ-yı Deryâ masrafı ve Çamlıca kayıkları salyaneleri, Istabl-ı Âmire masrafı, İstanbul, Gelibolu ve Selanik Baruthâne masrafları, Tophâne masrafı, İstanbul Ağası ve Kale deftardarları masrafı)	2.898.000
4 kısım halinde verilen maaşlar (4 kıst mevacibinin miktarı)	5.000.000
Sipahi ve Silahdarların maaşları	150.000
Kale muhafazasında memur olan yeniçeri, cebeci, topçu ve arabacıların maaşları	1.357.000
Sınırdaki bulunan beş kale ile Rumeli ve Anadolu bölgelerinde olan yeniçeri, topçu, arabacı ve diğer görevlilerin maaşları	2.306.000
Diğer bazı giderlerin yıllık tahmini miktarı (önceki yıla ait sefer mühimmatı bedeli, kale tamirleri ve imdadiye ücretleri, yerli kale askerlerinin maaşları ve mehterane-i amire giderleri, kasapbaşılık, saray-ı cedid ve atik, pazarbaşılar ve sair tüm yıllık giderlerin tahmini miktarı)	1.750.000
Toplam	14.026.000
Gelirler Toplamı	8.968.789
Giderler Toplamı	14.026.000
Genel Gelir-Gider Dengesi (Açık) (ihraç mahalli belli olmayan)	5.057.211

Şekil 2.6’da 1787/88 yılı devlet gelirlerinin dağılımları gösterilmiştir. Gelirlerin %48’lik kısmı miri mukataat, eşkinci ve cebeli bedellerinden oluşurken diğer %42’lik kısmı ise cizye vergilerinden meydana gelmektedir. 1700/01 yılı ile 1787/88 yılı devlet gelirlerinin dağılımları karşılaştırıldığında cizye vergisi payının benzer düzeyde kaldığı söylenebilir. Nitekim 1700/01 yılı devlet gelirleri içerisinde cizye gelirlerinden oluşan cizye muhasebesi kaleminin payı %41,6 olarak gerçekleşmiştir³⁶⁶. Miktar olarak karşılaştırılır ise 1700/01 yılında muhasebe kaleminin gelirleri 4.037.790 guruş, 1787/88 yılı cizye gelirleri 5.966.893 guruş düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu artışın genel olarak devlet bütçesinin

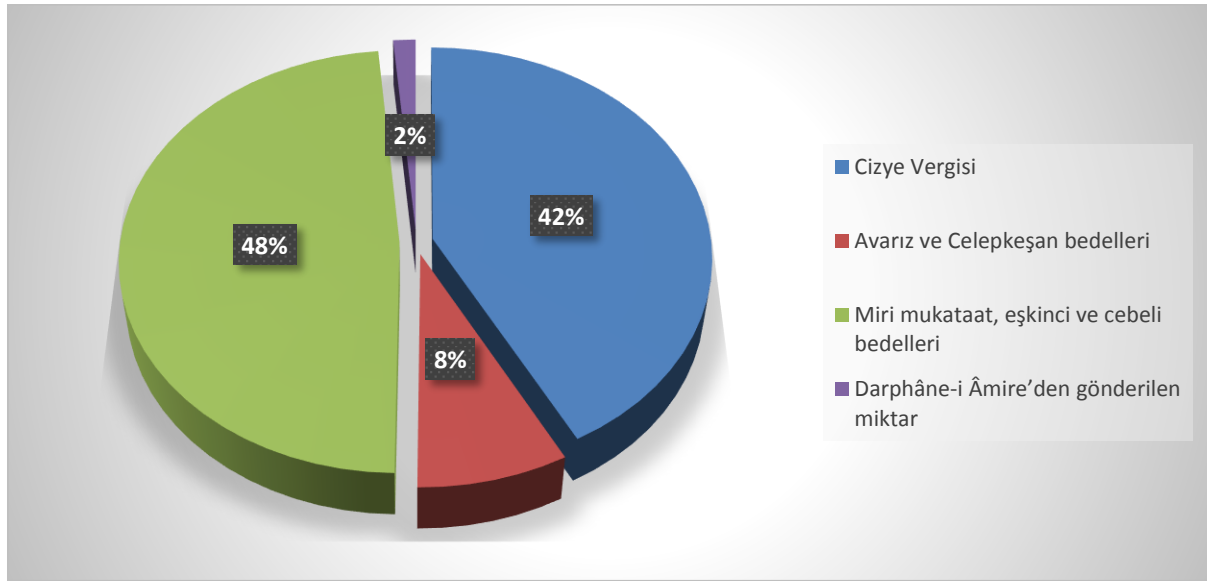
³⁶³ D.BŞM.d. 5747, 1203.

³⁶⁴ D.BŞM.d. 5747, 1203.

³⁶⁵ Gelir kalemlerinin toplamı ile belgede verilen genel toplam arasında (4.700 guruş civarı) fark bulunmaktadır. Bundan dolayı kalemlerin toplamı esas alınarak hazırlanmıştır.

³⁶⁶ Bu orana Eflak-Boğdan ve Kiptiyan cizyeleri dâhil değildir.

büyümesinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Öyle ki 1700/01 yılı gelirleri 9.711.231,3 guruş iken 1787/88 yılı gelirlerinin 14.150.789 guruş olduğu görülmektedir³⁶⁷.

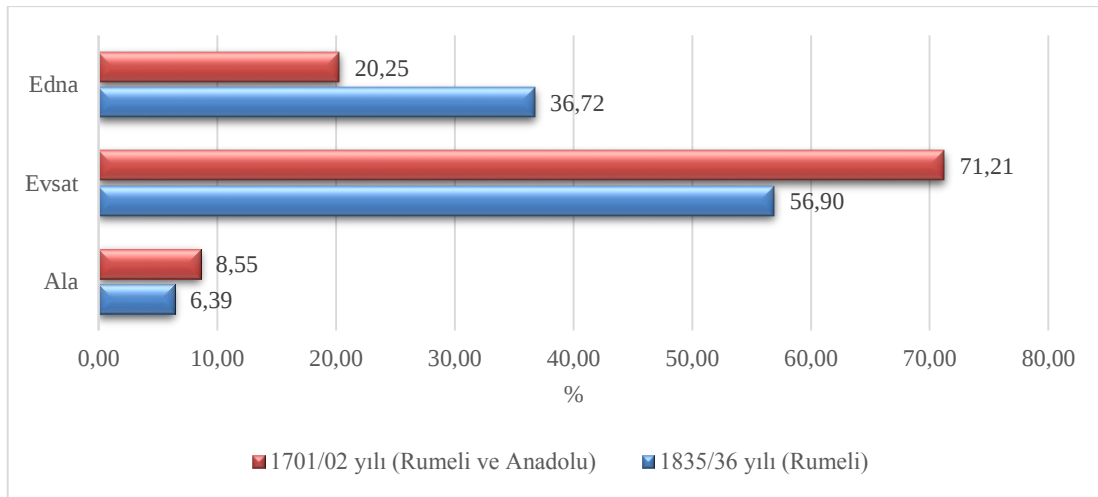
Şekil 2.6. 1787/88 yılı Osmanlı Devleti Gelirlerinin Payları³⁶⁸

Şekil 2.7’de 1701/02 yılı Rumeli ve Anadolu’da kayıtlı evrak miktarı ile 1835/36 yılı Rumeli’de kayıtlı bulunan evraklarının dağılımı gösterilmiştir. Ancak 1835/36 yılı içerisinde Anadolu’da dağıtılan cizye evrak miktarı bulunmamaktadır. Buna rağmen Cizye gelirlerinin önemli bir kısmının Rumeli kalemlerinden oluşması ve evrakların kendi içerisindeki dağılımının kullanılması verileri karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Şekil 2.7’ye göre evrakların çoğunluğu evsat sınıfından oluşmaktadır. 1701/02 yılında toplam mükelleflerin %71,21’ini evsat sınıfı meydana getirmektedir. Bu bakımdan 1701/02 yılında ülke genelindeki gayrimüslim mükelleflerin gelir dağılımının daha adaletli olduğu da söylenebilir. 1835/36 yılında ise evsat sınıfının toplam evraklar içerisindeki payı %56,90’a düşmüştür. Hatta 1701/02 yılına göre 1835/36 yılında ala sınıfın da toplam dağılım içindeki payı azalmıştır. 1835/36 yılında edna sınıfın payı %36 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum 1835/36 yılında Rumeli’de yaşayan gayrimüslimlerin mali durumunda genel anlamda bozulma yaşandığını ve edna sınıfına geçişlerin olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca yaşanan bu gelişmenin, bu yıllarda Rumeli’de yaşanan iç karışıklıklara bağlı olarak bazı yerlere sadece edna evrak dağıtılmasıyla da ilişkili olduğu açıktır³⁶⁹.

³⁶⁷ TS.MA.d. 9556, 1112; D.BŞM.d. 5747, 1203.

³⁶⁸ D.BŞM.d. 5747, 1203.

³⁶⁹ D.BŞM.d. 990, 1113; D.CMH.d. 27335,1252.

Şekil 2.7. 1701/02 Yılı Rumeli ve Anadolu İle 1835/36 Yılı Rumeli Evraklarının Dağılımı³⁷⁰

2.2.9. Cizye Tahsiliyle İlgili Bazı Sayısal Veriler

Tanzimat’a kadar ülkenin çeşitli yerlerinden tahsil edilen cizye miktarlarına dair arşivde çok sayıda belge ve defter bulunmaktadır. Tablo 2.27’de farklı tarihlerde farklı yerlerden tahsil edilen cizye miktarına dair veriler sunulmaktadır. Cizye üç sınıf itibarıyla belirli bir miktar evrak üzerinden veya maktu şekilde tahsil edilebiliyordu. Bazen birkaç yerin vergisinin birlikte ihale edilmesi durumu da söz konusu olabiliyordu.

Tablo 2.27. Çeşitli Yıllarda Bazı Bölgelerin Cizye Miktarlarına Dair Bilgiler (1704-1805)

Kalemler	Tarih	Edna	Evsat	Ala	Toplam Evrak (adet)	Toplam Cizye Vergisi (guruş)
Sofya ³⁷¹	1704/05	9.612	7.038	550	17.200	-
Avlonya ³⁷²	1713/14	-	-	-	5.295	37.582,5 (Esedi)
İlbasan ³⁷³	1713/14	-	-	-	1.864	
İskenderiye ve Dukakin ³⁷⁴	1713/14	10.820	100	-	10.920	27.550 (Esedi)
Şam-ı Şerif ³⁷⁵	1714/15	600	4.800	600	6.000	25.000
Bosna ³⁷⁶	1736/37				48.120	-
Selanik ³⁷⁷	1749/50	4.470	26.273	2.910	33.653	188.804
Aynaroz ³⁷⁸	1758/59	110	850	100	1.060	6.077,5
Bursa ³⁷⁹	1804/05	2.298	10.658	1.331	14.287	79.579,5

Tablo. 2.27’de bulunan Avlonya, İlbasan, İskenderiye ve Dukakin sancaklarının 1713/14 yılı cizye tahsil görevi için talipli çıkmamıştır. Bunun üzerine tahsil görevleri ilgili

³⁷⁰ D.BŞM.d. 990, 1113; D.CMH.d. 27335,1252.

³⁷¹ İE.ML. 81/7555, 1116.

³⁷² AE.SAMD.III. 212/20473, 1124.

³⁷³ AE.SAMD.III. 212/20473, 1124.

³⁷⁴ AE.SAMD.III. 212/20473, 1124.

³⁷⁵ İE.DH. 24/2401, 1125.

³⁷⁶ TS.MA.e. 913/20, 1149.

³⁷⁷ C.ML. 342/14068, 1162.

³⁷⁸ AE.SOSM.III. 84/6540, 1170.

³⁷⁹ C.ML. 588/24247, 1218.

yerlerin valilerine verilmişti³⁸⁰. Şam-ı Şerif eyaletinin 1714/15 yılına ait cizye tahsil görevi Şam Valisi Nasuh Paşa'ya ihale edilmiştir. Buranın cizye evrak bedeli olarak 25.000 guruş alınmış³⁸¹. 1736/37 yılının cizyesi için Bosna vilayetine bağlı 20 kaza ve 1 livada toplam 48.120 evrak dağıtılmış³⁸². 1749/50 yılı Selanik kaleminin maaş, kitabet ve ocaklık hariç 177.855 guruş cizye vergisi bulunmaktaydı. Buranın cizyesi 60.000 guruş peşin para ve güvenilir bir kefil karşılığında Halil Ağa'ya ihale edilmiştir³⁸³. 1758/59 yılı Aynaroz cizyesinden maaş ve kitabet ücreti olan 264,25 guruş düşüldüğünde 5813,25 guruş cizye vergisi kaldığı görülmektedir³⁸⁴. Bursa kaleminin 1804/05 yılı cizye vergisi 79.579,5 guruştur. Bu miktardan maaş ve kitabet ücreti olarak 3.499,225 guruş, vazife ve ocaklık bedeli olarak ise 10.476,5 mahsup edilmiş, geriye cizye vergisi olarak 65.603,775 guruş kalmıştır. Bu miktarın tahsil görevi 21.000 guruş peşin ve kefile ihale edilmiştir³⁸⁵.

Tablo 2.28'de 1799/1800 yılı için bazı yerlerin cizye miktarları yer almaktadır. Görevlendirmelerle ilgili kayıtlarda cizye miktarlarının yanında bazı açıklamalar yer almaktaydı. Açıklamalardan anlaşıldığı üzere bazı yerlerin cizye vergisi, doğrudan tahsis edildiği birime gönderilmiştir. Eğer sadece belirli bir kısım, tahsis edildiği birim için ayrılmış ise kalan kısmın merkeze teslim edildiği görülmektedir. Açıklamalarda cizye vergisinin kimler tarafından teslim edildiğine dair bilgilere de yer verilmiştir³⁸⁶. Tablo 2.28 incelendiğinde İstanbul gibi büyük bir yerin cizye tahsil miktarının düşük olduğu görülmektedir. Ayrıca diğer yerlerin tahsil miktarlarının da olması gerekenden az olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2.28. 1799/1800 Yıllarında Tahsil Edilerek Gönderilen Cizye Vergisi Miktarlarından Bazıları³⁸⁷

Cizye Tahsil Yeri	Tahsil miktarı (Guruş)
Edirne	5.000
Kayseriye	1.720
Eğriboz	15.000
Kesriye	9.500
Bursa	6.280
Kütahya	2.468
Diyarbakır	15.000
Adana	15.000
İstanbul	5.000
Toplam	74.968

³⁸⁰ AE. SAMD.III. 212/20473, 1124.

³⁸¹ İE.DH. 24/2401, 1125.

³⁸² TS.MA.e. 913/20, 1149.

³⁸³ C.ML. 342/14068, 1162.

³⁸⁴ AE.SOSM.III. 84/6540, 1170.

³⁸⁵ C.ML. 588/24247, 1218.

³⁸⁶ TS.MA.d. 6879, 1214.

³⁸⁷ TS.MA.d. 6879, 1214.

2.3. Cizye Vergisinde Tahsisler ve Harcamalar

Tanzimat öncesi Osmanlı mali sisteminde tahsise dayalı harcamalar önemli bir yer tutardı. Merdiven usulüne dayalı bir muhasebe sistemiyle önce gelirler akabinde ise giderler alt alta yazılırdı. Buna göre gelirlerden giderler çıkarılarak noksan ya da fazla tespit edilirdi. Ayrıca olağanüstü harcamaların karşılanabilmesi için genellikle bütçenin (kesin hesapların) fazla vermesi beklenirdi. Bütçelerde bayındırlık, eğitim, sağlık gibi yapılan tüm kamu harcamalarına yer verilemezdi. Çünkü bu harcamaların birçoğu vakıflar tarafından veya ocaklık şeklinde doğrudan yapılan mahsuplarla gerçekleştirilirdi³⁸⁸.

Modern anlamda bütçelerde âdem-i tahsis ilkesi uygulanmaktadır. Yani bütün devlet gelirleri bir hazinede toplanmakta, daha sonra yine tüm devlet giderlerinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Giderler ise gelirlerden mahsup edilmediği için bütçede gayrisafi olarak yer almaktadır. Bu durumda, gelir ve giderler birbirinin arkasında saklanamaz. Böylelikle gelir ve giderlerin saydam, şeffaf ve açık bir şekilde takip edilmesi kolaylaşır. Osmanlı’da ise eskiden beri giderlerde tahsis yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem, belirli devlet gelirlerinin yine belirli devlet giderlerine ayrılması anlamına gelmektedir. Günümüz modern uygulaması olan Adem-i tahsis yönteminin tam tersi olsa bile ilgili dönem şartlarında önemli avantajlar sağladığı söylenebilir.

Tahsis yönteminde gelirler daha tahsil edilmeden belirli giderlere tahsis edilirdi. Böylelikle giderlerin karşılanması en dolaysız biçimde gerçekleştirilirdi³⁸⁹. Bu yöntemin kırtasiye, ulaşım gibi maliyetleri azalttığı da ifade edilebilir. Örneğin, cizye tahsil aşamasında çalışan kâtip gibi personeller, maaş ve ücretlerini doğrudan cizye gelirlerinden mahsup ederek alırlardı³⁹⁰. Bu durum giderlerin tam ve zamanında gerçekleşmesini de sağlamaktaydı. Neticede Osmanlı devletinin sınırları ve ulaşım imkanları düşünüldüğünde, burada *pragmatik* bir yaklaşım sergilendiği söylenebilir. Öyle ki tahsil görevleri için bazen doğrudan gelirlerin tahsis edileceği birimlerden bile yararlanıldığı anlaşılmaktadır³⁹¹.

Ayrıca, Osmanlı mali sisteminde giderlerin aynı yılın gelirlerinden karşılanması esastı. Çünkü devlet aktif yıl giderleri için gelecek yıl gelirlerinin kullanılmasına karşıydı. Bundan dolayı olağanüstü giderler için aynı yıl içinde yeni gelir kaynağı oluşturma imkânları araştırılırdı³⁹². Öte yandan tahsislerin zamanında gerçekleştirilmesine özen gösterilirdi.

³⁸⁸ Tabakoğlu, 2020: 394.

³⁸⁹ Tabakoğlu, 2020: 396.

³⁹⁰ C.ML. 646/26480, 1106.

³⁹¹ C.BH. 222/10302, 1106.

³⁹² Tabakoğlu, 2020: 396-8.

Tahsislerin zamanında yetişmesi için gerektiğinde cizye tahsil başlangıç süresinin değiştirildiği veya erkene çekildiği görülmektedir³⁹³.

Tahsis uygulaması cizyede de yaygın olarak kullanılmıştır. Özellikle asker maaşları için ocaklık veya salyane tarzında tahsisler ortaya çıkmıştır. Mesela Bosna'nın 1689/90 yılında 138.568 guruşa³⁹⁴ varan cizye vergisinin, 68.314 guruşu merkezin izniyle bazı kale asker maaşlarına ocaklık olarak tahsis edilmişti. Geri kalan 70.254 guruşu ise Bosna defterdarları aracılığıyla diğer kale asker maaşları için salyane olarak ve belirli vazifeler ve giderler için kullanılmak üzere ayrılmıştır. Dolayısıyla bu yıl için Bosna cizyesinden merkeze kaynak aktarılmadığı görülmektedir.³⁹⁵

Harcamalarda tahsis usulü kullanıldığında, genellikle gelirler elde edilmeden hangi gelirin nereye harcanacağı belirlenmekteydi. Öyle ki cizye tahsil görevlendirmelerinin bazılarında tahsil edilecek gelirlerin nerelere ayrıldığı açıkça belirtilmiştir. Mesela 1834/35 yılı Kıbrıs ve çevresinin cizye vergisi ve birkaç başka gelirlerin tahsili iltizam olarak Dergâh-ı Âlî kapıcı başlarından Mehmet Ağa'ya verilmiştir. Bu kapsamda Mansure hazinesine teslim edilecek olan iltizam bedelinden 1.810.877 guruşun Tersane hazinesine gönderilmesi gerektiği belirtilmişti.

Yolsuzluk olasılığını azaltmak için harcamalar padişahın bilgisi altında gerçekleştirilirdi³⁹⁶. Cizye vergisinden de tahsisin yapılabilmesi için emir çıkması gerekirdi. 1793/94 yılında bir harcama için emir yazısı çıkmayınca cizyeden yapılacak olan tahsis gecikmiştir. Bu süreci bir örnekle açıklayabiliriz. Bosna eyaleti ve çevresi kaleminin 31.573 guruş caize, mevkuf ve peşini ile 40.000 guruş asli cizyesi (irsaliyesi) olmak üzere toplamda 71.573 guruş cizye vergisi bulunmaktaydı. Bu miktarın İstanbul'da verilecek olan kisteyn maaşları için acil olarak hazırlanması ve gönderilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda ilgili miktar, görevliler tarafından hazırlanarak gönderilmişti. Bu gelirlerden 64.210 guruş görevli memur tarafından Saraybosna Kalesi'nin muhafazasında görevli olan yeniçerilerin maaşları için sahiplerine ulaştırılmıştı. Ancak birkaç seneden beri ilgili kalemin cizye gelirleri azalmıştı. Neticede bu cizye gelirlerinin, Bosna eyaletinde bulunan kale maaşları için düzenlenen ocaklık ve ödenmesi gereken diğer işlemlere yetmeyeceği ifade edilmişti. Bosna valisi kendi idaresi altında bulunan memur ve diğer askerlerin giderleri karşılandıktan sonra geriye bir şey kalmadığı yönünde merkezi bilgilendirmişti. Bu konuda merkezdeki kayıtlar incelenmiş ve önceki yıllarda ilgili cizye vergisinden saray yeniçerileri için ayrılan 64.211 guruş indirildikten

³⁹³ AE.SMHD.I. 261/21175, 1162.

³⁹⁴ İlgili belgede her 190 çürük akçenin 1 guruşa denk geldiği belirtilmiştir. Çalışmanın geri kalanında da çürük akçeler bu hesap üzerinden guruşa çevrilmiştir (İE.ML. 30/2886, 1101).

³⁹⁵ İE.ML. 30/2886, 1101.

³⁹⁶ Tabakoğlu, 2020: 396.

sonra geriye 41.719,5 gurus kaldığı görülmüştür. Bunun üzerine Başmuhasebe ve cizye muhasebesi kayıtları kontrol edilmiş ve cizye vergisinden bir yerin tahsis emrinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle sefer ve sıkıntı zamanında maaşların geciktirilmesinin uygun olmadığı belirtilmiş ve maaşlar için gerekli olan 41.719,5 gurus için tahsil işlemlerinin başlatılması istenmiştir³⁹⁷.

2.3.1. Maaş Tahsisleri

Osmanlı'da devletinde memur ve askerlere verilen maaşlara “mevâcib” denilmekteydi. Hicri takvime göre maaşlar yılda dört kez verilmek üzere masar, recec, reşen ve lezez olarak kısımlara ayrılmıştı. Bu kısımlar Hicri takvimdeki ayların isimlerinden türetilmiştir. Birinci kısım “masar”, Muharrem, Safer ve Rebiyülevvel aylarından, ikinci kısım “recec”, Rebiyülahir, Cemaziyelevvel ve Cemaziyelahir aylarından, üçüncü kısım “reşen”, Recep, Şaban ve Ramazan aylarından, dördüncü kısım “lezez”, ise Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarından oluşmaktadır³⁹⁸. Maaşların düzenli bir şekilde verildiği zamanlarda masar maaşı Muharremde, recec maaşı Cemaziyelevvelde, reşen ve lezez maaşları ise toplu olarak Şaban ayı içerisinde veya sonunda tek seferde verilmekteydi. Bu iki kısım maaşın tek seferde verilmesine “kısteyn mevacibi” denilmekteydi³⁹⁹. Fakat kimi zaman kısteyn mevacibi aylarının farklı olduğu da görülmektedir. Mesela 1756/57 yılında kısteyn mevacibi kavramının masar ve recec maaşları için kullanıldığı görülmektedir⁴⁰⁰.

Cizye vergisinden elde edilen peşin ve taksitlerin belirli kısım maaşlara tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 1739/1740-1748/49 yılları arasında cizye vergisi tahsiline, peşin gelirler için Recep ayında, ilk taksit gelirler için Muharrem başında ve ikinci taksit gelirler için Rebiyülahir ortasında başlanmıştır. Bu kapsamda peşin gelirlerden masar ve recec maaşlarına, ilk taksit gelirlerinden reşen, ikinci taksit gelirlerinden lezez maaşlarına tahsislerin yapıldığı belirtilmiştir⁴⁰¹. Ancak bazı belgelerde, gelirlerin birden fazla maaşa dağıtıldığı da görülmektedir. Mesela 1756/57 yılı cizye peşin gelirlerinden hem lezez hem de kısteyn olarak masar ve recec maaşlarına ödemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır⁴⁰². Benzer biçimde belirli maaşlara farklı cizye gelirlerinden de tahsisler yapılmıştır. Örneğin 1790/91 yılı kısteyn maaşları için 1791/92 yılı cizye peşin, caize, ilk taksit ve irsaliyelerinden ve 1790/91 yılı cizye ilk taksitlerinden tahsislerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu maaş ödemesinde en çok cizye peşin

³⁹⁷ C.ML. 752/30639, 1208

³⁹⁸ Afyoncu, 2004: 418-419.

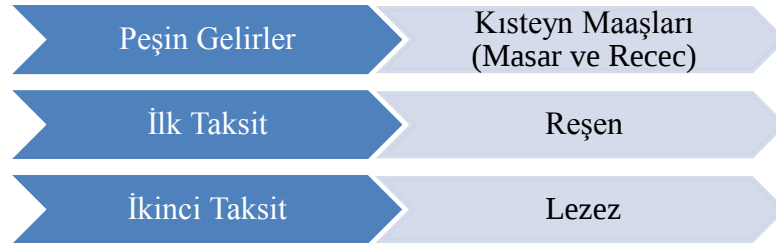
³⁹⁹ HAT. 267/15604, 1204; Uzunçarşılı, 1988: 412.

⁴⁰⁰ D.BŞM.d. 3421, 1171.

⁴⁰¹ AE.SMHD.I. 261/21175, 1162.

⁴⁰² D.BŞM.d. 3421, 1171.

gelirlerinden tahsisler yapılmıştır⁴⁰³. Tüm bu nedenlerle tahsisler için kesin bir sınıflandırmanın olmadığı söylenebilir. Genel olarak ise tahsil süresi bitmiş veya bitmek üzere olan cizye gelirlerinden, tahsis süresi gelmiş veya gelmek üzere olan maaşların karşılanmaya çalışıldığı ifade edilebilir. Bu bakımdan Şekil 2.8’de gösterilen giderlere, en çok karşısındaki gelirlerden tahsis yapıldığı düşünülebilir.

Şekil 2.8. 1739/40-1748/49 Yılları Arasında Cizye Gelirlerinden Maaşlara Yapılan Tahsisler⁴⁰⁴

Tahsil görevini almak isteyen kişilerin, devlete belirli bir peşin para vermeleri gerekiyordu. Görevi alan cizyedarlar, hazineye verdikleri borç senetleri (temessükler) kapsamında peşin miktarları 1-2 ay gibi bir sürede kısımlar halinde ya da tamamen ödeyebilmekteydi. Tablo 2.29’da 1756/57 yılı cizye vergisi için yapılan görevlendirmelerinden kaynaklı bazı peşin gelirler gösterilmektedir. Bu kapsamda borç senedine bağlı olarak teslim edilecek peşin cizye miktarı 1.224.198,5 guruştur. Bu miktardan 1755/56 yılı lezez maaşları için 569.850 guruş ve 1756/57 yılı masar ve recce maaşları için 142.975,5 guruş ayrılmıştır. Ayrıca ilgili miktardan 80.512 guruşun nakit olarak hazineye teslim edileceği görülmektedir⁴⁰⁵.

Tablo 2.29. 1756/57-56 Yıllarında Tahsil Edilecek Bazı Peşin Cizye Gelirleri ve Buradan Yapılacak Maaş Tahsisleri⁴⁰⁶

Cizye Kalemi	Peşin ödenen miktar (guruş)	Açıklama
İstanbul	170.000	Cizyedar Mustafa Ağa lezez maaşları için 1756/57 yılı Rebiyülahirin 10. gününden Cemaziyelevvel başına kadar kısım kısım teslim etmek üzere borç senedi vermiştir
Yenişehir	80.000	Derviş Mehmet Ağa lezez maaşları için Cemaziyelevvel başında 30.000 guruş ve kısteyn maaşları için Recep ayının 15’inde 42.500 guruş teslim etmek üzere borç senedi vermiştir
Filiba	42.500	Eski İstanbul cizyedarı Abdürrahim Bey lezez maaşları için 1756/57 yılı Cemaziyelevvel başında teslim etmek üzere borç senedi vermiştir
Kesriye	25.850	Cizyedar Saray kapıcıbaşlarından Mehmet Ağa lezez maaşları için 1756/57 yılı Cemaziyelevvel başında teslim etmek üzere borç senedi vermiştir
İnebahtı	27.750	Cizyedar Abdullah Ağa lezez maaşları sırasında bakaya kalan 10.000 guruşu teslim etmek şartıyla borç senedi vermiştir.
Bursa	21.000	-

⁴⁰³ D.BŞM.d. 5911, 1205

⁴⁰⁴ AE.SMHD.I. 261/21175, 1162.

⁴⁰⁵ D.BŞM.d. 3421, 1171.

⁴⁰⁶ D.BŞM.d. 3421, 1171.

Pınarhisar	10.000	-
Manastır	25.000	-
Sivas	15.000	Cizyedar Seyid Ömer Ağa 1756/57 yılı lezez maaşları sırasında teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
Siroz	41.000	-
Gelibolu	33.000	-
Niğbolu	25.000	Cizyedar İsmail Ağa 1756/57 yılı kısteyn maaşları için Recep ayının 15'inde teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
İskenderiye(Rumeli)	3.000	-
Vulçitrin	3.544,5	-
Gümölcine	10.000	-
Biga	8.000	-
Kütahya	4.000	-
Şehirköy	10.000	Ahmet Efendi Cemaziyelevvel başında bakaya kalan 5.000 gurusu teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
Narde	10.000	Kesriyeli Paşa damadı Mehmet Ağa kısteyn maaşları için 1756/57 yılı recep ayının başında teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
Dimetoka	10.000	Eski İstanbul cizyedarı Abdürrahim Bey lezez maaşları için 1756/57 yılı Cemaziyelevvel başında teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
Ahyolu	24.000	Eski İstanbul cizyedarı Abdürrahim Bey 15.000 gurusu Cemaziyelevvel başında ve 8.000 gurusu Recep ayının 15. gününde teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
Silistre	5.000	El-hac Hamza Ağa kısteyn maaşları için 1756/57 yılı Recep ayının 15.gününde teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
Kıbrıs	25.000	Kıbrıs muhassılı Hasan Ağa ve İstanbul cizyedarı Mustafa Ağa lezez maaşları için 1756/57 yılı Cemaziyelevvel başında teslim etmek şartıyla borç senedi vermiştir.
Rodos	3.000	Cizyedar Ahmet Ağa lezez maaşları için 1756/57 yılı Cemaziyelevvel başında teslim edilmek şartıyla borç senedi vermiştir.
Maraş	6.000	El-hac Mehmet Ağa 1756/57 yılı kısteyn maaşları için Recep ayının 15'inde teslim etmek üzere borç senedi vermiştir.
Mora	69.000	Cizyedar Mora valisi Ahmet Paşanın kapı kethüdası Süleyman Ağa 1756/57 yılı lezez maaşları için Cemaziyelevvel başında teslim etmek şartıyla borç senedi vermiştir.
Diğer yerler toplamı	517.554	
Genel Toplam	1.224.198,5	Borç senedine bağlı olarak verilen peşin cizye miktarı

Tablo 2.29'dan anlaşılaçağı üzere herhangi bir yerin cizyesinden bir yere teslimat yapıldığı zaman buna dair makbuzlar hazırlanıyordu. Arşivde bu tür teslimlere dair hayli makbuz örneğı bulunmaktadır. Mesela, Şevval 1695/96'de Ergene cizyesinden 7.000 gurusu teslim edildiğini, Gelibolu ve Keşan kazalarından 1697/98 senesine mahsup olmak üzere 2 Rebiyülevvel 1697/98'de havale edilen cizyeden 4.850 esedi gurusu alındığını gösteren makbuzlar mevcuttur⁴⁰⁷.

⁴⁰⁷ TS.MA.e. 42/66 1113 (Bu belgede bu türde çok sayıda makbuz örneğı yer almaktadır).

Asker maaşlarının tam ve zamanında ödenmesine özen gösterilmekteydi. Sultan III. Ahmed'in 1716/17 yılına ait bir hattında daha önceden gönderilen defterlerde kayıtlı olduğu üzere cizyelerin ikinci taksiti olan 1.400.000 guruşun sefer dönüşünde bulunan askerlerin 2 kısım maaşları (ulufe) için ayrıldığı belirtilmişti. Bu amaçla tahsilin tam ve zamanında gerçekleştirilmesi gerektiğinin önemi vurgulanmıştır⁴⁰⁸.

Cizye vergisinden bazı giderler için doğrudan mahsuplar yapılmaktaydı. Bu giderler brüt cizye vergisinden düşülerek net cizye vergisi elde edilirdi. 1763/64 yılı cizye vergisinden Hac ibadeti, kasapbaşı, bozacıbaşı, pazarbaşı maaşları gibi giderler ile Bosna Kalesi yerli askerlerinin maaş ve vazifeleri için ocaklık olarak tahsislerin yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede ülke genelinde 5.806.219,50 guruş cizye vergisi tahsil edilmiş, bundan Hac ibadeti, kasapbaşı, bozacıbaşı ve diğer vazifeler için 1.097.180,5 guruş indirilmiş, geriye 4.709.039 guruş cizye vergisi kalmıştır⁴⁰⁹.

18. yüzyıl ortalarından sonra gündeme gelen ve bir süre sonra kaldırılan bir uygulama olarak, bazı devlet görevlilerine cizyeden belirli miktarların tahsis edilmesi dikkat çekmektedir. Bu konu Tablo 2.30 ile örneklendirilebilir. Tablo 2.30'da görüleceği üzere cizyeden aidat olarak çok sayıda devlet görevlisine tahsisler yapılmıştır. Aktif devlet görevlileri dışında azledilmiş eski görevlilere de tahsisler yapıldığı görülmektedir. Görevlinin ölmesi durumunda defterde üstü çizilerek kaydı silinirdi⁴¹⁰.

Tablo 2.30. 1768/69 Yılı Şaban Ayında Rikab-ı Hümayundan Bazı Görevlilere Verilen Cizye Aidatları⁴¹¹

Kişiler	Cizye vergisinden Aidat (Guruş)
Şikk-ı Sâni Süleyman Efendi	2.800
Şikk-ı Sâlis Mihri Efendi	1.700
Müneccimbaşı Efendi	1.000
Beylikçi Vekili Hafız Ebubekir Efendi	500
Vak'anüvis Musazade Efendi	1.250
Kethüdâ Bey Kâtibi Halifelerinden El Hac Süleyman Efendi	240
Dîvân-ı Hümayun Hasan Paşa ve Divan Kâtibi Halil Efendi (Hâcegândan)	500
Bursa'dan Eski Kissedar Sabık Mehmet Efendi (Hâcegândan)	400
Tersane Reislerinden Eski Mustafa Bey Efendi (Hâcegândan)	600
Başmukâtaadan Eski Arifzade Behran Bey Efendi	700
Harameyn Mukâtaasından Eski Hafız Süleyman Efendi	700
Avlonyadan Eski Nuh Efendizade ve Süleyman Efendi (Hâcegânlardan)	400
İstanbul'da Mektûbî Efendi Baş Halifesi vekili İstanbul Mukataası Payesi olan Seyit Mehmet Nesib Efendi	650
Küçük Kaleden Eski Seyit Mehmet Efendi	600
İstanbul'da Mektûbî Efendi Vekili Munis Mustafa Efendi (sonradan düşülen notta müteveffî olduğu yazmakta)	1.000
Matbah-ı Âmire Kâtibi İsmail Efendi	200
Paşa Kapısı Mahallesi İmamı	250

⁴⁰⁸ HAT. 1665/12, 1129.

⁴⁰⁹ TS.MA.d. 6340, 1176.

⁴¹⁰ TS.MA.d. 6588, 1182.

⁴¹¹ TS.MA.d. 6588, 1182.

Eski Gelibolu Baruthâne Nâzırı Ömer Ağa	400
Kasapbaşı Damadı	400
İmâm-ı Evvel Hazreti Şehriyârî Efendi	2.000
İmâm-ı Sâni Hazreti Şehriyârî Efendi	2.000
Cerrâhbaşı Efendi	500
Orduyu Hümâyunda bulunan Silâhşorlerden Abidin Efendi	500
Divanı Hümâyun Kâtiplerinden Osman Bey Efendi	550
Orduyu hümâyunda mevcut bulunan Ağaların payları ayrıldıktan sonra İstanbul'daki Sadrazam Ağaları	2.500
Kozbekçi Ağa	500
Pişekâr Başı	150
Haseki Ağa	2.000
Hâs Âhûr Halifesi	500
Tüm Hasekiler	3.000
Çaşıgîrler Başı	500
Saatçiyân Başı	200
Âmedî Vekili Hüseyin Efendi	750
Divan Kâtibi Şerif İsmail Efendi	250
Divan Kâtibi Kamil Efendi	200
Divan Kâtibi Rafet Ahmet Efendi	350
Kâtip Efendi Halifelerinden Tatarzade İbrahim Efendi	650
Mektûbî Efendi Halifeleri	1.800
Kâtip Efendi Halifeleri	1.500
Sadrazam Ağaları	2.500
Dîvân-ı Hümâyun Çavuşları	550
Kapı Kethüdâları	500
Diğerleri	8.800
Ara Toplam	47.040
(-)Vefat, mükerrer kayıt gibi nedenlerden dolayı çıkarılacak miktar	5.050
Genel toplam	41.990
Not: Kayıtlardan vefat edenlerin üstünün çizilerek çıkarıldığı görülmektedir.	

Kısteyn maaşlarının tediyesinden sonra her yıl cizye mevkufundan belli kişilere ödeme yapılırdı. Buna dair bir defterde müneccimbaşı, cerrahpaşa, vak'anüvîs gibi kişiler herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutulmadan ayrı olarak yazıldığı görülmektedir. Bunun dışında diğer iki kalem, cizyeden tahsis yapılanlar ve yapılmayanlar şeklinde ayrılmıştır. Bu kapsamda cizye mevkufundan eskiden beri tahsis yapılan kapı ricalinden 48 kişiye ve cizyeden hisse ayrılmayan 71 kişiye Tablo 2.31'deki miktarların ödeneceği belirtilmiştir⁴¹².

Tablo 2.31. 1785/86 Yılı Şaban Ayında Cizye Mevkufundan Ödenecek Miktarlar⁴¹³

Açıklama	Kişi Sayısı	Ödenen Miktar
Cerrahpaşa, Vak'anüvîs, Şikk-ı Sâni gibi önemli kişilere dağıtılan	9	11.000
Cizyeden pay ayrılan kapı ricaline bu pay karşılığı dağıtılan	14	58.000
Cizyeden pay ayrılmayan bazı ocaklı, hademe, kâtip ve benzerlerine dağıtılan	48	65.525
Toplam	71	134.525

Cizye mevkufundan her yıl Şaban ayında bazı kişilere padişah hediyesi verilmekteydi. Bu çerçevede 1787/88 yıllarında ordu-yu hümâyunla sefere katılacak olan kapı hademesi ve

⁴¹² C.ML. 734/29999, 1200.

⁴¹³ C.ML. 734/29999, 1200.

ocaklılara cizye mevkufu tahsis edildiği görülmektedir. Tablo 2.32’de bu kişilerin görevleri ve aldıkları cizye mevkıfları gösterilmiştir⁴¹⁴.

Tablo 2.32. 1787/88 Yılı Şaban Ayında Cizye Mevkufundan Sefere Katılacak Kişilerin Verilen Hediye Miktarları

Kişi	Miktar(guruş)
Tezkere-i Evvel Efendi’ye	10.000
Tezkere-i Sâni Efendi’ye	9.500
Mektubi Efendi’ye	7.500
Kethüda Kâtibi Efendi’ye	4.000
Âmedî Efendi’ye	2.500
Teşrîfât Efendi’ye	3.500
Maliye Tezkerecisi Efendi’ye	2.000
Vak’anüvîs Efendi’ye	1.000
Mektubi Defteri Efendi’ye	3.500
Kissedar Efendi’ye	3.000
Reis-ül Küttab Kissedarı Efendi’ye	1.000
Teşrîfât Kissedarı Efendi’ye	500
Kethüda Kâtibi Efendi Halifelerine	2.000
Başbâkikulu Ağa’ya	3.000
Kethüda Bey Dairesi	3.000
Saksoncubaşı Ağa	6.000
Turnacıbaşı Ağa	5.000
Cizye Başbâkikulu	1.000
Çavuşlar Emîni	1.500
Çavuşlar Kâtibi	1.000
Müteferrikabaşı	1.000
Gedikliler Emîni	500
Gedikliler Kâtibi	500
Bostancılar Odabaşısı	1.500
Mektubi Defter Halifelerinden Mühür Tahrir Eden Halifelere	3.000
Maliye Kaleminde Mühür Tahrir Eden Kâtiplere	1.000
Mektûbî-i Sadr-ı Âlî Baş Halifesi	2.000
Kâtip Baş Halifesi Efendi	2.000
Mektûbî-i Sadr-ı Âlî Halifelerine	5.000
Kethüda Kâtibi Halifelerine	5.000
Amedi Efendi Halifelerinden Seyid Mehmed Cudi Efendi	350
Kethüda-i Bevvâbîn-i Sadr-ı Âlî	1.000
Gedikliler Mehterinden 2 Kişi	1.000
Sadrı Ali Silahşorları	500
Sadrı Ali Ağaları	3.500
Baş Kapı Kethüdası	500
Cümle Kapı Kethüdalarına	500
Divanı Hümayun Çavuşlarına	550
Perdecî-i Kethüda Bey	75
Perdecî-i Sadr-ı Âlî	100
Sergi Halifesi	500
Mîrâhur-ı Sadr-ı Âlî	350
Diğerleri	21.250
Toplam	122.175

Devlet ricaline ve benzer kişilere hediye kapsamında yapılan ödemelerde cizye peşinleri de kullanılırdı. Mesela bu kişilere 1779/80 yılı cizye peşin gelirlerinden hediye çerçevesinde

⁴¹⁴ C.DH. 64/3200, 1202.

belirli tahsisler yapılmıştır. Bu tahsislerin 1778/79 yılı Ramazan ayında gerçekleştirildiği görülmektedir. İlgili miktarlar ise Tablo 2.33’de gösterilmiştir. Ayrıca Edirne gibi kalemlerden önemli miktarda peşin gelirlerin ayrıldığı anlaşılmaktadır ⁴¹⁵.

Tablo 2.33. 1779/80 Yılı Cizye Vergisi Peşinlerinden Devlet Görevlileri ve Benzer Kişilere Verilmek Üzere Ayrılan Miktarlar⁴¹⁶

Yer	Miktar (guruş)
Gelibolu	7.000
İzmir	9.000
Midilli	4.500
Bursa	10.000
Kesriye	10.850
Edirne	40.000
Pınarhisar	2.500
Gümülcine	2.500
Tırnovi	6.500
Siroz	11.000
Yenişehir	20.000
Sofya	10.000
Kıbrıs?	10.000
Şumnu	5.000
Niğbolu	5.000
Atina	2.500
Filibe	12.500
Ahyolu	8.000
Karaman	2.000
Ziştovi	5.000
İnebahtı	20.000
Avlonya	10.000
Lankaza	3.320
Sakız	7.500
Bozcaada	4.000
Toplam	228.670

Cizye gelirleri tahsil edildikten sonra belirli miktarlar daha önce belirlenmiş birimlere ayrılıyordu. Geriye kalan gelirler ise tahsis zamanı geldiğinde verilmek üzere hazineye gönderilmekteydi. Bir anlamda hazineye gönderilen bu gelirler tahsis zamanı yaklaşan ilgili giderler için ayrılmaktaydı. Tahsis yeri belli olmayan gelir fazlası kalır ise bunlar olağanüstü harcamalar için kullanılmaktaydı. Tablo 2.34’te 1780 yılında hazineye teslim edilen cizye caizesi ve mevkufu ile aynı yılda kısteyn maaşları için ayrılan cizye peşin gelirleri yer almaktadır. Bu peşin gelirlerle Şaban sonunda kısteyn maaşlarının karşılandığı görülmektedir⁴¹⁷.

Tablo 2.34. 1780 Yılı Cizye Mevkuf, Caize ve Peşin Gelirlerinden Ayrılan Kısımlar (Guruş)⁴¹⁸

Yer	Peşin	Mevkuf	Caize	Toplam
Adana	1.500	-	-	1.500

⁴¹⁵ D.BŞM.d. 4824, 1192.

⁴¹⁶ D.BŞM.d. 4824, 1192.

⁴¹⁷ C.ML. 772/31487, 1194.

⁴¹⁸ C.ML. 772/31487, 1194.

Ahyolu	15.000	1.000	12.000	28.000
Alasonya	5.000	2.500	-	7.500
Ankara	2.500	-	2.500	5.000
Argalasti	5.000	900		5.900
Atina	3.000	1.000		4.000
Avlonya	3.000	1.702,5	2.000	6.702,5
Aydın	-	1.370	-	1.370
Aynaroz	1.000	-	-	1.000
Bergos	1.966,5	-	-	1.966,5
Biga	8.000	1.000	-	9.000
Bosna	4.198	7.375	17.500	29.073
Bozcaada	9.000	846	5.000	14.846
Budimle	-	50	-	50
Bursa	5.000	1.861,5	10.500	17.361,5
Cisr-i Ergene	7.500	1.500	-	9.000
Dimetoka	7.500	1.266	8.000	16.766
Edirne	50.000	9.093	79.250	138.343
Ermıye	1.530,5	-	-	1.530,5
Erzurum	10.000	-	-	10.000
Filibe	30.000	3.000	48.500	81.500
Gelibolu	26.000	3.251	25.000	54.251
Girit	-	3.623		3.623
Gümölcine	7.500	500	4.300	12.300
Hacı Karaman	-	600	-	600
Halep	-	2.385	-	2.385
Hurpeşte	1.500	281,5	-	1.781,5
İnebahtı	15.000	2.586	6.500	24.086
İstanbul	-	14.821	20.000	34.821
İvraca	5.000	1.000	-	6.000
İzmir	10.000	1.340	-	11.340
Karaman	5.000	-	5.250	10.250
Kayseriye	2.500	-	2.500	5.000
Kesriye	22.000	2.907	12.250	37.157
Kıbrıs	15.000	2.272,5	-	17.272,5
Kokoş	5.525	-	-	5.525
Kozana	2.733,5	300	-	3.033,5
Kudüs-i Şerif	-	326,5	4.000	4.326,5
Kütahya	4.000	498	5.500	9.998
Lankaza	-	600	-	600
Livadiye	5.500	500	-	6.000
Manastır	15.000	2.216	9.500,5	26.716,5
Maraş	-	-	2.500	2.500
Mastiki/Mastika	3.000	-	-	3.000
Midilli	12.000	500	-	12.500
Mora	-	7.963,5	-	7.963,5
Narde	10.000	250	4.000	14.250
Niğbolu	20.000	2.417	22.000	44.417
Ohri	4.500	-	3.000	7.500
Pınarhisar	7.500	-	8.500	16.000
Prespa	-	200	1.100	1.300
Ruscuk	-	1.972		1.972
Selanik	60.000	7.355,5	42.000	109.355,5
Silistre	5.000	-	-	5.000
Siroz	33.000	3.932	-	36.932
Sivas	-	-	4.750	4.750
Sofya	20.000	3.056	30.000	53.056
Şam-ı Şerif	-	-	2.000	2.000
Şehirköy	10.000	750	-	10.750
Şumnu	6.000	-	1.000	7.000

Taşözi	574	-	-	574
Tırnovi	25.000	1.023	-	26.023
Üsküp	-	6.392	10.000	16.392
Vidin	1.500	500	-	2.000
Vulçitrin	-	500	-	500
Yanya	15.000	2.170	7.500	24.670
Yenipazar	-	500	-	500
Yenişehir	60.000	-	40.000	100.000
Ziştovi	-	750	-	750
Diğerleri	-	1.800	-	1.800
Toplam	606.027,5	116.502,5	458.400,5	1.180.930,5

Cizye vergisinden tahsis yapılan kapı ricalinden bazı kişilere, bu tahsis karşılığı olarak başka bir kaynaktan ödeme yapıldığı da görülmektedir. Mesela 1790/91 yılında eskiden beri cizye tahsisi yapılan kapı ricalinden 14 kişiye bu ödeme karşılığı olarak gelirlerden 54.500 guruş ayrılmıştır. Ayrıca cizye vergisinden pay ayrılmayan bazı ocaklı, hademe, kâtip gibi görevlilerden 30 kişiye yine gelirlerden 36.075 guruş tahsis yapılmıştır. Bu kapsamda toplamda 90.575 guruş ödeme yapılacağı anlaşılmaktadır. Bu miktardan çeşitli nedenlere bağlı olarak 6.875 guruş indirilmiş, ödenecek miktar ise 83.700 guruş olarak kalmıştır. Kalan bu paradan da 25.750 guruşun hazineye ulaşmak üzere olan gelirlerden nakit olarak verileceği, 57.950 guruşun ise yeni yıl gelirlerinden karşılanacağı belirtilmiştir⁴¹⁹.

1834/35 yıllarında Mansure Hazinesi tarafından idare edilen cizye gelirlerinde 120 bin guruştan fazla bir artış meydana gelmiştir. Emekli devlet memuru olan bazı hasta, ihtiyar ve muhtaç durumdakilere bu gelir fazlasından yardım amacıyla uygun miktarlarda maaş tahsis edilmişti. Bu aylık maaşların pusulada isimleri yazılı olan kişilere hayatlarının sonuna kadar verileceği belirtilmiştir. Ayrıca Avusturya vapuru harcından tercüman odası memurlarına tahsis edildiği hâlde ödenemeyen 20 bin guruşun da bu gelir fazlasından karşılanması kararlaştırılmıştı. Bunların yıllık toplamı 98 bine yaklaşırken geriye 23 bin guruş kalmıştır. Bunun ise belirli kişilere aktarılması, pusulada belirtilen bazı kişilerin maaşlarına eklenmesi ya da ileride uygun bir alana tahsisi düşünülmüştür. Padişah II. Mahmut, kalan miktarın ileride kullanılmak üzere ayrılmasını uygun görmüştür⁴²⁰.

2.3.2. Cizyenin Maaşlar İçerisindeki Yeri

18. yüzyılın sonlarına doğru devlet gelirlerinin önemli bir kısmını cizye gelirleri oluşturmaktaydı. Öyle ki toplam gelirler içerisinde cizyenin payı %42 civarındaydı⁴²¹. Cizye vergisinden asker ve sarayda çalışan çeşitli devlet görevlilerine maaş tahsisleri yapılmaktaydı.

⁴¹⁹ C.DH. 335/16725, 1205.

⁴²⁰ HAT. 530/26146, 1250.

⁴²¹ D.BŞM.d. 5747, 1203.

Hicri takvime göre ödenen maaşlarla Rumi takvime göre elde edilen gelirler arasında zaman farkı ortaya çıkıyordu. Cizye gelirleri ise Hicri takvime göre tahsil edilmekteydi. Dolayısıyla bu tür maaşların cizye vergisinden karşılanması tahsislerin zamanında yapılmasını kolaylaştırmaktaydı⁴²².

1778/79 yılı maaşlarından 3 kısım için ödeme yapıldığı görülmektedir. Bu maaşlardan bir kısmı Cemaziyelahirin 5. günü verilmiş, diğer iki kısım ise Ramazanın 8. günü tahsis edilmiştir. Bu maaşların ödenmesinde cizye, avarız, mukataa, bakaya gibi çeşitli gelirlerden ödenekler ayrılmıştır. Bu ödenekler içerisinde cizye vergisinden yapılan tahsisler %58'lik bir kısmı oluşturmaktadır. Tablo 2.35'te ilgili miktarlar gösterilmektedir⁴²³.

Tablo 2.35. 1778/79 Yılı Maaşları İçin Gelirlerden Yapılan Tahsisler⁴²⁴

Ödenen Maaşlar	Miktar (Guruş)
1778/79 yılı Cemaziyelahirinin 5.Günü verilen bir kısım maaş	1.223.118
1778/79 yılı Ramazanın 8.Günü verilen iki kısım maaş	2.420.440,5
Toplam Ödenen Maaşlar	3.643.558,5
Tahsis Edilen Gelirler	
1778/79 yılı cizye vergisi ilk taksitlerinden	937.739
1778/79 yılı cizye vergisi ikinci taksitlerinden	154.121
1779/80 yılı cizye vergisi peşinlerinden	513.510,5
1779/80 yılı cizye vergisi caize ve mevkufundan	504.880
Toplam Cizye Vergisinden Tahsis Edilen	2.110.250,5 (%58)
Avarız, Mukataa, Bakaya gibi gelirlerden Tahsis Edilen	1.533.308 (%42)
Toplam Maaşlara Tahsis Edilen	3.643.558,5 (%100)

1790/91 yılında cizye ve diğer bazı gelirlerden Şaban ayında rikab-ı hümayundaki kapı görevlilerine kısteyn maaşı verildiği görülmektedir. Bu maaşlar için çeşitli kalemlerden tahsisler yapılmıştır. Tablo 2.36'da görüldüğü üzere kısteyn maaşlarında cizye vergisinin peşin, ilk taksit, caize ve mevkuf gelirlerinden yararlanılmıştır. Maaş tahsislerin önemli bir kısmı ise cizye peşin gelirlerinden karşılanmıştır. Diğer yerlere göre İstanbul, Edirne, Yenişehir ve Selanik kalemlerinin peşin miktarları büyüklük yönüyle dikkat çekmektedir. Tablo 2.36'daki tahsislerin %85,28'i cizye gelirlerinden sağlanmıştır. Cizyeden yapılan tahsislerin %48,15'i ise cizye peşinlerinden oluşmaktadır⁴²⁵.

Tablo 2.36. 1790/91 Yılı Rikab-ı Hümayundaki Kapı Görevlilerinin Kısteyn Maaş Tahsisleri⁴²⁶

Gelir Yeri	1791/92 yılı Cizye Peşini	1791/92 yılı Cizye Mevkufu	1791/92 yılı Cizye Caizesi	1791/92 yılı Cizye İlk taksiti	1791/92 yılı Cizye İrsaliyesi	1790/91 yılı Cizye ilk taksiti	1791/92 yılı Avarız Peşin-İrsaliyesi	1791/92 yılı Diğer Gelirleri
Adana	1.500							
Ahyolu	23.000	1.000	12.000	5.000				
Alasonya	5.000	2.500						

⁴²² AE.SMHD.I. 261/21175, 1162.

⁴²³ C.ML. 267/10931, 1194.

⁴²⁴ C.ML. 267/10931, 1194.

⁴²⁵ D.BŞM.d. 5911, 1205.

⁴²⁶ D.BŞM.d. 5911, 1205.

Anabolu		205				3.000	1.313	
Anavarın		84				1.000		
Andrusa		144				1.800	2.130	
Ankara	4.000		5.750					
Argalasti	5.000	900						
Argiri-kasrı							1.518	
Arkadya					3.500			
Atina	5.500	1.000			2.759			
Avlonya	10.000	1.702,5	2.000		25.000		12.609	
Ayapetros		431				5.500	2.064	
Aydın ve Tire	11.000	1.770						
Aynaros	1.000							
Babadağ		500			3.000			
Balyabadra	9.982,5				1.100			
Benefşe		303				3.500	2.175	
Bergos	1.966,5							
Biga	8.000	1.000		2.500			8.000	
Bosna	4.198	7.375	20.000		25.000			
Bozcaada		846	5.000					
Bozcaada ve Sisam	13.000							
Budimle	351,5	50						
Bursa	21.000	1.861,5	12.000					
Canik	1.000							
Cisr-i Ergene	12.500	1.500						
Çankırı/Kengiri							2.500	
Delvine	5.000						6.263	
Dimetoka	10.000	1.266	9.500	7.500				
Dubniçe	6.072				1.450		895	
Edirne	90.000			25.000	15.000			
Eğriboz ve İstife					1.500			
Ermîye	1.531,5							
Erzurum	10.000						500	
Fenar		221				3.000		
Filibe	42.500	3.150		22.000	9.761,5		14.000	
Gastun(Gastouni)		778				10.000		
Gelibolu	33.000	3.401	25.000	30.000				
Gördüs		912,5				12.000		
Gümülcüne	10.000	500	4.300					
Hacı Karaman		600			6.276			
Halep		2.385						
Hurpeşte	1.500	281,5					2.626	
İbrail		432,5						
İlbasan							7.453	
İnebahtı	35.000	2.586	6.500					
İskenderiye (Rumeli)	3.000				20.000		1.565	
İskenderiye Maktu Kıptıyan Cızıyesi								6.000*
İstanbul	90.000	14.821	30.000			110.000		
İvraca	5.000	1.000						
İzdin	1.000				2.850			
İzmir	19.000	1.340		12.500				
Kalamata		153				2.000		
Kalavrita		1.141				13.000		
Karaman	7.000		5.250					
Karitena		780				10.000		
Kastamonu							10.000	
Kayseriye	7.500		2.500					
Kesriye	25.850	2.907	6.000		27.850		2.000	
Kıbrıs	25.000	2.272,5		12.500				
Kokoş	5.525	50						
Koron		211				2.600	1.415	
Kozana	2.833,5	300						
Kudüs-i Şerif		326,5	4.000					
Kütahya	4.000	498	6.250					
Lankaza	3.320	600						
Livadiye	5.500	500						
Londar		332				4.000		
Manastır	25.000	2.216	9.500,5	11.000	15.000			
Maraş			5.750		2.500			
Mastıki	3.000							
Midilli	12.000	500		12.500				
Mizistre		1.492,5				19.000	4.533	
Moton		133				1.400		

Narde	10.000	250	4.500	2.500	2.500			
Niğbolu	25.000	2.417	22.000	25.000			3.500	
Ohri	6.000				23.418		12.500	
Pınarhisar	10.000		10.500	7.500				
Prespa		200	1.100					
Prevadi	3.000	750			7.000			
Prizren							2.875	
Rodos	3.000							
Ruscuk		1.972			5.000			
Sakız	7.500							
Saruhan							5.000	
Selanik	71.680	7.355	30.000		15.000			
Silistre	6.000				5.500			
Siroz	41.000	3.932		20.000				
Sivas			5.250	12.500			1.000	
Sofya	30.000	3.056		15.000				
Suğla							6.500	
Şam-ı Şerif			1.200					
Şehirköy	10.000	750						
Şumnu	10.000		4.500	2.500				
Taşöz	575							
Tırhala							3.500	
Tırnovi	31.500	1.023		8.500				
Trablçe/Tripoliçe		518,5				6.000		
Trablüşam			800					
Uzuncaâbâd-i Hasköy							5.500	
Üsküp			10.000				1.169	
Üsküp ve Samakov		7.092,5			7.252			
Vidin	1.500	500						
Vulçitrin	3.442,5	500			693			
Yanya	27.500	2.170	10.000	2.500	5.000		5.500	
Yenişehir	8.458,5	500						
Yenişehir	80.000	145,5		23.648	19.000			
Zağra-i Atik							1.500	
Ziştovi	10.000	750						
Diğer Yerler	3.248					2.200		
Diğer Gelirler							1.247	234.767
Toplam	1.026.534,5	105.140,5	271.150,5	260.148	252.909,5	210.000	133.350	240.767
Cizye Gelirlerinden Tahsisler	2.131.883 (%85,28)							
Avarız Gelirlerinden Tahsisler	133.350 (%5,33)							
Diğer Gelirlerden Tahsisler	234.767 (%9,39)							
Toplam Tahsisler	2.500.000 (%100)							

* Bu miktar, cizye gelirlerinden tahsislere dâhil edilmiştir.

Tahsis yönteminde bazı maaşlar doğrudan mahsup edilirken bazılarının da hazineye toplanarak tahsis edildiği görülmektedir. Hazineye toplanan gelirler önce kayıtlara geçirilmekte daha sonra zamanı geldiğinde ilgili birimlerine tahsis edilmekteydi. Burada da hangi gelirlerin hangi birimlere tahsis edileceği önceden belirleniyordu. Örneğin yeniçeri ocağı ve diğer ocak askerlerine 1792/93 yılı Şaban ayında verilecek iki kıst maaşları için cizye mevkufu, caize, mukataa ve diğer uygun olan gelirlerden 2.500.000 gurusun tahsil edilerek hazineye toplanması ve zamanı geldiğinde ödenmesi kararlaştırılmıştır⁴²⁷.

Osmanlı deniz kuvvetlerine ait kalyon askerleri ve tayfalarının maaşları bazı devlet gelirlerinden her yıl ayarlanarak gönderilmekteydi. Bu maaşlar için 1793-1796 yılları arasında cizye gelirlerinden her yıl 525.000 gurus tahsis edildiği görülmektedir. Bunlara ilişkin defterler

⁴²⁷ HAT. 253/14414,1207.

Başmuhasebe’de kayıt altına alınmakta ve darphaneye sureti gönderilmektedir. Ayrıca cizye muhasebesine de bu konu hakkında bilgi verilmektedir.⁴²⁸

1826/27 yılında ülkedeki ayaklanmalardan dolayı gelirlerin bazıları elde edilemezken bazıları da tahsili zor hale gelmiştir. Bu nedenle mukataat, cizye, avarız gibi gelirlerden verilecek tahsislerin yönetimi güçleşmişti. Bundan dolayı geciktirilmesi mümkün olmayan giderlere öncelik verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu şartlarda 1826/27 yılı Muharrem ayında 1.798.138 gurus maaş tahsis edilmişti. Buna göre dört kısım maaşın toplamı 7.192.552 gurus olmaktaydı. Bu miktara mevkuf ve atıye giderleri olan 313.100 gurus eklendiğinde toplam tahsis edilecek gider 7.505.652 gurus’a ulaşıyordu. Bu giderler çeşitli yerlerin cizyeleri, maden kalemi, haslar kalemi, harameyn mukataası kalemi, İstanbul ve Bursa kalemi, piskopos mukataası, harameyni şerifeyni muhasebesi kalemi, mevkufat kalemi, baş muhasebe kalemi gelirlerinden düzenlenerek karşılanacaktır⁴²⁹.

Kısteyn maaşları ile mevkuf ve hediye ödemelerinde cizye vergisi yanında, avarız, mukataa gibi bazı gelirler de kullanılmaktaydı. Bu kapsamda Tablo 2.37 ayrıntıları göstermektedir⁴³⁰.

Tablo 2.37. 1810/11 Yılında Çeşitli Yerlerin Cizye, Avarız, Mukataa ve Diğer Gelirlerden Kapıkullarına Verilecek Miktarlar⁴³¹

Açıklama	Miktar(Gurus)
Toplam 4 kısım maaş	9.230.394,5
-Mevkuf	169.633
-Hediye	177.845
Toplam mevkuf ve hediye (atıye-i şahane)	347.478
Toplam giderler	9.577.872,5
Cizye, avarız, mukataa ve diğer gelirlerden karşılanan	6.774.078
Açık kalan miktar	2.803.794,5

2.3.3. Ocaklıklar

Matbah-ı Âmire, Istabl-ı Âmire, Tersâne-i Âmirenin bir kısım giderleri ve bazı asker maaşları ocaklık olarak verilmekteydi. Ocaklık ödemeleri belirli gelirlerin yine bazı giderlere tayin edilmesi şeklinde gerçekleşmekteydi⁴³². Tahsis yönteminin en yaygın kullanıldığı alanlardan biri ocaklık ödemeleriydi. Ocaklıkların her yıl tekrarlanan giderlerden oluştuğu görülmektedir. Her yıl Cengizhan soyundan gelenlere yapılan salyane ödemeleri ya da asker maaşlarının bu nitelikte olduğu söylenebilir.

⁴²⁸ HAT. 202/10373, 1209.

⁴²⁹ TS.MA.d. 643, 1242.

⁴³⁰ D.BŞM.d. 7754, 1226; D.BŞM.d. 7707, 1226.

⁴³¹ D.BŞM.d. 7754, 1226; D.BŞM.d. 7707, 1226.

⁴³² Kılıç, 2007: 317/318.

Tahsislerin normal olarak nereden yapılacağı önceden belirlenmesine rağmen, zaman zaman farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Savaşlar, kıtlık, doğal afet gibi nedenlere bağlı olarak bazı yerlerin cizye tahsilinde sorunlar yaşanabiliyordu. Bu durumlarda ilgili ödemelerin yeni tahsislerle idare edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Tahsislerin her yıl yenilenmesinin ve belli ölçüde farklılaşmasının altında bu gerekçelerin yattığı söylenebilir.

Asker ve donanma maaşları için belirlenen ocaklıklar yeterli olmadığında başka yerlerin cizyesinden yeni ocaklıklar tahsis edilebiliyordu. 1694 Ağustos/Eylül ayları içerisinde kalyon asker maaşları için ocaklık olarak belirlen Kıbrıs cizyesinden başka Midilli, Rodos, İstanköy, Sisam, Taşöz, Suğla sancağı ve İzmir kazasının cizye vergisinden de tahsis yapılacağı belirtilmiştir⁴³³. Yine bir başka belgede sınır boyunda bulunan kale asker maaşları için ilave para tedariki ortaya çıkmış, bunun ise Vidin sancağının 1699/1700 yılına ait cizye gelirlerinden sağlanması kararlaştırılmıştır⁴³⁴.

Maaşların tahsisinde genellikle bir bölgeden elde edilen cizye vergileri yine aynı yerde bulunan ocaklık niteliğindeki maaşlara ayrılması yoluna gidilirdi. 1705/06 yıllarında Bosna eyaleti cizye vergisinin tahsilinde 7.000 evsat ve 14.000 edna evrak olmak üzere toplamda 21.000 evrak dağıtılmış ve bunun karşılığında 70.000 gurus cizye vergisi alınmıştır. Bu miktar Bosna eyaletinde bulunan kale ve palanka askerlerinin maaşları için ocaklık olarak kullanılmıştır⁴³⁵.

Ocaklık olarak verilecek olan maaşlar için önceden izin istenerek tezkere alındığı görülmektedir. 1723/24 yılında Vidin Kalesi'nde görevli bulunan piyade ve süvari yerlikulu askerlerin sayısı 1.535'ti. Bunların günlük maaşları 20.269 akçe, senelik maaşları ise 45.066 gurus etmekteydi. Bu miktarın 27.998,5 gurusu ocaklık olarak belirlenen Vidin nezareti malından ve 17.067,5 gurusu ise Vidin cizyesi vergisinden karşılanmaktaydı. 1723/24 senesi Muharrem başından sonuna kadar gereken yıllık maaşların ödenmesi için Vidin Muhafızı Mustafa Paşa idareden izin istemiş, bunun sonucunda ocaklıkların ödenmesi için tezkerenin verilmesi uygun görülmüştür⁴³⁶.

Dini amaçlı gerçekleştirilen hac ibadetleri için de cizye vergisinden ocaklık verildiği görülmektedir. Sayda ve Beyrut kalemlerinin 1749/50 yılı cizye vergisi için sınıflarına göre 900 adet evrak ayrılmış ve maaşlar hariç 4.315 gurus cizye vergisi hesaplanmıştır. İlgili miktar Hac ibadeti masraflarında kullanılmak üzere ocaklık olarak tahsis edilmiştir⁴³⁷.

⁴³³ C.BH. 222/10302, 1106.

⁴³⁴ İE.ML. 62/5797, 1110.

⁴³⁵ İE.ML. 112/10607, 1117.

⁴³⁶ AE.SAMD.III. 66/6673, 1136.

⁴³⁷ C.ML. 323/13303, 1162

Devlette görevli olan farklı unvan ve rütbedeki kişilere cizye vergisinden ocaklık olarak tahsisler yapılmıştı. 1758/59 yılı Aynaroz kaleminin cizye vergisi 1.060 evrak için maaşlar hariç 5.813 guruş olarak hesaplanmış ve bunun 5.260 guruşu pazarbaşına (matbah-ı amirede çalışan) ocaklık olarak verilirken geri kalan 552,5 guruşu merkeze gönderilmiştir⁴³⁸. Yine 1771/72 yılı Kocaeli, Kazdağı ve Bursa ve çevresinin geçmiş yıla göre 14.000 guruş Kıptiyan maktu cizye vergisi bulunmaktaydı. Bu gelir hassa bezirgânbaşısına ocaklık olarak tahsis edilmiştir⁴³⁹.

Daha önce belirtildiği üzere, kale muhafazasında bulunan yerli askerlerin maaşları ve Cengiz soyundan gelenlerin senelik salyaneleri bazı cizye, avarız ve Muharrem mukataa gelirlerinden ocaklık olarak ödenmekteydi. Bu amaçla Rumi takvime göre 1189 (1775/76) yılı Mart başından Şubat sonuna kadar ödenecek maaşlar için 1774/75 yılı gelirlerinden ocaklık olarak ayrılan cizye, avarız ve muharrem mukataa gelirlerinin toplamı 16.067 guruşa ulaşmaktadır. İlgili miktarın görevliler tarafından tahsil edilerek orduyu hümayun hazinesine teslim edilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁴⁰.

Cengiz Han'ın soyundan gelen Mübarek Giray Sultan'ın yıllık 1.645,84 guruş maaşı (salyanesi) bulunmaktaydı. Bu miktarın bazen ocaklık olarak bazen de doğrudan hazineden verildiği anlaşılmaktadır. 1778/79 yılı salyanesi ocaklık olarak Rebiyülahir ortasında ödenmişti. 1779/80 yılı salyanesinin ise Edirne cizye vergisinden eskisi gibi ocaklık verileceği belirtilmişti⁴⁴¹. Yine 1790/91 yılında Cengiz Han'ın soyundan gelen Selamet Giray'ın kayıtlı olarak yıllık 448,44 guruş salyanesi bulunmaktaydı. Bu miktar ise mukataa, cizye vergisi ve hazineden ocaklık olarak tahsis edilmektedir⁴⁴².

İstanbul sarayına alınacak olan çeşitli sebzeler için ocaklık olarak cizye vergisinden tahsis yapılmıştı. 1805/06 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere ilgili yıl boyunca alınan çeşitli sebzelerin ücreti 3.126,5 guruşa ulaşmıştı. Bu miktardan 226,5 guruş düşüldükten sonra geri kalan 2.900 guruşun, İstanbul cizye vergisinden ocaklık olarak tahsis edileceği belirtilmişti. Bu bilginin Başmuhasebe defterine kayıt edilmesi ve gerekli izin belgesinin verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁴³.

Cizyede bakaya kalan miktarlar nedeniyle bazı tahsislerin yapılamadığı görülmekteydi. Mesela Lankaza cizyesi gelirlerinden Tersâne-i Âmire Hazinesi'ne 12.295 guruş ocaklık olarak tahsis kılınmıştı. Ancak 1821/22 ve 1822/23 yıllarında hazineye gönderilmesi gereken toplam

⁴³⁸ AE.SOSM.III. 84/6540, 1170.

⁴³⁹ AE.SMST.III. 61/4480, 1184.

⁴⁴⁰ AE.SMST.III. 341/27543, 1187.

⁴⁴¹ AE.SABH.I. 145/9797, 1193.

⁴⁴² C.HR. 108/5364, 1206.

⁴⁴³ C.SM. 62/3146, 1220.

24.590 guruş teslim olunmamıştı. Bunun üzerine bakaya kalan bu miktarın tahsili için defterdar efendiden gerekli işlemlerin yapılması istenmişti⁴⁴⁴.

Borçlanma giderleri için de cizye gelirlerinden tahsislerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul emtia gümrüğü için ilave esham faizi karşılığında cizye zamlarından ocaklık olarak yıllık 375.000 guruş tahsis edilmişken, bu miktar mansure hazinesinden taksitler halinde Mayıs (Ruz-ı Hızır) ve Kasım ayları içerisinde aktarılmaktaydı⁴⁴⁵. Yine benzer biçimde 1813 yılı Selanik cizyesinden Kasımın ilk günü ödenecek esham faizleri için 7.500 guruşun ocaklık olarak düzenlendiği belirtilmişti⁴⁴⁶.

2.3.4. Sefer Giderleri

Sefer dönemlerinde ordunun ihtiyacına bağlı olarak bazı cizye gelirlerinin ordu maaşlarına tahsis edildiği görülmektedir. Örneğin 1738/39 yılında sefere çıkan ordunun maaşları için belirli cizye gelirlerinden tahsisler yapılmıştır. Bu amaçla Argalasti, Atina, Livadiye, Ankara ve Bozcaada gibi 7 kalemin cizye vergisi, İstanbul cizye gelirleri içerisinde kaydedilmiş ve sefer ordusu maaşlarının ödenmesi için gönderilmiştir. Bu kalemlerden 40.000 guruşun seferdeki ordu maaşları için ayrıldığı anlaşılmaktadır. Yine aynı sefer ordusu maaşları için Trabzon, Bursa, Sakız ve Halep gibi yerlerden toplam 13 kalemin cizye taksit gelirlerinden 49 bin guruşun tahsis edildiği görülmektedir. Bunlardan Sakız Adası cizye vergisinin silahtar Ağa Mehmet Emin tarafından ve Halep cizye vergisinin Halep kapı kethüdası sarrafı tarafından teslim edilmek üzere olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴⁷.

Seferlerde ordunun veya donanmanın yiyecek ve benzer ihtiyaçlarını karşılamak üzere cizye gelirlerinden harcamalar yapılırdı. 1739/40 yılında sefer donanmasında görevli olan leventlerin yiyeceği için Mısır'a bağlı Kahire'den 20.000 kantar peksimet satın alınması ve bunlar için gerekli olan çuval, nakil gibi benzer masrafların 1738/39 yılı Mısır cizye vergisinden hesaplanarak karşılanması yönünde emir verilmişti. Peksimet için gerekli olan malzeme masrafları, malzemelerin paketlenmesi için gereken çuval, urgan ve zembil ücreti, eşyaların İskenderun iskelesine nakli için gereken deve, naib ve vekil ücretleri ve diğer benzer giderlerin tamamı 43.338,5 guruş 4 pare tutmuştu. Bu miktarın ilgili kişilere, tahsil görevlisi olan saray kapıcıbaşı Ebubekir Ağa tarafından tamamen ödendiği anlaşılmaktadır⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴ C.BH. 89/4273, 1238.

⁴⁴⁵ C.ML. 391/15987, 1254.

⁴⁴⁶ C.ML. 446/18023, 1228.

⁴⁴⁷ D.BŞM.d. 2127, 1151.

⁴⁴⁸ C.BH. 65/3079, 1152.

2.3.5. Diğer Harcamalar

Cizye vergisinden maaşlar dışında mal alımı, nakliye ücreti, idare masrafları, sosyal harcamalar gibi çeşitli giderlere de tahsisler yapılmıştır. Ayrıca cizye gelirlerinden düzenli yapılan harcamalar yanında ihtiyaç durumuna göre olağanüstü giderlerin de karşılandığı görülmektedir.

Maaşlarda olduğu gibi bazı yerlerde yapılacak kamu harcamaları için yine aynı yerden elde edilecek cizye gelirleri kullanılabilmekteydi. 1741/42 tarihlerinde Belgrad'a gemilerle nakledilecek yiyecek ve hububatın taşınması için sicime (kınnap) ihtiyaç duyulmuş ve bunun için Eflak vilayetinden 32.000 adet sicim tedarik edilmiştir. Bu 32.000 adet sicimin ücreti 896 guruş tutmuştur. Bu miktardan 96 guruş indirildikten sonra geriye kalan 800 guruşun Eflak vilayeti cizye gelirlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır⁴⁴⁹.

1738/39 yılında Sivas'a bağlı Canik sancağı cizye tahsil görevi 1.620 evrak ve 8.500 guruş bedel ile Canik muhassılına bırakılmıştı. Buradan tahsil edilecek gelirden 2.500 guruşun yiyecek ve hububat nakliye ücreti olarak Tokat ambar sorumlusuna ödenmesi, kalan miktarın ise hazineye teslim edilmesi belirtilmiştir⁴⁵⁰. Buradan da anlaşıldığı üzere daha cizye vergisi tahsil edilmeden önce, geliri belirli harcamalara tahsis edilebiliyordu.

Saray mutfağının yönetiminde kullanılmak üzere cizye vergisinden tahsis yapıldığı görülmektedir. Her yıl emin olarak saray mutfağına tayin olan görevlilere buranın yönetim masrafları için devlet gelirlerinden 220.000 guruş ayrıldığı ve eskiden beri bu şekilde yapıldığı belirtilmişti. 1791/92 yılı Şevval ayı başından 1792/93 yılı Ramazan ayı sonuna kadar 1 yıl boyunca mutfak idaresi için gereken masrafların karşılanması amacıyla 1792/93 yılı Hristiyan ve Kıptiyan cizyelerinden 220.000 guruşun tahsis edileceği ifade edilmiştir⁴⁵¹.

Geçmiş yıllara atıf yapılarak istenilen ilave ödeneklerde, kayıtların incelendiği ve geçmiş yıl verileri doğrulandıktan sonra ilgili tahsisin yapılabildiği görülmektedir. Örneğin 1802/03 yılında saray mutfağı emini, mutfak masrafları için geçmiş yıllardaki gibi cizye ve avarız gelirlerinden 100.000 guruş talep etmiştir. Kendisine ise hâlihazırda çeşitli devlet gelirlerinden zaten 469.527 guruş tahsis edilmişti. Eminin talebi üzerine görevliler tarafından eski kayıtlar incelenmiş ve kayıtlara göre eski eminin de benzer talepte bulunduğu görülmüştür. Öyle ki eski eminin isteği üzerine 1801/02 yılı Muharrem başında 100.000 guruşun ayarlanarak verilmesi uygun görülmüş ve Rebiyülahir ortalarında ilgili miktarın 1802/03 yılı cizye ve avarız gelirlerinden verilmesi kararlaştırılmıştır. Neticede baş muhasebe ve ruznamçe kayıtlarından elde edilen bu bilgiler dâhilinde saray mutfağı masrafları için önceden yapılan tahsislerden ayrı

⁴⁴⁹ C.BH. 166/7853, 1154.

⁴⁵⁰ AE.SMHD.I. 89/6073, 1156.

⁴⁵¹ C.SM. 17/891, 1206.

olarak 100.000 guruşun 1803/1804 yılı cizye ve avarız gelirlerinden karşılanabileceği belirtilmişti⁴⁵².

Osmanlı Devleti'nde yapılan bazı yardımların cizye vergisinden karşılandığı da görülmektedir. Mesela 1796-97 yıllarında İstanbul ve çevresinde kaza sonucu ortaya çıkan yangınlar nedeniyle istihdam olunan bazı gayrimüslim marangozlara yardım amacıyla 304 adet cizye evrakı hediye olarak verilmiştir. Bu bakımdan devletin geliri elde etmeden dolayı bir şekilde tahsis ettiği söylenebilir⁴⁵³.

Cizye gelirlerinden belirli yerler dışında çok çeşitli alanlara da tahsisler yapılabilmekteydi. Mesela 1808/09 yıllarında Medine-i Konya'da bulunan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin dergâhında yaşayan dervişlerin yiyecekleri için Konya cizyesinden ocaklık haricinde yıllık 1.416,5 guruş verildiği görülmektedir⁴⁵⁴. Padişahın hizmetinde çalışan görevlilere de cizye vergisinden tahsis yapılıyordu. 1811/12 yıllarında padişahın çamaşırcı başısı Abdi Ağa'ya İstanbul cizyesinden aylık 300 guruş verilmişti⁴⁵⁵.

2.3.6. Vakıfların Cizye Vergileri ve Geri Ödemeleri

Cizye reformundan önce vakıf arazilerinde yaşayan mükelleflerin cizye tahsili yine vakıf tarafından organize edilmekteydi. Vakıflar, mülkleri bakımından ya da birçok vakfın bir araya getirilmesinden dolayı belirli bir büyüklüğe erişirse verginin tahsili için bir emin görevlendirilirdi⁴⁵⁶. Örneğin 1690/91 tarihinde verilen nizama kadar Girit Adası Kandiye Kalesi'nde bulunan Fazıl Ahmet Paşa vakıf köylerinin bazılarında cizye vergisinin vakıf tarafından tahsil edildiği anlaşılmaktadır⁴⁵⁷. 1691 reformundan sonra ise cizyenin tek elden tahsil edilmesi nedeniyle vakıf arazilerinde bulunan gayrimüslimlerin cizyesi artık ayrı olarak toplanmamaktaydı. Bunun yerine vakıfların eski kayıtlı bulunan cizye gelirlerine göre mütevellilerine vergiden geri ödeme yapılmaktaydı⁴⁵⁸.

Vakıfların cizyesi genellikle vakıfların talepleri üzerine geri ödenirdi. Mesela Edirne'de bulunan Merhum Gazi Mihal Bey Vakfı, kendi arazisindeki köylerden tahsil edilen cizye vergisi için geri ödeme (istirdat) talep etmiştir. Bunun sonucunda 1696/97 senesinde cizye vergisi kaleminden vâkfa 364,88 guruş aktarılmıştır. 1697/98 senesi için de vakıf kendi cizyelerinin karşılığında kaime verilmesini arz etmiş ve neticede isteği uygun görülmüştür⁴⁵⁹.

⁴⁵² C.SM. 172/8602, 1217 (Belgede 1217, katalogda 1255).

⁴⁵³ C.MF. 115/5727, 1211.

⁴⁵⁴ C.ML. 8/339, 1224.

⁴⁵⁵ C.SM. 89/4473, 1226.

⁴⁵⁶ Darling, 1996: 163-164.

⁴⁵⁷ C.EV.198/9899, 1177.

⁴⁵⁸ KK.d. 3530, 1102.

⁴⁵⁹ AE.SMST.II. 18/1774, 1109.

Yine Rüstem Paşa, Mihrimah Sultan ve Ayşe Sultan vakıflarının İnebahtı, Niğbolu ve Selanik sancaklarında bulunan bazı vakıf köylerinden tahsil edilen cizyeleri için yıllık 3.500 guruş geri ödemeleri bulunmaktaydı. Vakıf yöneticisi 1708/09 yılı vergisi için geri ödeme talebinde bulunmuş ve bunun üzerine ilgili miktar kadar kaime verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁶⁰.

Vakıflardan geri ödeme için talep gelmediğinde kimi zaman paranın hazineye kaldığı görülmektedir. Niğbolu ve Plevne kazalarında bulunan Mihalbeyoğlu Ali Bey Vakfı, kendi idaresi altında toplanan cizyenin geri ödemesini (istirdat) talep etmişti. Bunun üzerine defterhane kayıtlarına göre hesaplama yapılmış ve 360,42 guruş cizye vergisi tahsisi olduğu görülmüştür. Ayrıca 1690/91 yılından beri geri ödeme olarak kaime verilmediği için 8 yıllık süreçte biriken 2.883,34 guruş hazineye kalmıştır. Bunun üzerine 1698/99 senesinden itibaren vakfa her yıl 126,32 guruş verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁶¹.

Geri ödemelerin, ocaklık kapsamında yapıldığı ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Bursa'da Yıldırım Bayezid Han vakfının yıllık 203,68 guruş cizye geri ödemesi bulunmaktaydı. Bu miktar, Bursa'nın cizye vergisinden ödenecek olan bir ocaklık kaydı idi. Vakıf yöneticisi bu miktarın 1761/62 yılı cizye vergisinden geri ödenmesini talep etmişti. Bunun üzerine defterde yazılı bulunan miktarın verilmesi için ferman çıkarılmıştır⁴⁶². Yine 1778/79 yılında vakfa ocaklık olarak cizye vergisinden 203,68 guruş geri ödeme yapılacağı belirtilmişti⁴⁶³. 1794/95 yılındaki dilekçeden anlaşıldığı gibi Bursa'daki Yıldırım Bayezid medrese, imaret ve camii vakfına bağlı köylerinin cizye geri ödemesi için Bursa'nın cizyesinden ocaklık olarak yıllık 203,68 guruş ödenmesine ilerleyen yıllarda da devam edilmiştir⁴⁶⁴.

Vakıflara ocaklık olarak yapılan ödemelere bir başka örnek olarak Edirne'de bulunan Yıldırım Bayezid Han ve Sinan Paşa vakıflarının yıllık 409,67 guruş geri ödemesi gösterilebilir. 1779/80 yılı Edirne cizye vergisinden ocaklık olarak Yıldırım Bayezid Han vakfı için 213,46 guruş ve Sinan Paşa vakfı için 196,21 guruş ödeneceği belirtilmekteydi⁴⁶⁵.

Cizye vergisi geri ödemelerinde vakıf yöneticileri ile idare arasında bazı zamanlarda anlaşmazlıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Örnek olarak Girit Adası Kandiye Kalesi'nde bulunan Fazıl Ahmet Paşa vakfında ortaya çıkan durum gösterilebilir. Bu vakfa ait köylerden birkaçının 396 cizye mükellefi bulunmaktaydı. Bu kişiler için vakfa 1690/91 yılından beri Girit Adası cizyesinden yıllık 1.565 guruş geri ödeme yapılıyordu. 1714/15 yılında ise vakıf yöneticileri cizye için zamlı olarak 1.900 guruş geri ödeme yapılmasını istemiş, ancak bu talep

⁴⁶⁰ C.EV. 198/9900, 1177.

⁴⁶¹ AE.SMST.II. 122/13346, 1109.

⁴⁶² C.EV. 383/19441, 1175.

⁴⁶³ C.EV. 588/29667, 1192.

⁴⁶⁴ C.MF. 24/1162, 1209.

⁴⁶⁵ AE.SABH.I. 78/5425, 1193.

devlet tarafından uygun olmadığı gerekçesiyle reddedilerek, eski miktardan ödeme yapılacağı bildirilmiştir. 1763/64 yılına kadar 396 kişiden yıllık 2.288 guruş cizye tahsil edilmiş, bundan geri ödeme kapsamında 1.565 guruş mahsup edildikten sonra 723 guruş Girid cizyesi kalemine teslim edilmiştir. 1763/64 yılında ise vakfın yöneticisi hizmetli giderlerini ileri sürerek devlete teslim edilen 723 guruşu vermek istememişti. Bunun üzerine çıkarılan yazıda fermana aykırı işlem yapılmaması ve yine eski miktar üzerinden geri ödeme yapılması gerektiği belirtilmiştir⁴⁶⁶.

2.4. Cizye Vergisinde Muafiyet ve İndirim

Vergide muafiyet, kanunlara göre vergilendirilmesi gereken kişilerin veya grupların vergi dışında bıkılması durumudur. Cizye vergisinde muafiyet kişilerin ekonomik ve sağlık durumuna göre belirlenmekteydi. Kural olarak belirli bir kazanç veya kâr elde etmeye gücü yetenler vergi ödemekle yükümlüdür. Ancak kişilerin kazanç elde etmelerine engel olabilecek kötürüm, körlük, vücudunun önemli bir kısmının felç veya hasta olması gibi nedenler var ise bu kişiler cizye vergisinden muaf tutulmaktadır⁴⁶⁷. Bu konuda gelen taleplerin değerlendirildiği ve muafiyet koşullarını taşıdığı belirlenen kişilerin vergi dışı tutulduğu görülmektedir. 1799/1800 yılında cizye için geçerli şartlar belirtilirken, kuvveti yerinde olmayan yaşlı veya sakatlık gibi nedenlerle iş göremez hâlde ve kazanç elde edemeyen kişilerin vergiden muaf tutulduğu ifade edilmiştir⁴⁶⁸. Bu genel muafiyet unsurlarının cizyenin kaldırılmasına kadar devam ettiği görülmektedir.

Cizye mükellefi bulunan ve mali gücü bulunmadığı için muafiyetini isteyen kişilerin talepleri değerlendirilirdi. Örneğin, Kıptîlerden Mehmet adlı bir kişi fakir ve sadece kendini geçindirecek durumda olduğunu belirterek dilekçeyle cizyeden affını istemişti. Bunun üzerine darphane-yi amire defterdarı muafiyet kararını padişaha sunmuş ve talep uygun bulunmuştur⁴⁶⁹.

Muafiyet taleplerinde kişilerin kazançları yanında mal varlıkları yani servetleri de incelenirdi. Bu kapsamda öncelikle kişinin belirli bir kazancı olup olmadığı araştırılır, akabinde mal varlığına bakılırdı. Mesela 1730/31 yılında ihtiyar gayrimüslim bir kişi cizye vergisinden muaf tutulmak için talepte bulunmuştu. Kişinin ihtiyar ve hasta olduğu, kazanç elde etmeye gücü olmadığı, ayrıca belirli bir mal varlığına da sahip bulunmadığı Üsküdar kadısı tarafından idareye bildirilmişti. Buna bağlı olarak kişi cizye vergisinden muaf tutulmuştur⁴⁷⁰.

⁴⁶⁶ C.EV.198/9899, 1177.

⁴⁶⁷ C.ML. 585/24054, 1125.

⁴⁶⁸ D.CMH.d. 27015, 1214.

⁴⁶⁹ HAT. 282/16776, 1252.

⁴⁷⁰ C.ML. 537/22094, 1143.

Cizye vergisinin uygulandığı süreçte farklı gerekçelerle geçici şekillerde yeni muafiyet durumlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Genellikle savaş, kuraklık, hastalık gibi nedenlere bağlı olarak mükelleflerin hem sayılarının hem de kazanç ve servetlerinin azalması geçici muafiyetlerin temel sebebiydi. Öte yandan başka ülkelerden imparatorluğa göç eden veya kaçan kişilerin iskânlarını kolaylaştırmak ve kazançlarının sürdürülebilirliğini temin etmek amacıyla da geçici muafiyetler uygulanmıştır. Mesela 1790/91 yıllarında Avusturya'dan ayrılarak gelen Sırp, mali durumlarının iyileştirilmesi ve gelirlerinin devamının sağlanması için belirli bir süreyle cizye vergisinden muaf tutulmuşlardı⁴⁷¹.

Cizyede muafiyetlerle ilgili tartışmalı konulardan biri, yabancı devletlerin tercümanlık beratı verdikleri kişiler hakkındaydı. Yabancı konsolosluk ve elçiliklerde çalışan tercümanların atanması beratla gerçekleştirilirdi. Tercümanlık beratı kişilere önemli imtiyazlar sunmaktaydı. Bu kişiler kendileri, oğulları ve iki hizmetlisi haraç, avarız, cizye gibi belirli vergilerden muaf olmaktaydılar. Ayrıca tercümanlık beratının imkanlarından hayat boyu faydalanılmaktaydı. Zamanla tercümanlık beratını kullanan iki grup oluşmuştu. Bunlardan ilki konsolos ve elçilik hizmetinde çalışan tercümanlarken, diğeri tercümanlık yapmadığı hâlde beratı satın alanlardı. Tercümanlık beratı, sağladığı ayrıcalıklardan dolayı gayrimüslimlere cazip gelmekteydi. Avrupalı büyükelçiler ise bu durumdan faydalanarak gayrimüslimlere berat satmaktaydı. Öyle ki süreç içerisinde berat satışı elçilerin ek bir gelir kaynağı haline gelmişti. Tercümanlık beratı verilenlerin sayısının artmasıyla beraber devlet gelirlerinde de kayıplar ortaya çıkmıştı. Buna yönelik önlemler alınmaya çalışılmışsa da yeterli olmamıştı. Bunun üzerine 1809 yılında yabancı elçiliklerden berat alınması yasaklanmıştı⁴⁷².

1713/14 yılında İstanbul'daki bazı elçi ve kapı kethüdalarının yanında çalışan gayrimüslim tercüman ve hizmetkârlar, ellerine geçen beratla cizye vergisinden muaf olduklarını iddia etmişlerdi. Bunun üzerine bir ferman hazırlanarak Osmanlı Devleti'nde tercüman ve benzer hizmetlerde bulunanların cizye vergisinden muaf olmadıkları tercüman, mütesellim, ruhban ve keşiş olarak görev yapan ve kazanç elde edenlerin mali durumlarına göre üç sınıf itibarıyla cizye ödemeleri gerektiği vurgulanmıştır⁴⁷³. 1789/90 yılına ait bir belgede ise üst düzey bürokratlara tahsis edilen arazilerde yaşayan gayrimüslimlerden bir kısmı elde ettikleri beratlarla tercümanlık, mütesellimlik gibi gerekçelerle muafiyet iddiasında bulunmuşlardı. Bu durumun kanun hükümlerine aykırı olduğu ve dolayısıyla bu kişilerin de cizye ödemesi gerektiği belirtilmiştir⁴⁷⁴.

⁴⁷¹ C.ML. 30/1425, 1206.

⁴⁷² Balcı, 2006: 35-40; Demiryürek, 2016:443-461.

⁴⁷³ C.ML. 585/24054, 1125.

⁴⁷⁴ C.ML. 769/31394, 1204.

2.4.1. Hizmet Muafiyeti ve İndirimleri

Devlet işlerinde liyakat ve sadakatle çalışan, önemli hizmet göstermiş kişiler duruma göre cizye vergisinden muaf olabiliyordu. Muafiyetler genellikle kişilerin ya da üst birimlerinin talebi üzerine gerçekleşmekteydi.

İmparatorlukta belirli hizmetlerde bulunan kişilere muafiyet beratı verilmesi yaygın uygulamalardan biriydi. Bu beratla, kişiler cizye ve avarız gibi vergilerden muaf tutulabilmekteydi. Ayrıca verilen berat içeriğine göre ilgili kişinin ailesindeki diğer birey ve hizmetliler de muafiyetten yararlanabiliyordu. Mesela 1791/92 tarihlerinde Donanma-yı Hümayunda tercümanlık yapan Kostaki'ye tercümanlık beratı verilmesi istenmiştir. Bu sayede tercümanlık beratıyla kendisi, bir oğlu ve bir hizmetlisi cizye vergisinden muaf olabiliyordu. Ancak Kostaki, Kaptan Paşanın iltimasıyla patrikhanede ligoftlara?⁴⁷⁵ verilen berattan talep etmişti. Çünkü ligoftluk? beratıyla kendisi, çocukları ve 9 hizmetlisi cizye ve avarız vergisinden muaf tutulabiliyordu ⁴⁷⁶. Burada da görüldüğü üzere beratlarla göre muafiyet kapsamı değişebilmektedir.

Muafiyet bazen belli devlet hizmetlerinde çalışan kişileri kapsamaktaydı. Mesela Osmanlı baruthanesinde hizmetli olan kişilerin cizye vergisinden muaf olduğu görülmektedir. 1803/04 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Silivri iskelesine bağlı bulunan Tergos ve Küçükçekmece nahiyyelerinde bulunan bazı köylerin halkı, Azatlı Baruthanesi hizmetinde bulunduğundan dolayı cizye vergisinden muaf tutulmuştu⁴⁷⁷.

Birtakım devlet çalışanlarına yapmış oldukları görevin niteliğine bağlı olarak vergi indirimi uygulandığı da görülmektedir. Mesela Tophanede yangın tulumbacısı olan 42 kişiye hizmetleri karşılığında sadece edna evrak verildiği görülmektedir. Bu kapsamda 1834/35 yılı için ilgililere İstanbul cizyedarı tarafından yine edna evrak verilmesi istenmiştir⁴⁷⁸. Benzer bir biçimde 18. yüzyıl başlarında İstanbul'da kurulan ipekli manifaktür için Sakızlı dokumacılardan buradaki çalışanları organize etmek üzere getirtilen üç usta ve mengeneyi çalıştırmak için gelen bir usta, cizye ve avarız dâhil her türlü vergiden muaf edilmişti⁴⁷⁹.

Devlet kurumunda sıkıntılı ve güç işlerde çalışan bazı kişilerin geçici olarak cizye vergisinden muaf tutulmak istendiği görülmekteydi. Donanmada filika çeken görevlilerden cizye mükellefi olanlara birer adet kâğıt verilerek 3 gurus vergi alındığı geçmiş yılların kayıtlarından anlaşılmıştı. 1807/08 yılı cizyesi için İstanbul cizyedarı tarafından Tersâne-i Âmire'de istihdam edilen bu görevlilere kâğıt dağıtılmak istenmiş, ancak görevliler seferdeki

⁴⁷⁵ Arşiv belgesinde “ليغوفت” bu şekilde yer almaktadır.

⁴⁷⁶ HAT. 188/8949, 1206.

⁴⁷⁷ C.ML. 745/30359, 1218.

⁴⁷⁸ C.ML. 88/4006, 1250.

⁴⁷⁹ Genç, 2000: 243.

kalyonlarda çalıştıklarından dolayı zamanında evrakları verilememiştir. Dolayısıyla bu kişilerin cizyesi sefer dönüşünde talep edilmiştir. Fakat vergi bedeli olarak 3 gurus alınması gerekirken 6 gurus istenerek mükellefler zor durumda bırakılmıştı. Bunun üzerine Kaptan Paşa donanmada çalışan bu kişilerin çekmiş oldukları zorluklara rağmen aldıkları ücretin yetersiz olduğunu belirtmiş, durumu telafi etmek için bu seneye mahsus olmak üzere onlara mühürlü tezkere verilmesini ve tezkeresi olanların cizyedar tarafından rencide edilmemesini talep etmiştir⁴⁸⁰.

Osmanlı devletine bağlılık ve sadakatle güzel hizmet eden bazı gayrimüslimler cizye vergisinden muaf tutulabiliyordu. Örneğin, Ermeni milletinden Bedros'un oğlu Anton ve Ohannes devletin sarraflık hizmetinde 9-10 yıldır memur olarak görev yapmaktaydı. Bunlar verilen görevlerini özenle yerine getirmiş, sadakat ve bağlılıkla çalışmışlardı. Bundan dolayı Anton, Ohannes ve babaları Bedros ile çoluk çocuklarının cizye ve tekaliften muaf tutulmaları hususunda ferman istenmiştir⁴⁸¹.

Ülke içerisinde ortaya çıkan ayaklanmalarda sadakat gösteren kişilere de muafiyet verilmekteydi. Bu çerçevede Bosna ayaklanması sırasında sadakat gösteren Mostar kazası sakinlerinden Yuva isimli gayrimüslim kişiye cizye muafiyeti verilmişti. Muafiyet konusunu Hersek mutasarrıfı Kapı kethüdasına göndererek talep etmiş ve padişah onaylamıştı⁴⁸². Benzer biçimde suç eylemlerinin önceden ya da erken önlenmesine yardımcı olan kişiler için de muafiyet talebinde bulunulduğu görülmektedir. 1835/36 yıllarında Tırnova'da eşkıyaların öncülük yaptığı bir ayaklanma önceden Acıyordan isimli gayrimüslim tarafından ihbar edildiği için çok büyümeden yatıştırılabildi. Bu hizmetine karşılık olarak kendisinin, cizye ve diğer vergilerden muaf tutulması Vidin muhafızı tarafından istenmiştir⁴⁸³.

Cizye vergisinde çeşitli alanlarda da hizmet muafiyetinin olduğu görülmektedir. Örneğin hudut muhafızı olarak yazılan kişiler, ordunun ihtiyacını karşılamak üzere seferde bulunan esnaflar (orducu), köprü tamirinde çalışan kişiler, cami yapımında görev alan taşçılar, ordu veya saray hizmetinde bulunan doktorlar, istanbulun et ihtiyacının karşılanmasında görev alan çoban ve kethüdalar gibi gayrimüslimlerin de cizye vergisinden muaf tutulduğuna rastlanılmaktadır⁴⁸⁴.

2.4.2. Doğal Afetler, İsyanlar ve Savaş Nedeniyle Vergide İndirim

Kıtlık sebebiyle sorun yaşayan halkın üzerindeki baskıyı hafifletmek amacıyla cizye vergisinde indirim yapıldığı görülmektedir. Mesela Sivas yöresinde 1738/39 yılında yaşanan kıtlık nedeniyle bölge halkının çoğunluğunun fakir duruma düştüğü ve evsat cizye verebilecek

⁴⁸⁰ HAT. 1417/57957, 1222.

⁴⁸¹ HAT. 947/40732, 1242.

⁴⁸² HAT. 439/22122, 1254.

⁴⁸³ HAT. 1165/46115-b, 1251.

⁴⁸⁴ Kocaoğlu, 2018: 74-86.

mal ve mülklerinin bulunmadığı belirtilmiştir. Bundan dolayı bir kısım evrakın evsattan ednaya dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır⁴⁸⁵. Yine Kıbrıs Adası'nda birkaç yıl devam eden kıtlık ve pahalılıktan dolayı halk etraftaki bölgelere dağılmış ve perişan olmuştur. Bu nedenle cizye mükelleflerinin yarısının yerinde olmadığı ve nerede olduklarının bilinmediği belirtilmiştir. Dolayısıyla verginin tarhında mukayese yönteminin kullanılamayacağı ifade edilmiş ve geçmiş yıllara göre 12.050 adet olan evrak sayısının üç sınıf itibarıyla 2.000 adete indirilmesi istenmiştir. Bu durumun 1752/53 yılı cizye belgelerinin düzenlemesinden itibaren uygulamaya konulması gerektiği belirtilmiştir⁴⁸⁶.

Kuraklık ve kıtlık gibi nedenlerle yapılan vergi indirimlerinin olağanüstü durumun ortadan kalkmasıyla beraber istikrarı bozmayacak şekilde aşamalı olarak sonlandırıldığı görülmektedir. Diyarbakır ve çevresine ait bir örnekten hareketle bu durumu açıklayabiliriz. Burada 1758/59 yılı cizyesi, normal koşullarda maaşlar hariç 88.371 guruş hesaplanmışken, kuraklık sebebiyle indirimli şekilde 40.285 guruş olarak tahsil edilmiştir. 1759/60 yılı cizye vergisi, maaşlar hariç 87.871 guruş hesaplanmış ve bu miktar yerine yine indirimli olarak 36.480 guruş toplanmıştır. 1760/61 yılı cizye vergisi ise üç sınıf itibarıyla 16.173 evrakla maaşlar hariç 87.927 guruş hesaplanmış, ancak yine bir önceki yıla göre 25.000 guruş ilaveyle indirimli olarak tahsil edileceği bildirilmiştir. Bu yıldan sonra ise cizye vergilerinin diğer yerlerde olduğu gibi mevcut evrak miktarı üzerinden yapılması kararlaştırılmıştır. Bu belgeden anlaşıldığı üzere en az 2 yıl indirimli cizye vergisi uygulanmış ve takip eden yıl istikrarın sürdürülebilmesi için yine bir miktar artış ile indirimli cizye uygulamasına devam edilmiştir. Bundan sonraki yıllarda ise indirimsiz şekilde cizye tahsil edileceği açıklanmıştır⁴⁸⁷. Bu durum olağanüstü koşulların etkisi azaldıkça tedrici bir biçimde normal vergi koşullarına döndüğünü, muafiyet kapsamının ve süresinin duruma göre ayarlandığını düşündürmektedir.

Sınır boylarında bulunan yerler savaş zamanları istilaya uğrayabilmekte ve burada yaşayan halk ekonomik olarak zor durumda kalabilmekteydi. Devlet bu bölgelerde ikâmet eden halkın ekonomik durumunu iyileştirebilmek için, üzerlerine düşen mali yükümlülüğü hafifletmek amacıyla cizye vergilerinde indirim yapabilmekteydi. 1695/96 yılında Belgrad halkının çoğunluğu, gerçekleşen istiladan dolayı fakir ve perişan hale düşmüş ve buna bağlı olarak cizye vergisinde indirim talep edilmişti. Buna göre halkın üçte ikisinin edna ve üçte birinin ise evsat olarak cizye ödeyebileceği belirtilmiştir. Yönetim yarısına edna ve yarısına ise evsat kâğıdı verilmesini uygun bulmuştur⁴⁸⁸. Yine Karlı-ili sancağına bağlı iki kazada yaşayan

⁴⁸⁵ AE.SMHD.I. 89/6073, 1156.

⁴⁸⁶ C.ML. 466/18969, 1164.

⁴⁸⁷ C.ML. 27/1262, 1173.

⁴⁸⁸ İE.ML. 58/5432, 1107.

halk daha önce gerçekleşen istila sebebiyle perişan olduklarını, dolayısıyla evsat olan kâğıtlarının ednaya dönüştürülmesini istemiştir. 1700/01 yılında bu kazalara hangi şekilde evrak verildiği ilgili kalemlerden incelendiğinde yarısına evsat diğer yarısına ise edna evrak verildiği ortaya çıkmıştı. Sonuçta 1701/02 senesi için ilgili kazalarda yaşayan gayrimüslim halkın üçte ikisine edna ve üçte birine ise evsat verilmesi uygun görülmüştür⁴⁸⁹. Bu uygulamalar çerçevesinde, genel olarak idari birimin hem halkın durumunu hem de mali koşulları göz önünde bulundurarak indirim miktarını kararlaştırdığı söylenebilir.

İmparatorluğa komşu olan ülkelerden mülteci olarak gelen kişilerin kimi zaman sınır boylarına yerleştiği görülmektedir. Bu kişilere yönelik vergilendirmede mültecilerin mali gücüne göre indirim yapılabilmekteydi. Mesela 1705/06 yılında Bosna eyaleti cizye vergisi için birkaç seneden beri 7.000 evsat ve 14.000 edna evrak olmak üzere toplamda 21.000 evrak dağıtılmış ve karşılığında 70.000 guruş tahsil edilmişti. Ancak bu eyalet sınır bölgesinde bulunduğundan, bazı bölgeleri imar edilmiş ve yabancı ülkelere kaçan gayrimüslimler buralarda ikâmet etmişlerdi. Kale Ağaları ve zabıtlar söz konusu sınır bölgesinde yaşayan kişilerin mali gücünün evsat evraka yetmeyeceğini ve cizyelerini tek seviyeden edna olarak ödemek istediklerini idareye bildirmiştir. Bosna valisi de benzer şekilde durumu arz etmiştir. Valinin bildirisi üzerine halkın içinde bulunduğu zor koşullardan dolayı cizye vergisinin 1706/07 yılı başından itibaren edna seviyesinden toplanması uygun görülmüştür⁴⁹⁰.

Cizye vergisine muhalefetin yüksek olduğu bazı bölgelerde verginin bir kısmından vazgeçildiği görülmektedir. Belgrad'da bulunan Sırlar cizye hususunda şikâyetçi olduklarından dolayı 1815/16 yılında verginin maktu olarak 200.000 guruşa ihale edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak halktan sadece 165.000 guruş tahsil edilebilmiş, ayrıca kalan kısmın toplanması durumunda olayların çıkacağı düşünüldükten, noksan kısmının terk edilmesi düşünülmüştür. 1816/17 yılında da benzer şekilde 158.500 guruş vergi toplanabilmiştir. 1817/18 yılında ise ihale zamanı gelen cizye vergisi 259.000 guruştan fazla hesaplanmasına rağmen yine sorun çıkacağı düşünüldükten 200.000 guruştan ihale edilmesi istenmiştir⁴⁹¹.

Gayrimüslimlerden ülkeye geri dönenlerin bir süre cizye vergisinden muaf tutulduğu görülmektedir. Bu sürenin iki yıl ile sınırlı tutulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Rusya'dan gelen Edirneli gayrimüslimler geri döndükleri andan itibaren iki yıl geçmiş ve bundan ötürü yeniden cizye mükellefi haline gelmişlerdir. Nitekim 1836/37 yılı cizye vergisi için Edirne kalemi cizye bohçasına bu kişilerden dolayı evrak eklenmesi kararlaştırılmıştır⁴⁹².

⁴⁸⁹ İE.DH. 12/1193, 1112.

⁴⁹⁰ İE.ML. 112/10607, 1117.

⁴⁹¹ C.ML. 632/25980, 1233.

⁴⁹² HAT. 778/36473, 1251.

2.5. Mükelleflerin Vergi Direnci ve Tepkileri

Devletler egemenlik hakkına bağlı olarak vergilendirme yetkisini kullanmaktadır. Vergiler ise kamu harcamalarını finanse etmek için ekonomik birimlerden cebri ve karşılıksız olarak alınan parasal ödemelerdir. Mükellefler servet ve gelirlerinin bir kısmını cebren ve karşılıksız olarak vermek istemeyebilir. Vergiye gönüllü uyumun olmadığı bu durumda vergiye karşı bir direnç meydana gelebilir. Mükelleflerin yükümlü olduğu vergiyi kısmen ya da hiç ödememesi durumuna “vergi direnci” denir. Mükellefler vergi oranlarının yüksek olması, vergi sistemindeki aksaklıklar, vergi idaresindeki yetersizlikler ve vergisel ayrıcalıklar gibi nedenlerle vergi direnci gösterebilirler. Vergiye tepki ise aktif veya pasif şekilde gerçekleşebilir⁴⁹³. Mesela cizye vergisi ödememek için göç edenler pasif, isyan edenler ise aktif bir tepki sergilemektedir.

Cizye vergisinde vergi direncinin oluşmaması ve gönüllü uyumun sağlanması amacıyla belirli çabaların olduğu görülmektedir. Cizye vergisi mali güce göre alındığı için mükellefler arasında adil bir denge sağlanmaktaydı. Ayrıca enflasyon dönemlerinde aşırı vergi artışlarından kaçınılmaktaydı. Hatta cizye vergisindeki artışlar genellikle reel değerinin altında kalıyordu. Doğal afetler ve savaş gibi olağanüstü olayların meydana geldiği durumlarda ise zorda kalan mükellefler için cizye vergisinden indirim veya muafiyetler yapılırdı. Cizye sisteminde yapılan değişiklikler ve uygulamalarda da benzer biçimde mükelleflerin baskı altında kalmamasına özen gösterilirdi. Osmanlı devletinin göstermiş olduğu çabalara rağmen vergi sistemindeki aksaklıklar, vergi ayrıcalıkları gibi nedenlere bağlı olarak cizyeye karşı belirli tepkilerin ortaya çıktığı görülmektedir.

Vefat eden mükelleflerin evraklarının bir başka mükellefe satılması cizye ödememek için kullanılan yöntemlerinden biriydi. Bu yöntemde genellikle üç sınıf itibarıyla yüksek sınıftan vergilendirilen mükellefler, daha düşük sınıflara tabi olan vefat etmiş kişilerin kâğıdını satın alarak daha az bir vergi ödemekteydi. Vefat edenlerin cizye kâğıtlarının başka gayrimüslimlere satılmaması için bu kâğıtların cizyedarlar aracılığıyla toplanması düşünülmüştür. Bu amaçla, vefat edenlerin durumu hâkim huzurunda kesinleştirildikten sonra defin işlemlerinin gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak daha sonra bunun yerine defin işlemleri gerçekleştirilirken, vefat eden kişinin cizye kâğıdının cizye kolcuları nezaretinde papazlar aracılığıyla alınması yoluna gidilmiştir⁴⁹⁴.

Önemli mevkide bulunan kişiler cizye vergisi faaliyetlerine karışarak verginin toplanmasına engel olabilmekteydi. 1700/01 tarihli bir belgeden Bosna’daki Banaluka, Mostar

⁴⁹³ Gök, 2014: 144; Arıkan ve Önkan, 2021: 546-548.

⁴⁹⁴ C.DH. 342/17065, 1125.

ve benzer yerlerde bulunan vilayet ayanlarının cizye tahsil sürecine müdahale ettiği görülmektedir. Bu ayanlar, bazı mükelleflerin kendi istihdamındaki hizmetliler veya çiftçiler olduğunu iddia ederek cizye tahsiline engel olmuştu.⁴⁹⁵ Bu tür sorunların çıkmaması için ilgililere yazılar gönderilerek uyarılar yapılırdı. 1712/13 tarihli bir belgede Soylular (beyzade), büyük tımar sahipleri (zuama), tımar sahipleri ve benzeri çiftlik ve emlak sahipleri ile kale çalışanlarından (zabit ve asker) hiç kimsenin cizye vergisi işlemlerine karışmaması istenmiştir. Eğer bu kişiler çiftlik, mandıra, yaylak ve kışlaklarında istihdam ettikleri gayrimüslim uşak (teroğan), çoban, çiftçi ve benzeri hizmetlerde bulunan kişilerin cizye vermesine engel olurlar ise mülk ve arazilerine devlet tarafından el konularak başka yerlere gönderilecekleri vurgulanmıştır⁴⁹⁶. Ancak ileri tarihli belgelerde bu sorunların devam ettiği görülmektedir. 1766/67 yılı Ahyolu ve çevresi için görevlendirilen cizyedar, bu kaleme bağlı olan Rusikasrı, Misivri, Aydos, Karinabad ve Hatunili kazalarında güç sahibi kişilerin cizye evrak dağıtım sürecine karıştıklarını belirtmiştir. Burada güç sahiplerinin, mükellefleri hizmetkâr, çoban gibi gerekçelerle yanlarına çekerek vergi ödemelerine engel oldukları ifade edilmiştir⁴⁹⁷. 1799/1800 yılında İstanbul ve çevresi kalemine bağlı Çatalca ve köyleri halkından hiç kimsenin kâğıtsız kalmaması ve gizlenmemesi şartıyla mali güçlerine ve sınıflarına göre kişi başı cizye evraklarının dağıtılması ve vergilerinin tahsil edilmesi gerektiği vurgulanmasına rağmen, çiftlik sahipleri ve kocabaşılar, kendi hizmetkârları ve çobanları olduğu iddiasıyla mükelleflerin vergi vermelerine engel olmuşlardı. Hatta cizye evrakını alan mükelleflere evraklarını geri iade ettirmeye çalıştıkları da görülmüştür. Bu nedenle evrakların eksik dağıtılmasına ve cizye vergisinin gecikmesine neden olacakları ifade edilmiştir. Sonuçta çiftlik sahiplerinin ve kocabaşılardan nizamı aykırı bir şekilde cizye tahsiline müdahale etmemeleri gerektiği yönünde Çatalca kadısına emir verilmiştir⁴⁹⁸.

İstihdam edildikleri konumdan dolayı bazı kişilerin cizye vergisine karşı çıktığı görülmüştür. 1789/90 yılında, İstanbul cizyesine bağlı Üsküdar, Kartal, İzmit ve çevresindeki kışlak ve yaylalarda beylik ve ocak koyunlarını otlatan gayrimüslim çobanlar, beylik çobanı olduklarından dolayı cizyeden muaf olduklarını iddia etmiş ve hatta cizyedarların üzerine saldırmışlardır. Bunun üzerine idare tarafından kimlerin muaf tutulup, kimlerin tutulmadığına ilişkin ayrıntılı bilgi verilerek, bu kişilerin üç sınıf itibarıyla kazançlarına göre cizye vermeleri gerektiği belirtilmiştir. Yine de vergiyi ödemeye karşı çıkanlar olur ise bostancıbaşı Ağa

⁴⁹⁵ AE.SMST.II. 102/11040, 1112.

⁴⁹⁶ AE. SAMD.III. 212/20473, 1124.

⁴⁹⁷ AE.SMST.III. 5/305, 1180.

⁴⁹⁸ C.ML. 50/2324, 1214.

tarafından görevlendirilecek bir mübaşir tarafından cizyelerin teslim alınması kararlaştırılmıştır⁴⁹⁹.

Cizye tahsil işlemleri sırasında bazı kişilerin sürece müdahalede bulunarak vergi tahsiline engel olduğu görülmektedir. 1824/25 yılı Yenişehir-i Fener ve çevresinin cizye vergisi tam olarak tahsil edilememiştir. Çünkü bazı kötü niyetli ve hilekâr kişiler mali güçlerine göre evrak almaktan kaçınmış, hatta diğer mükellefleri de tahrik etmişti. Bunun üzerine verginin toplanmasına engel olan bu kişiler hakkında gerekli işlemlerin yapılacağı belirtilmişti⁵⁰⁰. Bu kişileri önlemek amacıyla farklı tedbirler alınabilmekteydi. Bunlardan biri vergi tahsiline engel olan kişilerin hapsedilmesi idi. 1711/12 senesinde Manastır sakinlerinden bir kişinin, halkı tahrik ederek vergi tahsiline engel olduğu için Avlonya Kalesi'ne hapsedilmesi istenmiştir. Aksi durumda cizye vergisinin tahsiline başlanılamayacağı belirtilmiştir. Belgede bu tür sorunlar ortaya çıktığında nasıl bir yol izlenmesi gerektiği açıklanmıştır. Buna göre kadı, voyvoda, köy zabıtları ve benzerlerinin cizye tahsili için cizyedarlara yardım etmesi gerektiği belirtilmişti. Ayrıca cizye tahsiline engel olanların cezalandırılması için isim ve eşkâlleriyle bildirilmesi, kişinin bu davranışını sürdürmesi halinde ise kalede hapsedilmesi için Rumeli valisine emir yazılması istenmiştir⁵⁰¹. Hapsedilen bu kişiler daha sonra belirli şartlara uymayı kabul ettikleri takdirde salınabilmekteydi. Mesela 1728/29 yılına ait bir belgeden Tırnovi kazasına bağlı Lofça köyü sakinlerinden 4 kişinin daha önce cizye vergisi tahsiline engel olduğu gerekçesiyle kötü huy ve alışkanlıklarına son vermeleri için Tolci (Tulça) Kalesi'ne hapsedildikleri anlaşılmaktadır. Tırnovi kadısı, bu kişilerin cizye tahsiline ve devlet malına ilişkin hususlara karışmayacakları yönünde taahhüt vermeleri koşuluyla salınmalarını talep etmiş ve bu istek uygun bulunmuştur⁵⁰².

Tahsil sürecine engel olanlara karşı uygulanan diğer bir yöntem ise sürgündü. 1731/32 yılı Filibe cizyedarı, buradaki bazı gayrimüslimlerin, cizye evrakı dağıtımına müdahale ettiklerini ve ala sınıfından olanlara evrak aldirmayarak tahsile engel olduklarını bildirmiştir. Bundan dolayı bu kişilerin başka yerlere sürgün edilmelerini talep etmiş ve bu talep uygun görülmüştür⁵⁰³. Başka bir belgede 1769/70 yılı Süzebolu ve Ahyolu cizye vergisi tahsilinde, bölgedeki kocabaşların, farklı bahanelerle tahsil süresinin uzamasına neden oldukları belirtilmekteydi. Buna bağlı olarak cizye vergisinden yapılan tahsisler ve peşin ödemeler ertelenmişti. Ayrıca bazı güç sahibi kişiler de tahsili engelleyecek şekilde hareket etmeye

⁴⁹⁹ C.ML. 769/31394, 1204.

⁵⁰⁰ C.ML. 96/4321, 1240.

⁵⁰¹ İE.DH. 27/2380, 1122.

⁵⁰² C.ZB. 64/3176, 1141.

⁵⁰³ AE.SMHD.I. 230/18322, 1144.

başlamıştı. Bunun üzerine idare, cizye vergisinin tahsiline engel olan bu kişilerin başka yerlere sürülmesini kararlaştırmıştır⁵⁰⁴.

Malikâne statüsündeki yerlerde ikâmet eden mükelleflerin cizyesinde de dirençler ortaya çıkabiliyordu. Mesela 1780/81 yılında Anabolu kazasına bağlı Şirmerd çiftliği, malikâne olarak El-Hac Ahmet Efendi'ye verilmiştir. El-Hac Ahmet Efendi malikânenin idaresini İbrahim Ağa'ya bırakmıştır. İbrahim Ağa ise imdâdiyye vergisinin ödenmesine karşı çıkmakla beraber geçmiş senelerde ödenmiş cizye vergilerini de kazanın cizyedarından talep etmiştir. İdare ise Anabolu kazası cizye tahsil görevinin Mora muhassılı üzerinde olduğunu ve verginin toplanması hususunda herkesin cizyedarı yardımcı olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca engel çıkaranların isim ve eşkâlleriyle İstanbul'a bildirilmeleri talep edilmiş ve bu kapsamda gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir⁵⁰⁵.

Bazı mükelleflerin cizye vermemek için tek bir evrakı ortaklaşa kullandığı görülmektedir. 1801/02 yılı İstanbul ve çevresi cizyesinin tahsilinden sorumlu olan cizyedarın dilekçesinden anlaşıldığı üzere burada bulunan bazı Ermeni, Rum ve Yahudi mükellefler bu tür bir hareketle cizye vergisini ödemekten kaçınmaktaydı. Daha ayrıntılı belirtmek gerekirse, mükelleflerden bir kısmı cizye tahsil süreci olan Muharrem ayında bir adet cizye evrakı alarak aynı ev ya da odada ikâmet etmektedir. Böylelikle kim çarşıya çıkacak olursa cizye evrakını yanına almakta ve evrakta yazılı olduğu şekilde elbisesini değiştirmektedir. Bu sayede ilgili kişi çarşıda cizyedarı rast gelse bile evrakını göstermekte ve kendisine ismi sorulduğunda ise kâğıtta yazılı olan bilgileri söyleyerek yeni cizye evrakı almaktan kaçınmaktadır. Bu durum hem cizyedar hem de devlet gelirleri için olumsuzluk yaratıyordu. Buna çözüm olarak evrak dağıtımında mükelleflerin, kilise ve sinagoglar aracılığıyla cizyedardan evraklarını ayrı ayrı almaları düşünülmüştür. Ayrıca mükelleflerin illegal yöntemlere başvurmamaları konusunda uyarılmaları için Ermeni ve Rum patrikleri ile Yahudi hahambaşına bilgi verilmiştir. Mükelleflerin cizye ödemekten kaçınmaları halinde cezalandırılacakları da belirtilmiştir⁵⁰⁶.

Yerel düzeydeki güç sahibi kişilerin cizye tahsil görevini almak için cizyedarı engel oldukları görülmektedir. 1805/06 yıllarında Selanik sancağına bağlı Ağustos kasabasının cizyedarı Osman Ağa, verginin tahsili için cizye bohçasıyla kasabaya geldiğinde halkın direnişiyle karşılaşmıştır. Kasaba kocabaşısı ve taraftarları tahsil görevini kendi üzerlerine iltizam ettirebilmek amacıyla verginin toplanmasına engel olmuşlardı. Bunun üzerine cizyedar vergi tahsilatının ertelenmesini önlemek için iltizam miktarını geçmiş yıllara göre belirleyerek görevi vermeyi kabul etmiştir. Bu kez, ilgililer tahsil görevini geçmiş yıl kayıtlarından daha

⁵⁰⁴ AE.SMST.III. 27/1854, 1183.

⁵⁰⁵ C.ML. 766/31222, 1195.

⁵⁰⁶ C.ML. 473/19274, 1216.

düşük bir teklifle almaya çalışmışlar ama cizyedar kabul etmemiştir. Bunun üzerine kasabanın kocabaşısı taraftarları ve 30-40 kişilik sekbaniyla cizyedarın konağını basarak cizye evrak bohçasına el koymuştu. Yönetim iltizam miktarını eskisinden daha düşük belirleyerek ilgili yere mübaşir tayin edilmesini kararlaştırmış ve olayı bu şekilde çözmüştür⁵⁰⁷.

Özel statüye sahip bazı yerlerde de vergi tahsilinde direnişlerle karşılaşıldığı görülmektedir. 1805/06 yılı itibarıyla Selanik kazasına bağlı Aynaroz Adası'ndaki 20 adet manastırın mükellefleri bu duruma örnek verilebilir. Manastırlarda yaşayan ruhban, keşiş ve diğerlerinin ödemeleri gereken cizyeleri her yıl yöneticileri tarafından tahsil edilmektedir. Toplanan cizyeler ise daha sonra ilgili birimlere teslim edilerek, bunu gösteren senet alınmaktadır. Genel işleyiş bu şekilde olmasına rağmen Lavra manastırı gelirlerini tahsil eden birkaç kişi kendilerine isabet eden cizye vergisini ödemekten kaçınmışlardır. Nitekim 3-5 yıllık süre içinde bu kişilerin üzerinde 15.000 guruş vergi borcu birikmiştir. Ayrıca bu kişiler, yöneticileri tarafından vergi tahsil işine tayin edildiklerini belirterek, ödemeleri gereken herhangi bir şey olmadığını öne sürmüşlerdir. Bunun üzerine verginin ödenmesine karşı gerçekleştirilen direnişin ortadan kaldırılması istenmiş ve gereken işlemlerin yapılması emredilmiştir⁵⁰⁸.

Osmanlı Devleti'nde bazı milletlerin vergi grevi yaparak vergi artışlarını reddettiği durumlar vaki olmuştu. 19. yüzyıl başlarında Sırların ayaklanmalarını engellemek amacıyla cizye vergisi edna sınıfından olmak üzere 3 guruş olarak belirlenmişti. Hatta 1816/17 yılında ülke genelinde cizye vergisine zam yapılmış ama Sırların cizyesinde değişiklik yapılmamıştı. İlerleyen yıllarda tekrar cizyede düzenleme yapılmış ve zam konusu yeniden gündeme gelmişti. Buna göre cizye kanunen gümüş cinsi üzerinden hesaplandığı için Sırlardan da 6 guruş cizye alınması gerekmektedir. Dönemin Sırp lideri Miloş ile görüşülerek cizye vergisinde ilgili düzenlemelerin yapılması istenmişti. Ancak Miloş, cizye vergisinde zammın gerçekleştirilmesi için şartların uygun olmadığını, zira zamanında yapılan cizye düzenlemesinden sonra ortaya çıkan Sırp isyanının, maktu cizye dışında bir şey alınmayacağı sözüyle yatıştırılabildiğini belirtmişti. Bundan dolayı tekrar cizyede bir artış yapılması durumunda Sırp halkının isyan edeceğinin açık olduğunu ve isyan çıkması durumunda kendisinin de müdahale etmeyeceğini ifade etmişti. Miloş'un cizye hususunda görevlendirdiği kişiler de benzer şekilde hareket ederek ancak eskisi gibi cizye evrakı verilirse kâğıtları alacaklarını izah etmişlerdi. Belgrad Muhafızı Abdurrahim Paşa merkeze gönderdiği mektubunda, Sırların bu durumu bahane ederek sorun çıkarmalarının muhtemel olduğunu bundan dolayı üzerlerine gidilmeyerek eskisi gibi cizyenin

⁵⁰⁷ C.ML. 490/19956, 1220.

⁵⁰⁸ C.ML. 46/2116, 1220 (Belgede 1220, katalogda 1222).

3 gurus olarak tahsil edilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Padişah ise Sırpların bu şekilde davranmasının Rum karışıklığının uzamasından dolayı olduğunu belirterek o an için bir değişiklik yapılmamasını istemiştir⁵⁰⁹.

2.6. Yolsuzluk ve Usulsüzlükler

Yolsuzluk, bir görevin veya yetkinin kötüye kullanılması anlamına gelmektedir. Usulsüzlük ise kanunda belirtilen şekil ve usul şartlarına uyulmaması durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu iki kavram içeriği gereği genellikle aynı anlamda kullanılmaktadır. Cizye vergisinde sıklıkla yolsuzluk ve usulsüzlüklerin yaşandığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu bakımdan her dönemde cizye sürecinde yer alan bazı kişilerin çeşitli şekillerde usulsüzlükler yaptığı söylenebilir. Bunun bir tarafında mükellefler diğer tarafında da görevliler bulunmaktaydı⁵¹⁰. Mükellefler vergi ödememek veya daha az ödeyebilmek için kanunlara aykırı olarak farklı yollara başvurabiliyordu. Tahsil sürecinde yer alan görevliler ise farklı gerekçelerle şartlara aykırı olarak gereğinden fazla vergi toplamaya çalışabilmekteydi. Bu süreçte devlet, ortaya çıkan usulsüzlüklerin önüne geçmeye çalışıyordu. Bu amaçla kanunda ve uygulamalarda değişikliğe gidilebilmekteydi. Ayrıca görevlendirmelerin yapıldığı esnada yolsuzlukların ve usulsüzlüklerin önüne geçmek amacıyla bazı kriterlerin uygulanmak istendiği görülmektedir. Nitekim tahsildarlara verilen görevlendirme yazılarında yolsuzlukları önlemek için sürece dair bazı ayrıntılar mutlaka vurgulanıyordu. Bu hususlar ise genel olarak şu şekildeydi⁵¹¹.

- Görevlinin liyakat sahibi ve güvenilir bir kişi olması
- Görevlinin evrak başına belirlenen ücretten fazlasını istememesi
- Görevlinin mükelleflere, tabi oldukları (hak ettikleri) evrakı vermesi
- Cizye vergisinin tek elden (yed-i vahit) tahsil edilmesi
- Mükelleflerin isim ve eşkâllerinin kâğıtlara yazılması
- Her bir bireye eksiksiz olarak cizye kâğıtlarının dağıtılması

Bu maddelerin bir kaçı ya da tamamı görevlendirme yazılarında belirtiliyordu. Böylelikle kişiler işe başlamadan önce uyarılmış oluyordu.

Cizye vergisinin tahsilinde karşılaşılan usulsüzlüklerden biri bazı yerlerden mükerrer vergi talep edilmesi ve bundan dolayı halkın mağdur olmasıydı. 1699/1700 tarihinde merhum İsmihan Sultan evkafı halkı, her sene yükümlü oldukları cizyeyi ödediği hâlde, son 1-2 yıl içinde sipahiler ilave cizye toplama yoluna gitmiştir. Ardından defterdar tarafından da ilave

⁵⁰⁹ HAT. 1125/44974, 1241.

⁵¹⁰ Mükelleflerin usulsüzlükleri “Vergi Direnci ve Tepkiler” başlığı altındaki örneklerde görülmektedir. Bundan dolayı bu başlık altında cizye görevinde bulunan kişilerin yolsuzluk ve usulsüzlükleri açıklanmaktadır.

⁵¹¹ AE. SAMD.III. 212/20473, 1124.

cizye talep edilmiştir. Bu şekilde yılda iki defa ilave cizye vergisi istenerek mükellefler zor durumda bırakılmıştı. Bu yüzden mükellefler, bulundukları yeri tamamen terk etmek üzere olduklarını ve yılda iki defa cizye vergisi ödeyebilecek mali güçte bulunmadıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca cizye vergisini toplayan sipahiler onar akçe olan gulamiye yerine yetmişer hatta seksener akçe talep etmişlerdi. Vakıf halkı bu durumun düzeltilmesi ve yolsuzlukların engellenmesi için dilekçe ile idareden yardım istemiştir⁵¹².

Devlet tarafından görevlendirilen bazı vergi memurları tahsil miktarını önceki yıllar düzeyine denk getirebilmek için usulsüzlüklere başvurabiliyordu. 1710 yıllarında Avlonya, İlbasan, İskenderiye ve Dukakin livalarının cizyesini tahsil etmek üzere herhangi bir talipli çıkmadığı için görev buraların valilerine verilmiştir. Bu livalarda yaşayan gayrimüslim halktan, Müslüman olanlar ve firar edenler olduğu için, önceki yıllara göre daha az mükellef bulunmaktaydı. Buna rağmen görevliler, kayıtlı bulunan miktarda dağıtım yapabilmek için mürâhik hükmüne grimeş 2-3 yaşındaki çocuklar da dâhil, bölgede yaşayan gayrimüslim halka gereğinden fazla evrak vermişlerdir. Ayrıca halk, 1713/14 yılında yine valilerin görevlendirilmesi durumunda 40-50 kişilik atlı birlikle tahsildarların köy köy gezerek halktan ücretsiz yem ve yiyecek talep edeceklerini belirtmiş ve endişelerini dile getirmişlerdir. Bu husus dikkate alınarak, tahsil için kapıcıbaşılardan görevlendirme yapılması kararlaştırılmıştır⁵¹³.

Cizye evrakı bulunan kişilerin çalışma, ticaret gibi amaçlarla gittikleri yerlerde yeniden vergiye tabi tutulmaları rastlanılan usulsüzlüklerden bir diğerydi. 1756/57 yılında Bergos cizyedarının başka kazalardan evrak alan çobanları, bir daha cizye evrakı vermekle tehdit ettiği bilgisi hükümete ulaşmıştı. Bunun üzerine defterdara yazı yazılarak konunun araştırılması istenmiştir⁵¹⁴. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Devlet madenlerinde istihdam edilen gayrimüslimler cizyelerini yılda bir defa ilgili cizyedarlarına ödemekte iken, bu kişiler 2 yıldan beri gereklilikten dolayı gittikleri Diyarbakır'da buranın cizyedarı tarafından da vergiye tabi tutulmuşlardı. Nitekim cizyedar, mükelleflerin elindeki evraklara itibar etmeksizin, onlara fermana aykırı bir şekilde tekrar evrak vermiştir. Bunun üzerine idare, kurallara aykırı bir şekilde gerçekleştirilen cizye talebinin engellenmesi için gerekli işlemlerin başlatılmasını istemiştir⁵¹⁵. Yine 1788/89 yılında Andre (Andros) ve Şıra (syros) Adalarında yaşayan mükellefler cizyelerini her yıl voyvodalarına teslim etmekteydiler. Mükellefler vergilerini ödedikten sonra buna dair isim ve dış görünüşlerini içeren mühürlü makbuzlarını (tezkerelerini) almaktaydı. Bu kişilere cizyeyi ödeyip ödemedikleri sorulduğunda da kendilerine verilen

⁵¹² TS.MA.e. 822/11, 1111.

⁵¹³ AE. SAMD.III. 212/20473, 1124.

⁵¹⁴ C.ML. 740/30184, 1170.

⁵¹⁵ C.DRB. 57/2828, 1175.

makbuzları ibraz etmekteydiler. Buna rağmen iş amaçlı gittikleri İstanbul, İzmir, Selanik ve diğer beldelerde bu kişilere cizyedarlar tarafından tekrar evrak teklif edildiği ve buna benzer şekillerde baskı yapıldığı anlaşılmaktadır. Şartlara aykırı olarak yapılan bu işlemlerin önlenmesi için emir çıkarılması talep edilmiştir. Padişah fermanda “olur olmaz zamanlara hattı hümayun keşidesi olmaz öteden beri nice ola geldi ise cizyeye dahi zarar tertip eylememek üzere nizam verile” ifadelerine yer vermiştir⁵¹⁶.

Verginin tahsilinde görev yapan kişilerin, alacakları ücretler ve tahsil esnasında uymaları gereken kurallar görevlendirme belgelerinde açıklanırdı. Böylece, ortaya çıkabilecek yolsuzlukların önüne önceden geçilmeye çalışılırdı. Mesela 1690/91 yılındaki düzenlemeye göre görevlilerin alacakları maaşlar evrak başına belirlenmişti. Buna göre görevliler aladan 12, evsattan 9 ve ednadan 6 pare maaş almaktaydı. Kitabet ücreti ise her evrak için 1 pareydi.⁵¹⁷ Ayrıca belirlenen bu ücretlerden daha fazla para alınmaması, kolcu ve katibiye parası adıyla ve benzer bahanelerle para talep edilmemesi, yiyecek, hububat ve benzer nitelikte bedava bir şey istenmemesi gerektiği vurgulanmıştı. Kadı ve naiplerin de mahkeme harcı gibi gerekçelerle tahsildar ve halktan herhangi bir nesne talep etmemesi gerekiyordu. Ayrıca berat şartlarına aykırı bir şekilde fakirlere zulüm ve baskı yapanların şer’i kurallar kapsamında cezalandırılacağı açıkça vurgulanmıştı⁵¹⁸. Buna rağmen belirtilen şartlara uymayan görevlilerin olduğu bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin 1723/24 yılı Akşehir kazası cizye vergisini Karaman cizyedarından iltizam olarak Akşehirli bir kişi almış ve bu kişi şartlara aykırı olarak her kâğıt için ilave 7 guruş cizye ve ikibuçukşar guruş kâtip ücreti istemişti. Ayrıca üzerine vergi düşmeyen çocuklardan da cizye gerekçesiyle zorla para tahsil etmişti. Akşehir kazasının gayrimüslim halkı, görevlinin yaptığı zulümlerin ortadan kaldırılması ve şartlara aykırı olarak aldığı paraların geri iade edilmesi için idareye haber vermişti. Bunun üzerine idare, mahkeme görevlileri (marifet-i şer’i) ve Karaman Beyler Beyi aracılığıyla konunun araştırılmasını istemiştir. Eğer araştırma sonucunda iddia edildiği gibi Akşehir kazası cizyedarının şartlara aykırı şekilde işlem yaptığı tespit edilirse, bunun ortadan kaldırılması ve fazla tahsil edilen paranın kendisinden alınarak halka geri teslim edilmesi belirtilmiştir.⁵¹⁹

Cizye görevlilerinin değişik mazeretlerle mükelleflerden fazla para talep ettiğine dair şikayetler bir hayli yaygındı. 1755/56 yılında Selanik sancağı mutasarrıfı tarafından merkeze gönderilen bir yazıda, cizye tahsildarı olan voyvodanın tahsildaran adıyla 1.200 guruş ve kendi şahsı için 9.084 guruş ekleyerek vergi topladığını ve diğer başka bahanelerle fazladan para

⁵¹⁶ AE.SABH.I. 14/1283, 1203.

⁵¹⁷ AE.SAMD.III. 107/10524, 1139

⁵¹⁸ AE.SMD.III. 75/7574, 1134; AE.SAMD.III. 107/10524, 1139; C.ML. 40/1815, 1147.

⁵¹⁹ C.ML. 519/21230, 1135.

aldığını belirtmiştir. Bu konuda Karaferya kadısından da benzer bir yazı gelmiş olduğu için voyvodanın görevden alınarak yerine güvenilir ve dindar bir kimsenin getirilmesi ve bu amaçla konunun ayrıntılı olarak araştırılması istenmiştir⁵²⁰. İlerleyen yıllarda da benzer sorunların yaşandığı görülmektedir. Mesela Selanik'te yaşayan Yahudiler, 1816/17 yılında cizyede yapılan düzenlemeye bağlı olarak vergilerini zamlı olarak ödemiş ve mühürlü senetlerini almışlardır. 1817/18 yılında ise cizyedar, kişilerin ellerindeki senetlere itibar etmeyerek yeni yapılan zamdan başka kanuna aykırı olarak ikramiye gibi bahanelerle mükelleflerden fazla para tahsil etmeye çalışmıştır. Bunun üzerine yeni yapılan zamdan başka uydurma sebeplerle kanuna aykırı ilave para istenmemesi hususunda emir çıkarılmıştır⁵²¹.

Cizyedarların kendilerine bağlı bulunan bazı yerlerin tahsilini iltizam olarak başkalarına verdikleri görülmektedir. İltizam olarak görevi alan kişilerden bazıları fazla kazanç sağlama hevesiyle yolsuzluk yapabilmekteydi. Arnavut Koska Hüseyin ve ortağı Yakup isimli kişiler 1763/64 yılında Golos nahiyesinin cizye tahsil görevini Yenişehir-i Fener cizyedarı Hacı Hüseyin Ağa'dan iltizam olarak almışlardı. Bu kişiler halktan berat şartlarında belirlenen miktarlardan daha fazla cizye istemişlerdi. Köy halkının evrakları mukayese usulüne göre dağıtılmadığı hâlde cizyedarlar başka yerlerde bulunan kişilerin evraklarını da mevcut halk üzerine yüklemişlerdi. Nitekim mal varlığı bulunmayanlara, ihtiyar olanlara, yaşlılık, sakatlık gibi sebeplerden dolayı iş yapamaz hâlde olanlara bile ala kâğıt verilmişti. Köyde ala sınıfına tabi 50 kişi civarında mükellef olmasına rağmen 120 ala evrak dağıtılmıştı. Edna sınıfından olanlara ise 275 adet evsat evrak tevzi edilmişti. Edna evraktan ise sadece 55 adet kâğıt verilmişti. Üstelik yine şartlara aykırı bir şekilde ilave yapılarak evrakın alasından 11 guruş 24 pare, evsatından 6 guruş 24 pare, ednasından 3 guruş 24 pare ve bütün sınıflardan kâtibiye ücreti olarak sekizer pare istenmişti. Bunlardan başka cizyedarlar 15 süvariyle 3-4 defa köye gelerek beşer, onar gün boyunca haksız vergi toplamışlar ve hatta “kişileri sakladınız diyerek” kapıları ve sandıkları kırarak halkı rencide etmişlerdi. Bu hususta halk daha önce de benzer şekilde İstanbul'a gelerek ifade vermiş ve buna ilişkin emir yazısı çıkmıştı. Ancak cizyedarlar bu emirlere uymamış ve “masraflarımı çıkarmalıyım diyerek” halka zulüm etmeye devam etmişti. Bunun üzerine idare berattan fazla alınan miktar ne ise ilgili cizyedarlardan alınarak hak sahiplerine geri ödemesini istemişti. Ayrıca bu duruma cizyedarların muhalefet etmeleri durumunda İstanbul'da sorgulanmak üzere getirilmeleri kararlaştırılmıştır⁵²².

Bazı cizyedarlar, tahsil yetkisi dışında kalan mükelleflere evrak vererek asıl cizyedarın noksan tahsiline neden olabiliyordu. 1769/70 yılı İstanbul ve çevresi cizyedarının dilekçesinden

⁵²⁰ AE.SOSM.III. 39/2762, 1169.

⁵²¹ AE.SMHD.II. 47/3069, 1233.

⁵²² C.DH. 92/4552, 1177.

anlaşıldığı üzere ilgili kaleme bağlı Terkos nahiyesi köylerinin cizye vergisi geçmiş yıla göre hesaplanarak (mukayeseli) verilmekteydi. Bu köylerin halkı kömürcü olmaları nedeniyle çoğunlukla dağlarda çalışmaktadı. Pınarhisar cizyedarı ise dağlarda çalışan bu kişilere kurallara aykırı bir şekilde zorla cizye evrakı vermişti. Bunun sonucunda Terkos nahiyesi mükelleflerine yeteri kadar evrak dağıtılamamış ve noksan ortaya çıkmıştı. Bu konuda ilgili işlemlerin yapılması için gerekli emirlerin verilmesi kararlaştırılmıştı⁵²³. Yine benzer şekilde cizyedarlar yetki alanının dışına çıkarak mükellefleri zor durumda bırakabilmekteydi. İstendil Adası'nda yaşayan Latin halkı Darphane-i Amire tarafından idare edilmekte ve buranın cizyeleri maktu olarak alınmaktaydı. Ancak 1820/21 yılında cizyedar, ada halkından cizye talep ederek halkı rencide etmişti. Bunun üzerine cizye talebiyle halkın zor durumda bırakılmaması için Darphane-i Amire tarafından tezkere verilmiştir⁵²⁴.

Cizyedarların perakende usulü olan yerlerde mukayeseli olarak evrak dağıtması başka bir usulsüzlük konusuydu. 1724/25 tarihli bir belgeye göre Sakız Adasındaki bazı manastırlarda yaşayan ruhbanlar cizye mükellefi olarak üzerlerine düşen vergiyi ödemeye razı oldukları hâlde, tahsil memurları bu kişilere toptan evrak bırakmış ve fazla para almıştır. Bunun üzerine mükellefler, idari birimlere dilekçe vererek sadece mali güçlerine göre cizye evrakının verilmesini ve şartlara aykırı bir şekilde toptan cizye evrakı bırakılmamasını istemişti. İdare ise bu isteği uygun görerek gerekli işlemlerin yapılmasını belirtmişti⁵²⁵. Yine 1766/67 yılında Selanik'teki İshak Paşa Vakfı'na bağlı Kalaca köyü halkı, cizyedarın kanuna aykırı şekilde evrak dağıttığı gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştu. Şikâyetle göre cizyedar zorla toptan evrak dağıtarak 3.350 guruş tahsil etmiştir. Cari yılda da benzer şekilde toplu evrak bırakarak 3382,5 guruş talep etmiş ve bu miktar, harç ve masraflar dâhil 5.000 guruşa yaklaşmıştır. Cizyedarın, evrakları kişi başı dağıtması gerekirken geçmiş yıla göre (mukayeseli) vererek halkı zor durumda bıraktığı iddia edilmiştir. Bunun üzerine olayın araştırılması istenmiştir. Ayrıca ilgili yerden gelecek bilginin yeterli olmayabileceği düşünüldüğünden çevre kazalardaki kadılardan da bilgi talep edilmesi uygun bulunmuştur⁵²⁶.

Kanun hükümlerindeki açıklardan faydalanarak bazı tahsil görevlilerinin yolsuzluk yaptığı durumlar da bulunmaktaydı. Cizye vergisinin tahsilinde üç sınıf itibarıyla alınması gereken vergi miktarları yanında, bazen ödeme olarak kabul edilecek rayiç para birimleri hakkında da bilgiler veriliyordu. 1690/91 yılındaki düzenlemeyle verginin tahsilinde talep edilen saf gümüş yerine daha sonraları mükelleflere kolaylık sağlaması amacıyla altın olarak

⁵²³ AE.SMST.III. 44/3182, 1182.

⁵²⁴ TS.MA.e. 1317/24, 1236.

⁵²⁵ AE.SAMD.III. 122/12041, 1137.

⁵²⁶ AE.SMST.III. 13/843, 1180.

ödemenin kabul edileceği bildirilmişti. İmparatorlukta ise rayiç bedelleri farklı olan altın paralar bulunabilmekteydi. Bunun farkında olan bazı görevliler, vergiyi piyasadaki daha değerli altın parayla talep ediyordu. Altınla ödeme yapamayan mükelleflerden de rayiç bedeli olarak 105 pare istemişlerdi. Hâlbuki ilgili fermana 1 altının rayiç bedeli olarak 100 pare düşünülmüştü. Bu duruma itiraz edenlere, görevliler, gerekçe olarak kendilerine verilen fermanın tahsilin altın ile gerçekleşeceğine ilişkin hükmü göstermekteydiler. İdare, halkı korumak ve buna benzer durumların yaşanmasını önlemek için rayiç bedelleri açık bir şekilde yeniden belirlemişti. Buna göre her 1 guruşun rayiç bedeli 40 pare olacak şekilde üç sınıf itibarıyla ala sınıfından 10 guruş, evsat sınıfından 5 guruş ve edna sınıfından 2,5 guruş cizye alınacaktı. Mükelleflerin para tedarikini kolaylaştırmak amacıyla vergi ödemesinde her türlü nakit paranın kabul edileceği bildirilmişti. Ayrıca karışıklık çıkmaması için farklı para birimlerinin de rayiç bedelleri belirtilmiştir⁵²⁷.

Diğer bazı belgelerden anlaşıldığı üzere cizye tahsiline başlanması için çıkarılan fermanlarda rutin bir şekilde cizyenin rayiç bedelleri hakkındaki bilgilerin tekrarlandığı görülmektedir. Üstelik ilave herhangi bir bedelin istenmemesi ve her 1 pare karşılığında 2 akçe teklif edilerek halkın zor durumda bırakılmaması yönünde uyarıların yapıldığına rastlanılmaktadır⁵²⁸. Yine 1770/71 tarihli bir belgede aladan 4, evsattan 2 ve ednadan 1 zer-i mahbûb alınması gerektiği, ancak zer-i mahbûb bulamayanlar için karşılığında aladan 11, evsattan 5,5 ve ednadan 2,75 guruş alınabileceği belirtilmiştir. Ancak İstanbul zer-i mahbubu piyasada rayiç olarak 3 guruşa denk gelmekteydi. Bazı cizyedarlar ise bu miktar üzerinden vergiyi tahsil etmekteydi. Bunu önlemek amacıyla İstanbul yönetimi beratlarından altın ibaresinin kaldırılmasını ve yerine tahsil edildiği şekliyle guruş olarak belirtilmesini istemiştir⁵²⁹.

Karşılaşılan diğer bir usulsüzlük, tahsil süresi yaklaştığı gerekçesiyle cizyedarlar tarafından mükelleflerin hareketlerine kısıtlama getirilmesiydi. İstanbul'daki bazı tacirler, ticaret amacıyla Uzuncaâbâd panayırına gitmekte, İstanbul gümrüğü ise senede bir kere gerçekleşen bu panayırdan kervan geliri elde etmekteydi. 1789/90 yılının Muharrem ayı yaklaştığında bazı cizyedarlar şartlara aykırı olarak yol üzerindeki mükellefleri alıkoymaktaydı. Tacirlerin bir kısmı da bu nedenle panayıra gitmekten vazgeçmekteydi. Bu nedenle hem devlet gelirleri hem de mükellefler zarar görmekteydi. Bunun önlenmesi için mükelleflerin Muharrem ayında bulundukları yerde vergilendirilmesi kararlaştırılmış ve önceden ilgili kişilerin bu konuda bilgilendirilmesi gerektiği belirtilmiştir⁵³⁰.

⁵²⁷ AE.SAMD.III 107/10524, 1139.

⁵²⁸ AE.SMHD.I. 52/3184, 1155.

⁵²⁹ C.ML. 8/311, 1184.

⁵³⁰ C.İKTS. 14/664, 1204.

Devlet görevlilerinden bazıları defter kayıtlarında usulsüzlük yapabiliyordu. Bunlar devlet gelirlerini kimi zaman defterlere farklı isimlerle kaydederek kişisel amaçları için kullanıyordu. 1789/90 tarihlerinde sefer masrafları güçlükle karşılanmasına rağmen bazı defterdar ve diğer görevliler avarız ve cizye tahsislerini hazine geliri (fazlası) olarak göstermiş ve bu gelirlerden aylık ve rüşvet almıştır. Bunun üzerine Sultan III. Selim, gelirlerin başka şekillerde harcanmamasını ve ilgili kişilerin sorgulanıp bu konu hakkında düzenlenme yapılmasını emretmiştir⁵³¹.

Osmanlı Devleti'nde yaşamasına ve ticaret yapmasına izin verilmiş olan gayrimüslim yabancılara müste'men denilmekteydi⁵³². Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler ile müste'men olanlara uygulanan cizye şartları farklıydı. Ayrıca Osmanlı kızlarıyla evlenmiş bulunanların doğmuş ya da doğacak çocuklarının da müste'men kabul edildiği anlaşılmaktadır. 1792/93 yıllarında Hanya'da yaşayan bir müste'men ile iki çocuğu cizyedar tarafından cizye talebi ve benzer bahanelerle rencide edilmişti. İstanbul idaresi bunun engellenmesi amacıyla Hanya muhafızına, kadısına, cizyedarına ve diğer ilgililere emir yazılmasını istemiştir⁵³³.

Tahsil aşamasında cizyedarların kimi zaman birden fazla yolsuzluğa başvurduğu da görülmüştür. 1793/94 yılında İstanbul Rum Patriği'nin dilekçesine göre, Patriklik dâhilinde bulunan Ahyolu, Bergos ve çevresinin cizyesi burada bulunan papaz, keşiş, vekil ve diğer adamların nezaretinde tahsil edilirdi. Mükellefler Muharrem ayı içerisinde, bulundukları mahallerde evrakını alarak sınıflarına göre ala 11, evsat 5,5 ve edna 2,75 gurus vergi öderdi. Ancak cizyedar şartlara aykırı olarak aladan 17, evsattan 8,5 ve ednadan 5,5 gurus cizye talep etmiş ve vergiyi, zorla bu miktarlardan tahsil etmişti. Ayrıca cizyedar tahsil zamanında bölgede olmayacak mükelleflere de evrak verebilmek için, cizye evrakının hazırlanmasından 30-40 gün önce bölgeye giderek Muharrem ayına kadar gayrimüslim halkı alıkoymuştu. Üstelik cizyedar başka yerde cizyesini ödemiş mükelleflerin isim ve eşkâline göre hazırlanmış cizye evraklarına itibar etmeyerek, bu kişilerden yeniden cizye vergisi almıştır. Bu şikâyetler nedeniyle gerekli işlemlerin yapılması konusunda emir verilmiştir⁵³⁴.

18. yüzyılın sonlarında cizye tahsil görevlerinin rüşvet alınarak verildiğine dair bilgilere rastlanılmaktadır. Cizye vergisinin tahsili için yapılan görevlendirmeler sırasında genel olarak alınan kefillleme ve kalem harcı dışında şartlara aykırı bir şekilde mültezimlerden gizli ya da

⁵³¹ Ferman şu şekildedir “Bundan sonra irad-ı devlet telef olmayıp na-münasebet mahallere havale olunmayıp umur-u mühimmeye sarf için ehl-i vukuftan birkaç kimesne ile kapuda söyleşib ordudan zimmet defterlerinin katibi ile beraber aceleten getirip nizamı vermeniz kati emrimdir ve bundan sonra defterdar ve saireleri cizyelerden bir akçe aldıklarına rızam yoktur zira bunların akçe alması mal-ı mirinin telefine ba’is olur. Aslından böyle değildir orduya bu hattı hümayunum sureti ifade olunsun bunun nizamı kat’i emrimdir.” HAT. 192/9340, 1204.

⁵³² Özel, 2006: 140-143.

⁵³³ C.HR. 33/1612, 1207.

⁵³⁴ C.ML. 77/3514, 1208.

açık bir biçimde para alındığı tespit edilmiştir. Ayrıca mültezimlerin verdikleri bu miktarları, tahsil ettikleri cizye vergisinden telafi etmeye çalıştıkları ve bu şekilde halka zorbalık ettikleri, incelemeler sonucunda ortaya konmuştur. Cizye görevlendirmelerinin elden ele geçmesinden kaynaklanan bu sorunun giderilmesi için görevlendirmelerin devlet hizmetinde bulunan bir kişiye toplu olarak verilmesi ve onun aracılığıyla mültezimlere dağıtılması düşünülmüştür. Bu amaçla vakti geldiğinde görevlendirmeler belirlenen kişiye toplu olarak verilecek, bu kişi ise talipli olan mültezimleri gereği gibi araştırıp inceledikten sonra görevleri teslim edecekti. Ancak bu uygulama denenmiş ve istenildiği gibi sonuçlanmamıştı. Burada da görevlendirmelerin kâtip ve sair kişilerin ellerinde gezdiği ve cizyedarların yine verdikleri parayı çıkarmak için halka baskı yaptığı saptanmıştı. Yapılan düzenlemenin başarısız olması nedeniyle görevlendirmelerin, Enderun'da bulunan bir kişi yerine doğrudan defterdar tarafından dağıtılması istenmiştir. Böylece defterdarın, malı ve şanı olan her bir mültezimi bizzat yanına çağırması ve bu kişileri sorgulatıp araştırdıktan sonra kendi eliyle görevlendirmeleri yapması kararlaştırılmıştır. Ayrıca mültezimin görevi bir başkasına bırakmamasına ve mültezim veya başka taraflardan ilave para alınmamasına dikkat edilmesi istenmiştir. Padişah yeni düzenlemeyi uygun görmüş ve halkın korunması için vezirin bu konuya nezaret ve dikkat etmesini istemiştir⁵³⁵. Ayrıca takip eden 1797/98 yılında padişah vezire, önceki yıl belirlenen nizama çok özen gösterilmesini, bu kapsamda cizye görevlerinin defterdar tarafından cizyedarlara verilerek, kimsenin sürece karışmamasını ve gizli ya da açıktan fazla para alınmamasını istemiştir⁵³⁶.

Şartlara aykırı işlemlerin yapıldığı bilgisi, genellikle merkeze ulaşan şikâyetler kapsamında ortaya çıkmaktaydı. Bu şikâyetler yerel düzeyde veya merkezi olarak araştırılarak gerekli düzenlemeler ya da işlemler yapılmaktaydı. Mesela 1798/99 yılında Tırhala kazasından gelen bir şikâyet kapsamında cizyedarın şartlara aykırı işlem yaptığı anlaşılmıştı. Arnavut kökenli cizyedar, yüzden fazla Arnavut eşkıyası ile birlikte köyleri gezerek halktan bedava yem ve yiyecek talep etmişti. Ayrıca kayıtlı cizye vergisi miktarına uymamış ve zararı olduğunu beyan ederek, köylerden 150 guruş ile 500 guruş arasında fazladan vergi tahsil etmişti. Halk bu yüzden perişan olmuş ve mağduriyetlerini dilekçe ile bildirmişti. Sonuçta cizye vergisinin insafli, itibarlı ve dindar bir adama verilmesi istenmiştir. Ayrıca halkın üzerindeki baskının ortadan kaldırılarak, inceleme sonucunda fazla alındığı tespit edilen miktarların ilgililere iade edilmesi kararlaştırılmıştır⁵³⁷.

⁵³⁵ HAT. 1386/55016, 1211.

⁵³⁶ HAT. 224/12495, 1212.

⁵³⁷ C.ML. 85/3914, 1213.

Bazı devlet görevlileri yetkilerini kötüye kullanarak cizyedardan zorla karşılıksız evrak alabiliyordu. Muharrem ayı yaza denk geldiğinde İstanbul'a gelen kişilerden dolayı buradan elde edilen cizye vergisi önemli ölçüde artıyordu. 1799/1800 yılında Muharrem ayı yaz mevsimine denk geldiğinden, cizye caizesine 15.000 guruş zam yapılmıştı. Bu süreçte cizye gelirlerinin artmasına bağlı olarak bazı devlet adamları ve daireler İstanbul cizyedarından çok miktarda ücretsiz evrak alarak hem cizyedarı hem de devleti zarara uğratmıştı. Bunun üzerine hiçbir tarafa bedelsiz evrak verilmemesi konusunda emir çıkmıştı. Öyle ki herkesin, gayrimüslim adamları, esnaf ve benzeri tanıdıkları için bedelini ödeyerek cizye evrakı almaları gerektiği belirtilmiştir. 1811/12 yılına gelindiğinde ise cizyedar hem Muharrem ayları kışa denk geldiği için hem de geçmişte yaşanan usulsüzlükler nedeniyle emrin yenilenmesini istemiş ve bu talep uygun bulunmuştur⁵³⁸.

Karşılaşılan diğer bir uygunsuzluk, cizyedarların vergi tahsilini geciktirerek mükelleflerden faizle cizye tahsil etmesiydi. 1804/05 yılı Gelibolu kazası cizyedarı Ahmet Ağa, evrak dağıtımı sırasında vergiyi tahsil etmeyerek birkaç ay geçtikten sonra mükelleflerden faiziyle cizye tahsil etmişti. Üstelik mükellef aşamasına gelmemiş çocuklardan bitme namıyla para talep ettiği de ifade edilmekteydi. Kayıtlarda ilgili kalemin yıllık üç sınıf itibarıyla 27.075 evrakı ve 160.218 guruş cizyesi bulunmasına rağmen, tahsil edilen miktar, caize ve mevkuf dâhil toplam 193.619 guruşa ulaşmıştı. İncelemede ilgili kalemden genel gider ve masraflar hariç evraksız olarak 33.401 guruş fazla alındığı ve bunun zamanında devlet hazinesine teslim edildiği görülmüştü. Şartlara aykırı yapılan bu işlemde kaynaklanan mağduriyetin giderilmesi kararlaştırılmıştı⁵³⁹.

Cizye işlemleri esnasında kisedarların da yolsuzluğa karıştığı görülmüştür. Emaneten verilmiş cizye bohçalarının gelirleri ulaştıkça, kisedar aracılığıyla cizye muhasebecisine teslim edilmekteydi. 1809/10 yılında görevlendirilen cizye muhasebecisi, kisedarın yetkisini kötüye kullandığını ifade etmiştir. Buna göre kisedar Rumeli'deki bazı kazaların gelirlerini kendi üzerine alarak gizlemişti. Kendisinden bilgi istendiğinde ise gelirlerin tahsil edilemediği yönünde cevap vermişti. Bundan dolayı kisedarın yetkilerinin bir başka devlet adamına devredilmesi talep edilmişti. Ayrıca hazineye teslim edilmeyen gelirler için ruznamçe ve benzeri kayıtların incelenerek ilgili miktarın kisedardan alınması istenmişti. Eğer kisedar gelirlerin zimmetinde kalmadığına yönelik ısrar ederse kâtip efendi huzurunda yemin ettirilmesi gerektiği belirtilmiştir⁵⁴⁰.

⁵³⁸ C.ML. 110/4900, 1226.

⁵³⁹ CML. 221/9185, 1219.

⁵⁴⁰ C.ML. 156/6616, 1227.

1814/15 tarihlerinde cizye ve avarız gelirlerinden mütesellim ve voyvodaların kendi zimmetlerine para aktardıklarına ilişkin birtakım bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Nefs-i Sivas cizyesinden 8.000, Darende cizyesinden 2.850, Zile kazası avarızından 1.211, Tokat cizyesinden 8.311, Merzifon cizyesinden 3.707, Divriği cizyesinden 5.000 ve Çorum sancağı avarızından 4.000 guruş olmak üzere toplamda 33.078⁵⁴¹ guruşu üzerlerine geçirdikleri belirtilmiştir. Bu konuda merkeze bilgi verilerek ne yapılması ve nasıl hareket edilmesi gerektiği sorulmuştur⁵⁴².

Cizyedarlar, karışıklık ortaya çıkma riski yüksek bölgelerde bile yolsuzluk yapmaktan çekinmiyordu. Belgrad ve çevresinde yaşayan halk eskiden beri cizye vergisini üçer guruş olarak ödemektedir. 1815/16 yıllarında cizyedarlar buna uymayarak ilave para talebiyle halka eziyet ve rencide etmeye başlamıştı. Bunun üzerine cizye vergisinin eskiden olduğu gibi üçer guruş alınması istenmişti⁵⁴³. Sırplar, Osmanlı milletinin en eski unsurlarından biri olduğu için, cizyenin edna itibarıyla tek seviyeden 3 guruş olarak tahsil edilmesi gerektiği belirtilmişti⁵⁴⁴.

Tahsil sürecinde yer alan kişilerin maaşları yetersiz kalınca, bazı kişilerin geçinebilmek için şartlara aykırı faaliyetlere başvurması başka bir usulsüzlük nedeniydi. İstanbul ve çevresinin cizye tahsiliyle sergi çalışanları ilgilenmekteydi. Cizye muhassılı tarafından sergilere evraklar verilmekte, sergiler tarafından da evraklar dağıtılarak vergiler toplanmaktaydı. Sergilerin sergi Ağaları ve kolcuları olmak üzere yaklaşık 100 kişiden fazla çalışanı vardı. Çalışanlar yıl boyunca cizye işlemleriyle uğraşmaktaydı. Bundan dolayı ek gelir sağlayacak başka faaliyetlere zaman ayırmaları mümkün değildi. Çalışanlar hem verilen maaşın yetersiz olması hem de başka ek gelir elde edememeleri nedeniyle geçinmeleri için gereken miktarı cizye vergisinden telafi etmeye çalışmaktaydı. Nitekim Muharrem ayında yapılan evrak dağıtımı sırasında sergi Ağası 150-200 kişi civarında bir mükellef ayarlardı. Bunların bir kısmına geçici olarak, alması gerekenden daha düşük evrak verilirdi. Diğer bir kısmına ise hiç evrak vermeyerek hesap zamanı beklenirdi. Zaman geldiğinde ise elinde kalan evrakları ve topladığı geliri cizye sandığına teslim ederek maaşını alırdı. Muharrem tesliminde vergilerin önemli bir kısmı toplanmaktaydı. Bundan sonraki tahsil işlemlerinde ise kişilere zamlı maaş verilirdi. Bu bakımdan çalışanlar daha önce verdikleri geçici evrakları değiştirerek daha fazla maaş alabilmekteydi. Örneğin sergi Ağası Muharrem tahsilinde anlaştığı mükellefe, geçici evsat evrak veriyse sonraki tahsilde mükellefin tabi olduğu ala evrakı vererek kâğıtları değiştirmektedir. Bu şekilde ala evrak maaşından 10 pare yerine zamlı olarak 1 guruş elde

⁵⁴¹ İlgili kalemlerin toplamı 33.079 guruş etmesine rağmen orijinal belgede yazıldığı şekliyle kullanılmıştır.

⁵⁴² C.ML. 773/31549, 1230.

⁵⁴³ C.ML. 93/4189, 1231.

⁵⁴⁴ HAT. 1139/45324, 1231.

etmekteydi. Hiç kâğıt verilmeyen kişilere ise evrak dağıtılarak zamlı maaş alınmaktaydı. Ayrıca çalışanlar dolaylı biçimde ucuza tedarik ettikleri evrakları sandığa iade ederek, evrak ücretinden de kâr elde edebilmektedir⁵⁴⁵. Ucuz evrakı ise vefat veya firar eden evrak sahiplerinden almış olmaları muhtemeldir.

Cizye mükellefi olmayan kişilerden vergi tahsil edilmesi, yolsuzlukların ulaştığı boyutu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Adana ve Tarsus bölgesinde yaşayan Fellah halkı mükellef olmadıkları hâlde üzerlerine yüklenen cizye ve benzeri vergilerden dolayı idareye şikâyetle bulunmuşlardı. Bu şikâyetle göre halka, üzerlerine düşen avarız ve tekâliften başka cizye evrakı niteliğinde kâğıt verilerek 3 guruş 6 pare miktarında ilave vergi tahsil edilmekteydi. Hatta sarık akçesi ismiyle seviyelerine göre aladan 12, evsattan 8 ve ednadan 6 guruş alınmaktaydı. Halk, uygulama nedeniyle perişan olduğunu belirterek, bu durumun ortadan kaldırılmasını istemiştir. Bunun üzerine eski kayıtlar incelenmiş ve halktan kanuna aykırı bir şey talep edilmemesi gerektiği belirtilmiştir⁵⁴⁶.

Cizye vergisine getirilen zamları fırsat bilerek bazı görevliler yolsuzluk yapabilmekteydi. Bundan dolayı cizyeye zam yapıldıktan sonra tahsil başlamadan önce belirli önlemlerin alınmaya çalışıldığı görülmektedir. 1824-25 yılında uygulanmak üzere cizye vergisine zam yapılmıştı. Bu zam kararı vesilesiyle bazı cizyedarların şartlara aykırı işlem yapacağı öngörülmüş ve buna karşı bazı önlemler alınmıştı. Nitekim bazı cizyedarlar halktan fakir olan kişilere kurallara aykırı olarak ala ya da evsat evrak teklif edebilmektedir. Ayrıca vergi mükellefi olmayan erkek ve kız çocuklara cizye evrakı verebiliyordu. Bu amaçla cizye evraklarının üç sınıf itibarıyla kişilerin mali güçlerine göre uygun bir biçimde dağıtılması hususu memurlara bildirilmişti. Ayrıca cizyedarlardan şartlara aykırı işlem yapanların mahkemeye verilerek en ağır şekilde cezalandırılacağı da vurgulanmıştı. Buna rağmen padişah, cizye tahsili için görevlendirilmiş bazı memurların evrak dağıtım sırasında usulsüz işlem yapacağının açık olduğunu belirterek, uyarının yeterli olmayacağını ifade etmişti. Bu sebeple ek önlem olarak hahambaşı ile Rum ve Ermeni patriklerinden bilgi alınmasını istemiştir. Buna göre taşralarda ortaya çıkan usulsüzlüğü millet başları, din görevlilerine iletecek, bunlar da ilgili kişileri isim ve eşkâlleriyle idareye bildirerek olay hakkında bilgi verecektir⁵⁴⁷.

Yoklama defterlerinin karışık tutulmasından yararlanarak bazı memurların yolsuzluğa giriştiği görülmektedir. Defterlerde mükellef sayıları incelenirken tabi oldukları ala, evsat ve edna sınıfları kontrol edilmemekteydi. Bunu bilen memurlardan bazıları gayrimüslimlerle anlaşarak mükelleflerin sınıfını değiştirmektedir. Mükellef sayısında azalma olmadığı için, bu

⁵⁴⁵ C.ML. 508/20681, 1231.

⁵⁴⁶ C.ML. 11/461, 1234.

⁵⁴⁷ HAT. 290/17361, 1240.

durum tespit edilemiyordu. Ancak zamanla defter kayıtlarında mükellef sayısı artsa bile ala ve evsat sınıfı eksildiği için devlet gelirleri azalıyordu. 1837/38 yılı cizyesi için evraklar hazırlanırken bu durum tespit edilmiş ve bunun üzerine defterlerin sistemli bir şekilde tutulması için birtakım önlemler alınmıştır⁵⁴⁸

Yolsuzluk ve usulsüzlük kapsamında gönderilen bazı şikayetlerin gerçekçi olmadığı düşünülse de etraflıca araştırılarak işlem yapıldığı görülmektedir. Hersek sancağında bulunan gayrimüslim bir kişi Manastır takımı ve diğer benzer grupların uğradığı zulmü anlatmak üzere önce tezkeresiz firar ederek Sırbistan'a geçmiş ve daha sonra Sırpça bir tezkereyle İstanbul'a gelmişti. Bu konu hakkında Manastır mühürleriyle damgalı ve Sırpça yazılı olan dilekçesini merkeze ibraz etmişti. Dilekçenin tercümesine göre Hersek sancağı mutasarrıfı livada bulunan kişilerden fazla cizye vergisi alarak halka zulüm ve baskı yapmıştı. Ayrıca 1.500 hizmetlisinin yiyecek ve giyecek masraflarını yine halktan talep etmişti. Bundan önce aynı kişi durumu bildirmek üzere İstanbul'a gelmeye çalışmış olsa da ilgili mutasarrıf tarafından yakalanarak hapsedilmişti. Halkın bu uygulamalara karşı dayanacak güçleri kalmamıştı. Kendilerini korumak amacıyla Bosna eyaletine veya Avusturya tarafına firar etmek zorunda kalacakları belirtilmişti.

İddialar ayrıntılı olarak merkezde ele alınmıştı. Müzakerede, liva küçük bir yer olsa da sadece vezir unvanı olan birinin buraya tayin edilmesinin yeterli olmayacağı belirtilmişti. Çünkü bu bölge Karadağ ile sınır olması sebebiyle karışık bir yerdi. Mevcut görevli buranın yerlisi ve toprak sahibi birisiydi. Yani yerel bir gücü bulunmaktaydı. Bundan dolayı da livanın idaresinde oldukça kolaylık sağlamaktaydı. Ayrıca liva, Karadağ ile hudut olduğu için bölgede güvenliği sağlayacak Pandorların⁵⁴⁹ istihdam edilmesi gerekmektedir. Pandorlar livanın emniyetini temin ettiği için halkın masraflara katılması gerekirdi. Bu nedenle meselenin, dilekçede anlatıldığı kadar büyük olmaması muhtemeldi. Neticede mevcut görevlinin livada bulunmasının bazı önemli faydalar sağlayacağı düşünüldükçe, kendisine tahsil zamanında kurallara uyması ve dikkat etmesi hususunun iletilmesi uygun görülmüştü.

Bu olay, Osmanlı'nın iç karışıklıkları idare etmek için yerel güç unsurlarından vazgeçmediğini düşündürmektedir. Liva Karadağ ile sınır olması sebebiyle risk oluşturmaktaydı. Bu dönemde Sırp isyanları yaygındı ve Hersek sancağının sınır olduğu Sırbistan'da bulunan Miloş ise aslen Karadağlı'ydı. Miloş'un toprakları genişletme çabası düşünüldüğünde halkı kışkırttığı açıktı. Ayrıca Karadağ ladikasının⁵⁵⁰ da halkı isyana tahrik eden hareketleri bulunmaktaydı. Öyle ki liva halkı 7-8 aydan beri Karadağ ladikasının izinden

⁵⁴⁸ C.ML. 114/5061, 1252.

⁵⁴⁹ Rumeli'de kır bekçisi derbentçi niteliğinde bulunan güvenlik memuru.

⁵⁵⁰ Zamanında Karadağ Prenslığı unvanı olan piskopos (başpiskopos, Vladica).

gitme cesareti göstermişti. Bunlara ilave olarak Bosna valisi ile Liva mutasarrıfı arasında bir husumet bulunmaktaydı. Barışmaları amacıyla merkezden uyarı yazıları gönderilse de sorun giderilememişti. Bu nedenle olayların araştırılması amacıyla kâtiplerden bilgili bir memurun tayin edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu kişi hem halkı ve ladikayı etraflıca araştırarak ve olayların gerçek yüzünü ortaya koymaya çalışacak hem de görevliler arasında bulunan düşmanlığı ortadan kaldırmaya uğraşacaktı. Memurdan gelecek rapor sonucuna göre de mecliste nihai karar verilecekti⁵⁵¹.

2.7. Özel Bölgelerin Cizyesi

Osmanlı tarihinde cizye vergisi için ortaya çıkan uygulamalardan biri de imparatorluğa bağlı statüdeki yerlerde ayrı bir tahsil yöntemine başvurulmasıydı. Genellikle imparatorluğa sonradan katılan ve klasik devlet teşkilatının tam olarak kurulamadığı yerlerde yıllık toplu bir cizye alınması yoluna gidilmişti. Eflâk, Boğdan, Mısır ve Dubrovnik gibi yerlerin cizyesinde karşımıza çıkan bu durum diğer bölgelerde başvurulmuş standart prosedürlerden farklılık göstermekteydi. Bu bölgelerin içinde bile ayrı uygulamalar söz konusu olabiliyordu. Ancak en sık karşılaşılan durum, yıllık maktu nakit bir bedel üzerinden cizyenin tarh ve tahsil edilmesiydi. Bu tür yerlerin cizye miktarında ve diğer uygulamalarında zaman zaman değişikliklere gidilebiliyordu. Ayrıca İstanbul cizye tahsilinin de kendine münhasır bir yöntemi bulunmaktaydı.

2.7.1. Eflâk ve Boğdan

Eflak ve Boğdan Osmanlı Devleti için askerî açıdan olduğu kadar temel bazı ürünlerin karşılanması bakımından da önem arz eden yerlerdi. Bu bölgelerin cizyeleri, genellikle voyvodaları aracılığıyla yıllık belli bir nakit miktar olarak tahsil ediliyordu. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla devlet, cizyenin tahsilinde aktif olarak rol almamakta, tahsil süreci kendi voyvodalarının gözetiminde yürütülmekteydi. Cizye, askerlerin maaşlarına düzenli olarak tahsis edildiği gibi, yine askeri amaçlı bazı olağanüstü harcamalar için de kullanılmaktaydı. 18. yüzyılın sonlarına ait belgelere göre Eflak ve Boğdan'dan, îdiyye, rikâbîye ve cizye dışında, voyvodaların atanması (nasb) esnasında miktarı değiştirilebilen bir tür aidat alınmaktaydı⁵⁵².

⁵⁵¹ HAT. 1618/29, 1254; HAT. 1652/35, 1255.

⁵⁵² HAT. 239/13320, 1207.

2.7.1.1. Eflak Cizyesi

18. yüzyılın ortalarında Eflak cizye vergisi üç taksit halinde ödenmekteydi⁵⁵³. Ancak daha sonraki süreçte taksit sayısının artırıldığı söylenebilir. Nitekim 1837/38 yıllarında 4. taksit olarak da ödemelerin yapıldığı görülmektedir⁵⁵⁴. Cizye bedeli ise evraksız maktu bir miktar olarak belirlenirdi⁵⁵⁵. Hazine kayıtlarında teslim edilen vergilere dair hesaplar da tutulurdu. Mesela 1689/90 yılının cizye miktarı 136.718 guruş olarak kayıtlıydı. Maden kaleminden yapılan hesaplara göre 1689/90-1694/95 arası 5 yıllık süreçte Eflak tarafından cizye vergisi olarak hazineye 683.590 esedi guruş teslim edilmişti⁵⁵⁶. Yine 1785/86 yılı kayıtlarında cizyenin esas kayıtlı miktarının 312.500 guruş olduğu ancak Eflak voyvodasının 294.000 guruş teslim ettiği belirtilmişti⁵⁵⁷. Hazine kayıtlarında taksit ödemelerine ilişkin bilgiler de bulunmaktaydı. Eflak cizyesinin 1836/37 yılı 3.taksit küsuru 51.750 guruş, 1837/38 yılı dördüncü taksiti ise 78.125 guruş olarak tahsil edilmiştir.⁵⁵⁸ Ayrıca vergiler merkeze teslim edildikten sonra ödemelerin yapıldığına dair bir senet ilgili voyvodaya verilmekteydi⁵⁵⁹.

Eflak cizyesi miktarında zaman zaman artışların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca halkın zorluk yaşadığı zamanlarda vergiden bazı indirimlerin de yapıldığı anlaşılmaktadır. 1703/04 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Eflak'ın yıllık cizyesi 141.718,5 guruş iken çıkarılan bir fermanla 262.000 guruşa yükseltilmişti. Sefer zamanlarında Eflak halkı ayrıca Tuna Nehri'ndeki zahire ve mühimmatın taşınması işlemlerinde, donanma gemileri için gereken kereste ve benzeri levazımata tedarikinde ve diğer bazı hizmetlerde de görev yapmaktaydı. Bu nedenle 1702/03 senesinde Enderun-u hümayuna verilen peşin bedelin ödenmesi koşuluyla vergi miktarından 37.000 guruş düşürülmüştü. Böylece ilgili yılda cizye yükümlülükleri 225.000 guruşa indirilmişti. Bunun ise 60.000 guruşu ödenmiş, geriye 165.000 guruşu kalmıştı. 1703/04 yılında da halkın içinde bulunduğu fakirlik koşulları nedeniyle yine bir defaya mahsus cizye vergisi 215.000 guruşa indirilmişti. Bunun ise 113.500 guruşu teslim edilebilmiş, geriye ise vergi borcu olarak 101.500 guruş kalmıştı. Eflak voyvodası 1703/04 yılındaki yazısında halkın mali gücünün bulunmadığını belirterek borç kalan 101.500 guruşun silinmesini ve her yıl verilen peşin bedelin de affını istemişti. İlgili kalemlerde yapılan hesaplamalar sonucunda cizye borcu olarak önceki yıldan 165.000 guruşun ve cari yıldan da 101.500 guruşun kaldığı görülmüştü. Böylelikle teslim edilmeyen cizye miktarı 266.500 guruşa ulaşıyordu. Padişaha

⁵⁵³ C.MTZ. 7/336, 1155.

⁵⁵⁴ TS.MA.d. 748, 1254.

⁵⁵⁵ HAT. 1152/45716, 1249.

⁵⁵⁶ D.MMK.EFK.d. 23377, 1107: 2-3.

⁵⁵⁷ C.ML. 747/30450, 1202.

⁵⁵⁸ TS.MA.d. 748, 1254.

⁵⁵⁹ C.HR. 92/4571, 1198.

sunulan öneride halkın durumu gözetilerek yapılacak 26.500 guruşluk bir indirimde vergi borcunun 240.000 guruş kalacağı belirtilmişti. Sultan ise 30.000 guruş düşürülmesini uygun görmüştü⁵⁶⁰. Yani devlet görevlileri %10 civarında bir indirim teklif etmesine rağmen Padişah daha fazla bir oranda indirim yapmıştı. İlerleyen yıllarda cizye miktarında önemli artışın gerçekleşmediği görülmektedir. Nitekim 1764/65 yılında cizye muhasebesi kayıtlarına göre Eflak cizyesinin miktarı 293.500 guruş olarak görülmektedir⁵⁶¹.

Doğal afetler gibi beklenmedik olağanüstü durumlarda, cizye vergisinin ödenmesinde belirli kolaylıklar sağlanabilmekteydi. Bu süreç ise genellikle voyvodanın talebi üzerine gerçekleşirdi. 1746/47 yıllarında Eflak tarafında ortaya çıkan aşırı yağış ve çekirge istilası nedeniyle bölgede kıtlık yaşanmaktaydı. Bu nedenle voyvoda, cizyenin tedricen tahsil edilmesini ve çeşitli maaşlar için gerekli olan paranın bolluk zamanlarında ödenmesini talep etmiştir⁵⁶².

18. yüzyıl sonlarından itibaren Eflak yöresinde artan istikrarsızlık ve karışıklıklar nedeniyle de cizye ve diğer benzer yükümlülüklerin hafifletildiği görülmektedir. 1770/71 tarihli bir belgeye göre, Rusların bölgeye yönelik saldırıları sebebiyle Eflak ve Kara Eflak halkının ödeyeceği cizye miktarı yarıya düşürülmüştü⁵⁶³. Benzer sebeplerle verginin tamamen kaldırıldığı dönemler de olmuştu. Mesela Eflak halkı 1 Eylül 1804 tarihinden itibaren bir yıllık süreyle tüm vergilerden muaf tutulmuştu. İmparatorlukta ise halkın cizyeleri muharrem başlangıcından itibaren geçerlilik kazandığı için Eflak'ın cizye muafiyetinden yararlanamayacağı yönünde bir görüş ortaya çıkmıştı. Ancak bu konu Eflak boyarlarından devlete yakın olanlar tarafından gizlice görüşülerek kesinleştirilmişti. Böylelikle muafiyetin cizyeyi de kapsadığı belirtilmişti⁵⁶⁴. Takip eden dönemlerde de Eflak ve Boğdan'ın harp ve benzeri olumsuzluklar neticesinde yine cizye vergisinden muaf tutulduğu anlaşılmaktadır⁵⁶⁵.

Diğer şehirlerden Eflak tarafına geçenler olduğu ve bunlara ilişkin nasıl bir yol izlendiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. 1706/07 yılına ait bir belgede, Tuna havzasında yer alan Rusçuk, Silistre, Hırsova, Tolci ve Maçın gibi kazalardan toplamda 5.000 kadar vergi mükellefi veba nedeniyle Eflak tarafına kaçmıştır. Bu nedenle bu yerlerin cizye vergisi önemli miktarda düşmüştür. Buraların kadıları ise bu gerekçeyle cizyeden indirim talep etmişlerdir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda hem kazadaki mükelleflerin hem de firar eden mükelleflerin cizyelerinin yine ilgili cizyedarları tarafından tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca

⁵⁶⁰ AE.SAMD.III. 98/9685, 1115.

⁵⁶¹ C.ML. 7/289, 1179.

⁵⁶² C.HR. 105/5205, 1159.

⁵⁶³ C.MTZ. 7/350, 1184.

⁵⁶⁴ HAT. 133/5514, 1218.

⁵⁶⁵ HAT. 1006/42196, 1227.

kaçanların geri eski yerlerine iskanlarının sağlanması amacıyla Eflak voyvodasından güvenilir boyarlar tayin etmesi istenmiştir. Eğer gizlenen kişiler olduğu anlaşılır ise vergilerinin Eflak'ın maktu cizyesine dahil edilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁶⁶.

Eflak cizyesinin taksitler halinde verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. 1737/38'li yıllarda Eflak cizyesinin tamamı Belgrad, Vidin, Niğbolu ve Bender kaleleri yeniçerilerinin maaş, zahire vs. masraflarına, hassa kasapbaşısının ve matbah-ı amirenin giderlerine, Belgrad Kalesi binasının masraflarına ve diğer bazı önemli harcamalara tahsis edilmişti. Ancak havaleleri gerçekleştiren salyanecilerin taksit kurallarına uymadıkları ve tüm cizye bedelini tek seferde almaya çalıştıkları yönünde voyvodaların şikâyetleri bulunmaktaydı. Osmanlı yönetimi bu tür durumlarda fermanla belirlenen taksit kurallarına uyulması gerektiğini ilgililere bildirmekteydi⁵⁶⁷.

Eflak cizyesi genellikle devletin askeri amaçlarla yaptığı harcamalara sarf edilmekteydi. Bunun dışında çeşitli giderlere de tahsisler yapılmaktaydı. Nitekim Eflak cizyesinden yapılan tahsislere ilişkin 1753/54 tarihli bir belgeden belirli değerlendirmeler yapılabilir. Belgede tahsisler yapılırken hangi taksit gelirinden hangi giderlerin karşılandığı belirtilmiştir. 1753/54 yılı Eflak cizyesinin asıl miktarının 305.500 guruş olduğu görülmektedir. Üç taksit halinde teslim edilen bu gelirden ise belirli tahsisler yapılmıştır. Birinci taksit gelirlerinden Vidin, İbrail, Bender ve Hotin Kalesi yeniçerilerine, Belgrad Kalesi topçu ve top arabacılarına ve diğer benzer askerlere verilecek maaşlar için ve bazen de belli bir miktar et bedeli veya kürek bedeli olarak 96.000 guruş tahsis edilmiştir. İkinci taksit gelirlerinden, Tuna nehrinde çalışan dümenci ve değirmencilerin ücretinin, Hotin Kalesi yeniçerilerinin maaşının, Bender Kalesi yeniçerilerinin et bedelinin karşılanması için 94.000 guruş gönderilmiştir. Üçüncü taksit gelirlerinden, Bender Kalesi yeniçeri maaşları, et ve çuka kumaşı bedelleri, Belgrad Kalesi'ne nakledilecek zahire, Özi Kalesi'nde açılacak hendek, Belgrad Kalesi'nde pişirilecek peksimet ve Bender ile Özi kalelerinin tamirat masrafları için 62.180 guruş verilmiştir. Bu kapsamda asıl cizye malından 252.180 guruş tahsis edilmiştir. Bunun dışında önceki sene cizye gelirlerinden üçüncü taksit gelirlerine tahsis olunan miktardan İbrail İskeleyi'ne nakil olunan zahire ücretleri, Hotin Kalesi yeniçeri maaşları gibi çeşitli masraflara 27.117 guruş aktarılmıştır⁵⁶⁸. Görüldüğü üzere harcamaların tamamına yakını asker ve benzeri bazı hizmetlerin gerçekleştirilmesiyle alakalıdır. Bundan dolayı da tahsislerin önemli kısmını maaşlar oluşturmaktadır. Mesela

⁵⁶⁶ C.ML. 44/2005, 1118.

⁵⁶⁷ C.MTZ. 7/336, 1155.

⁵⁶⁸ C.ML.775/31625, 1167.

1782/83 yılında da Eflak cizyesinden 124.000 guruş taksitler halinde maaşlara tahsis edilmiştir⁵⁶⁹.

Eflak cizyesinden çeşitli alanlara da tahsisler yapılabilmekteydi. Örneğin 1741/42 yılında Belgrad'a zahire nakledecek gemiler için Eflak'tan tedarik edilen 32.000 sicimin cizye bedelinden karşılanması istenmiştir. Bunun sonucunda 896 guruş sicim bedelinden 96 guruş indirilerek 800 guruşun Eflak cizyesinden ödenmesi kararlaştırılmıştır⁵⁷⁰. 1736/37 yılında matbah-ı amire ve diğer bazı yerlerin tuz ihtiyacı için Eflak cizyesinin kullanılması düşünülmüştür. Bu amaçla voyvoda aracılığıyla Eflak tarafından kıyyesi 2 akçeden 100 kıyye tuz alınması ve bedelinin de Eflak cizyesinden mahsup edilmesi istenmiştir⁵⁷¹. 1738/39 yılında Eflak voyvodası tarafından ordunun mühimmat ve zahire nakil işlemlerinde kullanılmak üzere yapılacak olan üstü açık gemilerden 80 adedinin cizye gelirlerinden karşılanarak yaptırılması belirtilmiştir⁵⁷².

Eflak cizye gelirinden, bazı kalem masraflarına ve kisedarına verilmek üzere maktu harç alınmaktaydı. Bu uygulama 1793/94 tarihinden beri devam etmekteydi. Maktu harç ise her kise başına 8 guruş olarak belirlenmekte, bu miktar da toplam cizye vergisi üzerinden hesaplanmaktaydı. 1833/34 yıllarında Eflak cizye vergisi 312.500 guruş yani 625 rumi kiseydi. Maktu harcı ise 5.000 guruş olarak hesaplanmıştı. Bu bedelin yarısı sene ortasında diğer yarısı ise sene sonunda ödenmekteydi ve bunların haricinde herhangi bir kalem harcı talep edilmemesi gerekiyordu⁵⁷³. Görüldüğü üzere, maktu harç Eflak cizyesinin hesaplarını izleme ve evrakların düzenleme ve gönderiminde ortaya çıkacak giderler için ayrılmıştı.

Tablo 2.38. Eflak Cizyesinden Çeşitli Kalemlere ve Kisedarına Verilen Maktu Harç Miktarı⁵⁷⁴

Kalemler ve Kişiler	Guruş
Eflak'ın evrak ve muhasebelerini memur suretiyle idare eden defter kisedarı Efendi'ye	625
Hesap idaresi ve diğer maddeler için maden kalemine verilen	2.500
Tatbik ve diğerleri için ruznamçeyi hümayuna verilen	312,5
Eflak'ın bir senede vaki olacak emirler, suretler, tezkereler ve diğer maddeler için başmuhasebe kalemine verilen	937,5
Eflak'ın bir senede vaki olacak emirler, suretler, kaime ve diğer maddeler için mevkufat kalemine verilen	625
Toplam	5.000

2.7.1.2. Boğdan Cizyesi

Boğdan'ın cizye vergisi evraksız maktu bir miktar olarak alınmaktaydı. 1833/34 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Eflak ve Boğdan'ın maktu cizye gelirleri doğrudan devlet

⁵⁶⁹ C.HR. 92/4571, 1198.

⁵⁷⁰ C.BH. 166/7853, 1154.

⁵⁷¹ C.SM. 141/7057, 1149.

⁵⁷² C.BH. 68/3207, 1151.

⁵⁷³ HAT. 1152/45716, 1249.

⁵⁷⁴ HAT. 1152/45716, 1249.

hazinesine aitti ve ihtiyaç oldukça çeşitli yerlere havale ediliyordu⁵⁷⁵. Ayrıca belgelerde verginin taksitler şeklinde ödendiği görülmektedir⁵⁷⁶. 1705/06 tarihinde Boğdan'ın yıllık cizye vergisi 65.455 guruştan oluşmaktaydı. Bu tarihlerde cizyenin tahsiline Ramazan ayında başlandığı belirtilmektedir. Boğdan cizyesinin yarısı taksit olarak kapıkullarına reşen ve lezez maaşları olarak tahsis edilmişti.⁵⁷⁷ Ödenen cizye bedelinin fazla olması durumunda ise asıl miktarı aşan kısmının geri iade edildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki 1711/12 yılında Boğdan voyvodasının teslim ettiği cizye bedelinden 3.414 guruş fazla teslimatı olduğu ruznamçe kayıtlarından anlaşılmış ve bu fazlanın geri ödenmesi için emir çıkarılmıştır.⁵⁷⁸ Hazinesinin aylık gelirlerini gösteren belgelerde Boğdan'dan cizye tahsiline dair bazı bilgilere ilerleyen yıllarda da rastlanmaktadır. Boğdan cizyesinden 1836/37 senesi üçüncü taksiti olarak 69.755 guruş, 1837/38 senesi dördüncü taksiti olarak 17.439 guruş tahsil edildiği belgelerde yer almaktadır⁵⁷⁹.

Boğdan cizyesinden ağırlıklı olarak askeri harcamalar için tahsislerin yapıldığı görülmektedir. 1761/62 yılında Hotin Kalesi muhafızlarının maaşları için 10 bin guruş tahsis edilmişti⁵⁸⁰. Bu meblağın ödenmesine ilişkin başka yıllara ait fermanlar da bulunmaktadır⁵⁸¹. 1825/26 tarihinde Boğdan cizyesinden Hotin Kalesi askerlerinin maaş ve diğer giderleri, Azak Kalesi askerlerinin maaşları, Ahu Kalesi'nin tamir ücreti, menzil ocaklığı, iskele nakil işlerinin ücretleri, Hotin Kalesi'ne verilen Ağaç küreklerin bedeli gibi değişik masraflar karşılanmıştır⁵⁸². Boğdan cizyesinden bazen geçici birtakım giderlerin de karşılandığı görülmektedir. Mesela 1779/80 tarihinde İstanbul'dan Bender Kalesi'ne gönderilen 100 adet tüfek, 12 top arabası ve diğer mühimmatın nakil masrafları için 260 guruşun Boğdan cizyesinden tahsis edilmesi istenmişti⁵⁸³. Benzer şekilde 1714/15 yılında çıkarılan bir emirle, Mora'ya düzenlenmesi planlanan seferde kullanılacak top arabalarının taşınması amacıyla Boğdan'dan 150 baş ve Eflak'tan 250 baş beygirin temin edilmesi ve bedellerinin ise buraların cizye gelirlerinden tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁸⁴ Sefer için Boğdan'dan tekrar beygir talep edilmiş ve toplamda 470 baş beygir cizye karşılığında ilgililere teslim edilmiştir. Bu kapsamda hesaplanan bedel ise her beygir için yaklaşık 15 guruştan toplamda 7.125 guruş olmuştur⁵⁸⁵.

⁵⁷⁵ HAT. 1152/45716, 1249.

⁵⁷⁶ TS.MA.d. 748, 1254.

⁵⁷⁷ C.HR. 99/4914, 1117.

⁵⁷⁸ İE.ML. 99/9326, 1123.

⁵⁷⁹ TS.MA.d. 748, 1254.

⁵⁸⁰ C.AS. 1019/ 44685, 1175.

⁵⁸¹ Mesela bkz. C.ML. 323/13339, 1192.

⁵⁸² C.AS. 523/21834, 1241.

⁵⁸³ C.AS. 328/13614, 1193.

⁵⁸⁴ İE.AS. 60/5408, 1126.

⁵⁸⁵ İE.HR. 11/1093, 1128.

Boğdan cizyesinden asker maaşları ve mühimmat gibi masraflar dışında çeşitli bazı giderlere de tahsisler yapılabilmekteydi. Nitekim imparatorluk tersanesi ve mutfağının bazı gıda gibi harcamaları için Boğdan ve Eflak cizyesinden ocaklık olarak pay ayrıldığı görülmektedir. Bu kapsamda 1701/02 tarihlerinde Boğdan cizyesinden Tersane'ye 600 kantar sadeyağ için 3.306,67 guruş, 1.320 kıyye bal için 330 guruş, matbah-ı amireye ise 10 kıyye bal için 500 guruş, 9.000 kıyye bal mumu için 2.250 guruş ocaklık olarak tahsis edilmiştir. Aynı şekilde Eflak cizyesinden de matbah-ı amireye bal ve mum gibi malzemeler karşılığında ocaklık olarak 5.100 guruş ödenek ayrılmıştır⁵⁸⁶. Muhtemelen bu tür malzemeler bölgenin cizyesinden düşülmek veya ödenmek suretiyle kurumların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla düzenli olarak İstanbul'a gönderilmekteydi.

Boğdan cizye vergisinde de indirim ve muafiyetler yapılabilmekteydi. Eflak reayasında olduğu gibi Boğdan halkı da bazı kalelere mühimmat nakli ve kereste temini gibi çeşitli işlerde görev alıyorlardı. Bu tür hizmetler nedeniyle voyvodaların cizye miktarında indirim isteklerine arşiv belgelerinde haylice rastlanmaktadır⁵⁸⁷. Ayrıca savaş ve benzeri nedenlerle yerinden olmuş halkın geri dönmesi için bu kişilerin cizye vergisinden geçici olarak muaf tutuldukları görülmektedir. 1831/32 yılında Ruşçuk mütesellimi, Eflak ve Boğdan'dan Ruşçuk tarafına geçen kişilerin geri dönmesini sağlamak amacıyla bir yıl cizye ve diğer vergilerden muaf tutulmalarını önermiştir. Üstelik bu muafiyet Maçın ve Hırsova gibi başka yerlerden gelen kişileri de memleketlerine geri dönmeleri için teşvik edilebilirdi. Sultan, sefer nedeniyle yerinden olmuş halkın esas yurtlarına geri dönmesi için bu kişilere bir yıl vergi muafiyeti getirildiğini hatırlatarak, bu teklifi uygun bulmuştur⁵⁸⁸.

Eflak'ta olduğu gibi Boğdan cizye gelirlerinden de maktu harç alınmaktaydı. Bu kapsamda Boğdan cizye gelirinden bazı kalemlere ve kisedarına verilmek üzere maktu harç hesaplanmaktaydı. Maktu harcın yarısı sene ortasında diğer yarısı da sene sonunda teslim edilmekteydi. 1833/34 yıllarında Boğdan cizye vergisi 69.754,5 guruştı ve karşılığı olan 139,5 kiseden maktu harç bedeli belirlenmekteydi. Nitekim maktu harç bedeli her bir kise için 8 guruş hesabıyla 1116,5 guruş yapıyordu. Bu miktar çeşitli evrakların çıkarılması, takip edilmesi, hesaplanması gibi kalem masraflarında kullanılmaktaydı⁵⁸⁹.

Tablo 2.39. Boğdan Cizyesinden Çeşitli Yerlere Verilen Maktu Harç Miktarı⁵⁹⁰

Kalemler ve Kişiler	Guruş
Boğdan'ın kâğıt ve muhasebelerini memur suretiyle idare eden defter kisedarı Efendi'ye	139,5
Maden kalemine verilen	557

⁵⁸⁶ D.BŞM.d. 990, 1113: 20.

⁵⁸⁷ C.HR. 99/4914, 1117.

⁵⁸⁸ HAT. 1157/45876, 1247.

⁵⁸⁹ HAT. 1152/45716, 1249.

⁵⁹⁰ HAT. 1152/45716, 1249.

Ruznamçeyi hümayuna verilen	69
Başmuhasebe kalemine verilen	210
Mevkufat kalemine verilen	141
Toplam	1116,5

2.7.2. Dubrovnik

Osmanlı tarihinde Dubrovnik coğrafi konumu açısından özellikle ticaretin geliştiği bir bölgeyi temsil etmekteydi. Osmanlı ile Dubrovnik arasındaki anlaşmaya göre, belirli bir yıllık maktu cizye ve gümrük bedeli ödeme karşılığında Dubrovnik tüccarları Osmanlı ülkesinde kısıtlama olmaksızın ticaret yapabilecekti⁵⁹¹. 17. yüzyıl belgelerine göre Dubrovnik elçilerinin padişaha her yıl 12.500 altın ve hediye olarak da dört gümüş tepsi gönderdiği anlaşılmaktadır⁵⁹². Dubrovnik elçilerinin cizye vergisi kapsamında yıllık 12.500 şerif altını hazineye teslim ettiğine dair arşivde başka belgelere de rastlanmaktadır⁵⁹³. Ayrıca sonraki süreçte altın yerine guruşla verginin tahsil edildiği anlaşılmaktadır. 1709/10 tarihlerinde cizye vergisi olarak 28.125 guruş ve yaldızlı dört küçük gümüş lenger ödenmiştir⁵⁹⁴.

İstanbul'a cizyenin takdimi amacıyla gelen iki elçiye geri dönünceye kadar günlük 200 akçe nafaka verilirdi. 1749/50 yılında bu kapsamda cizye getiren elçilere 62 gün için toplamda 12.400 sağ akçe ödeme yapılması kararlaştırılmıştı.⁵⁹⁵ Cizyeyi getirip teslim eden elçilerin padişahın huzuruna çıkması genel bir uygulamaydı.⁵⁹⁶

Dubrovnik cizyesinde bazı olağanüstü gelişmeler nedeniyle indirimler yapılabilmekteydi. Mesela 1703/04 tarihinde sınır boylarında yaşayan kişilerin talebi üzerine, halkın durumunun iyi olmadığı gerekçesiyle cizye vergisinin üçte bire düşürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla cizye vergisinin, her yıl teslim edilmesi yerine, rebiyülevvel ortasından itibaren üç yılda bir olmak üzere elçiler aracılığıyla verilmesi uygun görülmüştür⁵⁹⁷. 1716/17 tarihinde ise Dubrovnik cizyesinin tekrar yıllık olarak verilmesi için emir gönderilmiştir. Buna rağmen 1715-1717/18 yılları arasındaki üç yıllık vergilerini ödemek amacıyla gelmedikleri gibi herhangi bir haber de göndermemişlerdir. Bunun üzerine konuyla ilgili merkezde yapılan müzakerede ihtilal gerekçesiyle daha önce cizyenin üçte ikisinin affedildiği ancak çeşitli gerekçelerle verginin ödenmediği belirtilmiştir. Oysaki halkın eskisi gibi tekrar ödeme yapabilecek nitelikte olduğu ifade edilmiştir. Bunlara bağlı olarak Dubrovnik beylerine ve knezlerine konu hakkında emir yazılması kararlaştırılmıştır⁵⁹⁸.

⁵⁹¹ C.MTZ. 12/554, 1167.

⁵⁹² TS.MA.e. 857/64, 1008; TS.MA.e. 813/23, 1052; İE.HR. 1/80, 1096.

⁵⁹³ Örnek olarak bkz. TS.MA.d. 2353, 1115.

⁵⁹⁴ TS.MA.d. 2352, 1121.

⁵⁹⁵ C.HR. 19/919, 1164.

⁵⁹⁶ AE.SAMD.III. 215/20811, 1143; TS.MA.e. 883/11, 1197.

⁵⁹⁷ HAT. 1427/58430, 1118; İE.HR. 8/770, 1129.

⁵⁹⁸ İE.HR. 8/770, 1129.

1744/45 tarihinde cizyenin yine indirimli usulde ödendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1744/45 yılında Enderun hazinesine 1741/42 yılı rebiyülahir ortasıyla 1744/45 yılı rebiyülahir ortası arasındaki üç yılın cizye vergisi olarak 28.125 guruş teslim edilmişti. Bu miktar dışında ayrıca elçiler dört adet gümüş lenger vermişti. Dubrovnik elçilerinin cizye vergisi için 28.125 guruş ve 4 adet yaldızlı gümüş tabağı ileriki dönemlerde de teslim ettiğine dair belgelere rastlanılmaktadır⁵⁹⁹. Tüm bu belgeler ışığında, cizyenin üç senede bir teslim edilmesi yönünde getirilen indirimin kalıcı hale geldiği söylenebilir. Öyle ki cizyenin tekrar yıllık olarak verilmesi için gösterilen çabalara rağmen ilerleyen dönemlerde de ödemelerin bu şekilde devam ettiği görülmektedir Dubrovnik'in cizye haricinde 100.000 akçe gümrük bedeli ödeme yükümlülüğü de bulunmaktaydı⁶⁰⁰.

19.yüzyıl başlarında Dubrovnik'te ortaya çıkan olumsuzluklardan dolayı yeni bir indirim talebi olduğu görülmektedir. Nitekim 1801/02 tarihinde Dubrovnik knez ve beylerinin İstanbul'daki konsolosları aracılığıyla ulaştırdıkları yazıda bu duruma ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Bu yazıya göre Avrupa'da yaşanan karışıklıklardan dolayı Dubronik de olumsuz yönde etkilenmiş ve gelirleri azalmıştı. Ayrıca daha önceden gelir fazlası olarak Roma, Napoli ve Venedik hazinelerinde biriktirdikleri tutar Fransız istilasını nedeniyle yok olmuştu. Birkaç yıldır tüccarların gelip, gitmemesi nedeniyle ticaret kesilmişti hatta Fransa'ya mecburen verilen 400.000 guruş borçlanılarak temin edilmişti. Bu borç faizi ise kendilerini zor duruma sokmuştu. Dolayısıyla üç yılda bir gönderilen cizyenin beş yılda bir verilmesi istenmişti. Konsolosluğun ısrarlı talepleri üzerine konu, kethüda bey, defterdar efendi, reis efendi, iradı cedid defterdarı ve zahire nazırı arasında müzakere edilmişti. Müzakere sonucu, daha önce getirilen üç yılda bir ödeme kolaylığı ile Dubrovniklilerin hem 18.750 guruş avantaj sağladığı hem de İstanbul'a gönderilen elçi masraflarından kurtuldukları belirtilmişti. Bu talebin de kabul edilmesi halinde indirimin sürekli hale geleceği endişesi vurgulanmıştı. Ayrıca Korfu ve Zanta dâhil yedi adaya⁶⁰¹ emsal olarak Dubrovnik'in imtiyazları verildiğinden, benzer taleplerin buralardan da geleceği ifade edilmiştir. Öte yandan mevcut koşullar talebin göz ardı edilmesini de zorlaştırıyordu. Nihayetinde ara bir çözüm olarak konsolusun önerisi bir defalığa mahsus olmak üzere kabul edilmiştir⁶⁰².

⁵⁹⁹ Örnek olarak bkz. TS.MA.d. 2358, 1140; C.HR. 77/3846, 1157; C.HR. 144/7175, 1194; C.ML. 48/2242, 1204; C.HR. 182/9097, 1206; TS.MA.e. 922/25, 1214.

⁶⁰⁰ HAT. 1483/54, 1216.

⁶⁰¹ Cezayir-i Müctemia-i Seba cumhuriyeti

⁶⁰² HAT. 1483/54, 1216; C.HR. 93/4602, 1200.

2.7.3. Mısır⁶⁰³

Mısır cizyesinin tahsili üç sınıf itibarıyla evrak dağıtılarak yapılmaktaydı. Evraklar ise mühürlü bohçalar halinde Mısır'a gönderilmekteydi⁶⁰⁴. Cizye tahsili gerçekleşikten sonra belirli bir miktarı keşufiyye ve aidat gibi harcamalara ayrılmaktaydı. Bu yıllarda cizye mukataasının mültezimi, çeşitli kalemlere harcanmak üzere 74.805,25 guruş talep etmiştir. Öyle ki cizye tahsiliyle görevlendirilen kişi toplanan cizye gelirlerinden bu miktarı ayırmakta, daha sonra da bu meblağ Mısır valisi ve defterdarı nezaretinde gerekli yerlere harcanmaktaydı. Tablo 2.40'a göre Mısır cizyesinden önemli sayılacak bir miktarın Mısır Valisine keşufiyye ve diğer bazı kişilere aidat olarak ayrıldığı görülmektedir⁶⁰⁵.

Tablo 2.40. 1734/35 Yıllarında Mısır Cizyesinden Doğrudan Ayrılan Paylar⁶⁰⁶

Harcandığı Yerler	Miktar(guruş)
Mısır ruznamçesi payı	57.562,5
Mısır valisi ve diğerlerinin payı	12.900
Keşufiyye malı olarak ayrılan pay	3.397,75
Mısır kadılarının mutat payı	45
Çavuşlar ocağının tayin ettiği çavuşun payı	900
Toplam	74.805,25

Mısır cizyesi, sayımlara dayalı olarak belli miktar evrak üzerinden tahsil edilmekteydi. Mısır'ın kasaba ve köylerinde ikâmet etmekte olan Kıpti, Yahudi, Rum ve Ermenilere İstanbul'dan belirli bir takvime göre evrak gönderilip cizye tahsil edilmekteydi. Bu kapsamda 1734/35 yılında Mısır cizyesinin tahsili için görevlendirilen kişiye 34.016 adet evrak verilmişti. Bu evrakların önemli bir kısmını evsat kağıtlar oluşturmaktaydı⁶⁰⁷.

Mısır cizyesinin tahsil zamanı yaklaştığında çıkarılan fermanla mühürlü bohçalar İstanbul'dan Mısır'a gönderilirdi. Cizyenin tahsiline ise 1756/57 tarihlerinde diğer yerlerde olduğu gibi Muharrem ayında başlanmaktaydı⁶⁰⁸. Bu yıllarda cizye vergisi için ala evraktan 11, evsattan 5,5 ve ednadan 2,75 guruş alınmaktaydı. 1756/57 yılında dağıtılan 25.171 adet evrak için toplam 115.835,5 guruş cizye tahsil edilmişti⁶⁰⁹. Gönderilen evraklardan bir kısmı dağıtılmadığı durumda ilgili miktarda evrakın geri gönderilmesi mümkündü. Örneğin 1757/58 yılında gönderilen 40.000 adet evraktan 2.610 ala ve 12.219 evsat olmak üzere toplam 14.829

⁶⁰³ Mısır cizyesine ilişkin yapılan hesaplamalarda genellikle parenin ve Mısır kisesinin kullanıldığı görülmektedir. 1 guruş 40 pare üzerinden yapılan hesaplamalarda Mısır kisesinin 625 guruşa denk geldiği görülmektedir (D.BŞM.d. 3461, 1171; D.CMH.d. 26823, 1176; D.BŞM.d. 3562, 1176: Ek 1; D.BŞM.MSR.d. 16902, 1181).

⁶⁰⁴ D.BŞM.d. 3461, 1171.

⁶⁰⁵ D.CMH.d. 26758, 1148.

⁶⁰⁶ D.CMH.d. 26758, 1148.

⁶⁰⁷ D.CMH.d. 26766, 1149: 35.

⁶⁰⁸ AE.SMST.III: 89/6667, 1176.

⁶⁰⁹ .CMH.d. 26803, 1171.

evrak dağıtılamamıştı. Söz konusu yılda toplam tahsil edilen cizye vergisi 115.835,5 guruş olarak gerçekleşmişti⁶¹⁰.

Mısır cizyesiyle ilgili arşiv kayıtlarında, bazı yılların tahsil edilen cizye rakamlarının aynı olduğu görülmektedir. 1759/60 yılı hesaplarına göre, Kahire’de ikâmet eden İskender Bey aracılığıyla 115.835,5 guruş cizye vergisi tahsil edilmişti. Bu miktarın 76.657,75 guruşu mal-ı divan ve aidat-ı mutadiye olarak sarf edilmiş ve kalan 39.177,75 guruşu Mısır ruznamçesine teslim edilmişti. 1760/61’te ise cizye vergisi 117.762,1 guruşa ulaşmış, bunun 78.584,35 guruşu mal-ı divan ve aidat-ı mutadiyeye, geri kalan 39.177,75 guruşu ruznamçeye gönderilmişti⁶¹¹. 1762/63 yılı cizye tahsil işlemlerinin İskenderiye’de bina emini olan Canip Ali Efendi’nin damadı tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu yıl toplam 25.171 adet evrak dağıtılmış ve cizye tahsili ise yeni bir ilaveyle birlikte 117.762,1 guruşa ulaşmıştı. Bu miktardan keşufiye ve diğer aidatlar düşüldükten sonra geriye 78.584,35 guruş kalmıştır⁶¹². Tablo 2.41’de görüldüğü üzere evrak sayıları hem tür hem de toplam itibarıyla zaman içerisinde değişiklikler göstermiştir.

Tablo 2.41. Çeşitli Yıllarda Mısır’a Gönderilen Cizye Evrak Miktarları(1734-1802)⁶¹³

Yıl	Toplam evrak	Ala	Evsat	Edna	Açıklama
1734/35	34.016	3.289	20.354	10.373	Tahrir işlemleri Ali Efendi tarafından yapılmıştır. 1736/37 yılı cizye tahsili Kapıcıbaşı Mehmet Bey’e ihale edilmiştir.
1740/41	70.000	7.5000	40.000	22.500	Mühürlü bohçalar devlet kalyonuyla Kahire’ye gönderilmiştir.
1746/47	35.000	3.500	21.000	10.500	Mısır Valisi Vezir Ragıp Paşa’ya gönderilen evrakların miktarı önceki yıla göre belirlenmiştir.
1748/49	35.000	3.500	21.000	10.500	Yeni nizam gereği, dağıtılan ala evraktan 4, evsattan 2 ve ednadan 1 zer-i mahbub alınması gerekmektedir. Zer-i mahbub tedarikinde zorluk yaşanan yerlerde aladan 11, evsattan 5,5 ve ednadan 2,75 guruş alınması gerektiği belirtilmektedir.
1757/58	40.000	4.000	25.000	11.000	Gönderilen evrakın sadece 25.171 adeti dağıtılmıştır.
1773/74	90.000	8.000	64.000	18.000	Mısır Darphane Emmini Derviş Abdürrahim Bey’e ihale edilmiştir. Elinde 25.689 evrak kaldığı için, 1774/75 senesi için, 64.311 yeni evrak gönderilmiştir.
1791/92	90.000	-	-	-	Cizye vergisi, Mısır valisinin tayin ettiği kâtip, nazır ve diğer görevliler aracılığıyla tahsil ediliyor.
1792/93	90.000	8.000	64.000	18.000	Tahsil görevi Mısır valisine ihale edilmiştir.
1801/02	90.000				Maaş ve kâtiplik ücreti hariç yıllık cizye tutarı 467.750 guruştur.

1766/67 yılı cizyesinin tahsili Mısır darphanesi nezaretinden sorumlu olan dergâh-ı ali kapıcıbaşlarından Ahmet Ağa’ya verilmişti. Cizye tahsili için 40.000 adet evrak gönderilmişti.

⁶¹⁰ D.BŞM.d. 3461, 1171.

⁶¹¹ D.BŞM.d. 3562, 1176: Ek 1.

⁶¹² D.CMH.d. 26823, 1176; D.BŞM.MSR.d. 16902, 1181.

⁶¹³ D.CMH.d. 26766, 1149: 35; C.MTZ.: 7/341, 1158; D.BŞM.d. 3461, 1171; C.AS. 888/38189, 1188; C.ML. 73/3342, 1205; AE.SMHD.I. 88/6029, 1153; C.ML. 221/ 9151, 1162; AE.SSLM.III. 104/6269, 1216.

Tahsil emrinde ise cizyeye tabi olan herkesten vergi alınması ve evrakların üç sınıf itibarıyla kişilerin mali gücüne göre, isim ve eşkâllerine uygun şekilde dağıtılması gerektiği belirtilmiştir⁶¹⁴.

Cizye tahsili için ekalim-i Mısır⁶¹⁵ denilen her bir bölgeye belirli görevliler gönderilmekteydi. Bu amaçla 1767/68 yılında bir cizyedar, bir kâtip ve nazır tayin edilirken, yedi ocaktan birer çavuş, ümera tarafından güvenilir kişiler ve şeyhülbeled tarafından da birer asker görevlendirilmiştir. Bu kişiler şehir, kasaba ve köylerde ikâmet eden ve gelip giden vergi mükelleflerini yazarak evraklarını vermekte ve vergilerini tahsil etmekteydi. Bunların masrafları için dağıtılan evrak başına aladan 13, evsattan 10 ve ednadan yedişer pare “maişet ve kitabet” aidatı mahsup edilmekteydi. Cizye tahsiline muhalefet edenlerin isim, eşkâl ve unvanlarının belirtilerek İstanbul’a bildirilmesi gerekiyordu⁶¹⁶.

Mısır cizyesi mükellef sayımına dayalı olarak tahakkuk ettirildiği için, ihtiyaç oldukça sayımlar (tahrir) yenilenmekteydi. 1774/75 yılında Mısır ve çevresinde yaşayan halkın perişan halleri gerekçesiyle yeniden sayımın yapılması gerektiği mektupla bildirilmişti. Konu hakkında mısır valisi, kadısı, tahrir memuru, şeyhülbeled, sair ümera ve yedi ocak zabıtanı aracılığıyla tüm belde, kasaba ve köylerdeki sakin halkın sayımının yapılması istenmişti. Ayrıca cizye mükelleflerine, tabi oldukları sınıfa göre evraklarının dağıtılması kararlaştırılmıştır⁶¹⁷. Bu tarihten sonra Mısır cizyesinin valiler nezaretinde üç sınıf itibarıyla tahsil edildiğine dair arşiv kayıtlarına rastlanılmaktadır⁶¹⁸.

1804/05 yılından sonra tüm memlekette cizyeye yapılan zam üzerine, Mısır cizyesinde de artış yapıldığı anlaşılmaktadır. 1805/06 yılında toplam 90.034 adet cizye evrakı dağıtılmıştı. Maaş ve kitabet ücreti mahsup edildiğinde cizyenin tutarı 467.929 guruşa ulaşıyordu. Cizye evrakında ise alaya 1, evsata 0,5 ve ednaya 0,25 guruş zam yapıldığı için hesaplamalara göre yeni miktarın 44.522 guruş fazla olması gerekiyordu. 1805/06 yılında Mısır cizyesi yeni değeri üzerinden Mısır Defterdarı Ahmet Efendi’ye ihale edilmişti. 1806/07 yılında da aynı şekilde tahsil edilmesi amacıyla ilgili defterdara evrak gönderilmesi yönünde ferman çıkarılmıştır⁶¹⁹. 1809/10 yılında Mısır cizyesi yine aynı miktar evrakla Mısır ordusunda bulunan cizyedar başı vekili Mehmet Ağa’ya ihale edilmiştir⁶²⁰. 1815/16 tarihinde ise Mısır Defterdarına yazılan bir emirde, 1816/17 senesi cizyesi için Mısır’a üç sınıf itibarıyla 20.000 evrakın gönderilmesinin

⁶¹⁴ C.ML. 562/23033, 1179.

⁶¹⁵ Bazen yedi bölük ya da memleket

⁶¹⁶ C.ML. 165/6936, 1181; C.ML. 73/3342, 1205.

⁶¹⁷ C.ML.730/29804, 1188.

⁶¹⁸ Örnek olarak bkz. AE.SSLM.III. 67/4022, 1209.

⁶¹⁹ C.ML 66/3045, 1220.

⁶²⁰ C.ML. 156/6616, 1227.

yeterli olacağı, fazlasının israf anlamına geleceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine toplam cizye gelirinde bir düşüşün olmaması gerektiği vurgulanmıştı. Dolayısıyla defterdardan, Mısır cizyesini zamlı miktara göre tahsil etmesi ve hazineye göndermesi istenmiştir⁶²¹.

Mısır ile beraber başka yerlerin cizye tahsil görevi de aynı kişilere verilebilmekteydi. Nitekim 1834/35’li yıllarda Mısır ve çevresinin cizyesi, üç sınıf itibarıyla 1.500 ala, 4.500 evsat ve 14.000 edna olmak üzere toplam 20.000 evrak için cizyedar maaşı hariç ve şer’i zam dâhil 435.000 guruş hesaplanmıştır. Bu tarihte Mısır valisi ve oğlu üzerine Mısır ve çevresinin cizyesi dışında Girit Adası, Kudüs, Şam, Sayda, Trablus Şam, Lazkiye, Halep ve Adana gibi yerlerin de cizye tahsil görevinin ihale edildiği görülmekteydi. 1835/36 yılında bu bölgelerin cizyesinin aksamadan tahsili için evrakların zamanında gönderilmesi ve ödemelerin sarraf kefaletiyle üç taksit halinde yapılması kararlaştırılmıştı⁶²².

İhtiyaç olması halinde Mısır cizyesinden çeşitli harcamalara tahsislerin yapıldığı görülmektedir. Örneğin 1738/39 yılında donanma-yı hümayun kalyonlarında bulunan leventlerin yiyeceği için Kahire’den 20.000 kantar peksimet satın alınması ayrıca bu süreçte gerekli olacak çuval gibi malzemelerin de sağlanarak, peksimetin donanmayı hümayun ve tüccar kalyonlarıyla İstanbul’a gönderilmesi istenmişti. 1738/39 yılı Mısır cizyesinden geçerli narh fiyatı üzerinden peksimet bedeli, İskenderiye İskeleyi nakil ücreti ve diğer masrafların tahsis edilmesi istenmişti. Hesapların detaylarına bakıldığında satın alınan 10.000 kantar peksimetin bedeli 29.028 guruş, iskele nakil işlemleri için verilen deve ücreti, harcırah, çuval, organ ve sair kalemlerin bedeli ise 43.339 guruş tutmuştu. İlgili bedeller, Mısır cizyesinin tahsiliyle görevli olan Ebubekir Ağa tarafından gerekli yerlere ödenmiş ve bununla ilgili kayıtlar İstanbul’a gönderilmişti⁶²³.

⁶²¹ C.ML. 511/20838, 1231.

⁶²² C.ML. 494/20070, 1250; ayrıca bkz. HAT. 530/26159, 1252.

⁶²³ C.BH. 65/3079, 1152.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN SONRA CİZYE UYGULAMASI

3.1. Tanzimat'ın İlanından Sonra Cizyede Yapılan Temel Değişiklikler

Tanzimat'ın ana hedeflerinden biri halkın üzerindeki baskıları kaldırmaktı ve bu amaçla cizyede de çeşitli değişiklikler yapılmıştı. Şer'i bir vergi olması nedeniyle yapılan değişiklikler hakkında şeyhülislamdan fetva alınmaktaydı. En önemli değişiklik hazineden muhassıllara verilen defterler çerçevesinde her bir kaza ve köy halkı vergilerinin birbirinden bağımsız olarak ayrı ayrı tahsil edilmesiydi. Böylelikle herkes kendi üzerine düşen vergiyi ödeyecek, vergi de kocabaşı ve onların vekilleri aracılığıyla tahsil edilerek, topluca hazineye gönderilecekti⁶²⁴. Verginin tahsili muharrem ayında başlayacak, evrakların dağıtımı ve verginin toplanması üç sınıf itibarıyla patrikhaneler ve millet reislerinin aracılığıyla gerçekleştirilecekti⁶²⁵. Uygulamada ise hicri yılbaşında üç sınıf olarak basılan matbu cizye evrakları ilgili bölgelere tahsil emirleriyle birlikte gönderilmekteydi. Yerelde tahsil işlemini gerçekleştiren görevlilerin, sakinlere ve ticaret gibi sebeplerle geçici olarak gelen yabancılara (ikamet etmeyen/farklı şehirden gelenlere) dağıttıkları evrakların detaylarını gösteren defterleri tutmaları gerekiyordu. Evrak verilenler ile seyahat tezkeresi verilip vergisi tahsil edilenlerin hesapları defterlerde ayrı ayrı gösteriliyordu. Defterlerde tahsil işleminde görevlendirilen memurların maaşları ve dağıtılamayan cizye evrakıyla ilgili bilgiler de ayrıca yer almaktaydı⁶²⁶. Yerelden gelen tüm defter ve hesaplar merkezde incelenerek kurallara aykırı görülen durumlar hakkında gerekli işlemlerin yapıldığı da arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Tanzimat döneminde cizye vergisiyle ilgili ortaya çıkan diğer bir değişiklik, eski yöntem çerçevesinde evrak ile cizye tahsilinin terk edilmesi ve buna bağlı olarak cizye muhasebesi kaleminin kaldırılmasıydı. Burada çalışan memurların yeni düzenlemeyle ceride muhasebesi, mevkufat ve esham muhasebesi, perakende odası gibi bürokrasinin değişik birimlerinde eski maaşlarıyla görevlendirilmesi uygun bulunmuştur⁶²⁷. Ancak daha sonraki süreçte cizye evrakıyla tahsilin devam ettiği görülmektedir.

Cizyede tahsil yöntemi değiştiği için ticaret gibi çeşitli amaçlarla ikâmet ettiği yerde bulunmayan mükelleflerin nasıl vergilendirilmesi gerektiğine ilişkin düzenleme de yapılmıştı. İlk düzenlemeden anlaşıldığı kadarıyla seyahat edenlerin vergileri haneleri tarafından teslim

⁶²⁴ HAT. 1636/2, 1258: Ek 2/6.

⁶²⁵ HAT. 1424/58304, 1256.

⁶²⁶ A.}MKT. 14/8, 1260.

⁶²⁷ AE.SMHD.II. 3/120, 1255.

edilmekteydi. Ancak bu yöntemle ilgili olarak Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre sonra Meclis-i Vükelada yapılan bir değerlendirmede, tahsil zamanında ticaret amacıyla başka yerlerde bulunan mükelleflerin vergisinin hanelerinden alınması yerine bulunduğu bölgede tahsilinin hem idari hem de mali açıdan daha uygun olacağı belirtilmekteydi. Çünkü verginin haneden alınması halinde aile bireyleri bu vergiyi ödeyebilecek mali güçte olmayabilirdi. Ayrıca dışarıdan gelenler nedeniyle bir bölgede oluşan gelir fazlalığı diğer yerlerin noksanlığıyla denkleştirilebilmekteydi. Nitekim bir yerden başka bir yere giden kişilerin *seyahat tezkereleri* yanında cizye evraklarına da bakılacağı için açığın ortaya çıkması beklenmemekteydi⁶²⁸.

Bu bakımdan seyahat halinde olanların vergilendirilmesine ilişkin düzenleme değiştirilmişti. Buna göre yerel sakinlerin cizyeleri kocabaşları vasıtasıyla tahsil edilecek, seyahat aşamasında olan kişiler ise yakın bir sürede geri döneceklerse kefil göstererek vergilerini ödeyecekti. Ancak uzun süreli yolculuğa çıkan veya ikâmetgâhını değiştirmek amacıyla bulunduğu yerden ayrılan mükellefler vergilerini gittikleri yerlerde verecekti. Kısacası ticaret veya başka bir gerekçeyle ayrılan ve Safer ayına kadar vilayetlerine geri dönmeyen mükellefler, cizyelerini bulundukları yerde, milletlerin yetkililerine teslim edecekti⁶²⁹. Böylelikle cizye artık emaneten idare edilecek ve mükelleflerin cizyesi hangi mahalde bulunur ise orada tahsil edilecekti, ancak tutulan defterlerde yerli ve yabancı mükellefler ayrı ayrı gösterilecekti⁶³⁰.

Mükelleflerin bulunduğu yerde cizyesinin alınması konusunda kısa süre içinde bazı karışıklıkların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1842/43 yılında İstanbul'daki bazı seyahat halindeki mükelleflere cizye evrakı verildiği hâlde tekrar vilayetlerinden kâğıt gönderilmiş ya da vilayetlerindeki hanelerine evrak bırakılmıştı. İhtisap nazırı ise bu durumda olanlar için verilen evrakların geri alınıp bedellerinin iade edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Konuyla ilgili yapılan müzakerede, bu durumun mükerrer vergi anlamına geleceği ve dolayısıyla nüfus defterlerine göre yerli ve yabancıların ayrı ayrı gösterilerek bulundukları yerde tahsil işlemlerinin yapılması gerektiği vurgulanmıştı. Sonuç olarak usulsüz şekilde memleketlerinden verilen evrakların toplatılması ve geri ödemelerinin yapılması istenmişti ayrıca hazineye gönderilecek evraklar için gerekli mahsup işlemlerinin yapılması gerektiği de belirtilmiştir. Bu çerçevede karışıklığın önüne geçmek amacıyla sadece bilad-ı selase mükelleflerinden zorunlu olarak başka tarafa gidenlerin, cizye evraklarının eski uygulamaya

⁶²⁸ İ.DH. 54/2684, 1258.

⁶²⁹ İ.DH. 10/496, 1256.

⁶³⁰ İ.DH. 54/2684, 1258.

göre hanelerine verilerek tahsil edilmesi, diğerlerinin ise bulundukları yerde vergilerinin alınması uygun görülmüştür⁶³¹.

Seyahat eden mükelleflerin durumu Bursa gibi dışarıdan haylice tüccarın belirli dönemler uğradığı veya kaldığı şehirler açısından daha önemli bir hale gelmekteydi. Bursa, sanayi ve ticaretin nispeten gelişmiş olması nedeniyle yerleşik olmayan ve sadece belirli dönemlerde memleketlerine dönen haylice bir nüfus barındırıyordu. Mevcut usule göre ise şehirde yerleşik olmayanların cizyesi tahsil edilemiyordu. Ayrıca 1839/40 yılı cizyesinde 18.000 guruş civarında bir noksan gerçekleşmişti. Bu sebeplere bağlı olarak 1840/41 yılının cizye vergisinde de 45.000 guruş civarında açık olacağı öngörülmüş ve konu şehrin gayrimüslim temsilcileriyle görüşülmüştü. Bursa muhassılı tarafından Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi temsilcileriyle yapılan görüşmeler sonucunda eksik kısmın dışarıdan borçlanılarak karşılanması yerine diğer yerlerin fazla kazançlarıyla uyuşturulması suretiyle üç taksit halinde karşılanabileceği hükümete bildirilmişti. Tanzimat usulüne göre gayrimüslimlere artık evrak dağıtımı yapılmayacak ve vergi, milletlerin kendi aralarında tahsil edilip, verilecekti. Bu öneri Tanzimat'la getirilen usule aykırı olduğu gibi, noksan tahsilat gerekçesiyle özellikle gelir seviyesi düşük bulunan kişilerden daha fazla vergi talebine sebep olabilirdi. Dolayısıyla cizyenin talimatlara uygun olacak şekilde nüfus defterlerine göre her mahallin kocabaşları vasıtasıyla tüm halktan tahsil edilmesi istenmişti. Ayrıca açık kalan kısmın istenildiği gibi tahsil edilmesi uygun görülmemiştir⁶³².

Cizye tahsil döneminde mükelleflerin yolculuk nedeniyle bulundukları yerlerde vergilerini teslim etmeleri hususunda getirilen düzenlemenin süreç içerisinde daha iyi işlediği anlaşılmaktadır. Nitekim ticaret amacıyla başka yerlere giden mükelleflerin nispeten fazla olması bu konuyu önemli hale getirmekteydi. Mesela 1848/49 yılı cizyesi için Sivas merkezde vefat eden ve iş göremez hâlde olanlar dışında toplam 2.959 kişiye evrak dağıtılırken, 862 kişinin cizyesi ise ticaret amacıyla başka yerlerde olduklarından, bulundukları yerde tahsil edilmiştir. Bu kapsamda 3.821 mükellefin %22,5'i başka bölgelerde vergilendirilmiştir. Bu miktar hayli önemli bir rakam olarak görülebilir. Aynı tarihte 228 kişi ise dışarıdan gelerek Sivas'ta vergisini ödemiştir. Söz konusu yılda Sivas merkezde tahsil edilen vergi miktarı 67.565 guruş olarak gerçekleşmişti⁶³³.

Herkesin bulunduğu yerde cizye vergisini ödeme kuralı 1850/51 yılında ancemaatin vergi usulüne geçilmesiyle değişmiştir. Artık herkes ikâmet ettiği yerde cizyesini ödeyecekti.

⁶³¹ İ.MVL. 48/918, 1259.

⁶³² İ.MVL. 2/29, 1256.

⁶³³ ML.VRD.CMH.d. 1492, 1265.

Ancak mükellefler ikâmet ettiği yerden başka bir yere taşınır ise o zaman vergisini gittiği yerde vermesi gerekiyordu⁶³⁴.

Osmanlı mali sisteminde çeşitli dönemlerde gündeme gelen reform ya da değişiklik önerilerinin arkasında çoğu zaman yolsuzluklarla mücadele asıl hedeflerden biri olmaktadır. Öyle ki cizye vergisi sisteminin her aşamasında yolsuzluk ve usulsüzlerin önüne geçilmek istendiği ve Tanzimat döneminde de bu durumun varlığını koruduğu söylenebilir. Bu amaçla Tanzimat'tan sonra Şumnu'daki Kıptilerin cizye tahsili sürecinde değişiklik yapıldığı görülmektedir. Şumnu ve çevresindeki Kıpti ve göçebelerden kişi başına 40-100 guruş arasında bir cizye alınıyordu, ancak Tanzimat'tan sonra konu hakkında bilgi sahibi olanlardan edinilen bilgilere göre, çeribaşı ve cizyedarların halka etmedikleri zulüm kalmamıştı. Nitekim mükelleflerden 10 guruştan 100 guruşa kadar fazla vergi tahsili yapılmaktaydı. Bunun önlenmesi için meclis-i umumide yapılan görüşme sonucunda ilgili kesimden Müslüman olanlardan maktu olarak Hristiyan olanlardan üç sınıf itibarıyla cizye alınması ve verginin muhassıllık mallarıyla birlikte maliye hazinesine gönderilmesi istenmişti. Bu amaçla da verginin muhassıllara ihale edilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca verginin tarh ve tevzi aşamasında mükelleflerin emlak, arazi ve ticari kazançlarının dikkate alınması gerektiği belirtilmişti⁶³⁵. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kıpti Müslümanlardan da mal-ı maktu adıyla bir tür cizye vergisi alınmaktaydı.

Tanzimat sürecine dâhil edilmeyen bir kısım yerlerin cizyesi yine eski usulde toplanmayla devam edilmişti. Hazinesinin bu tarihlerde ciddi bir nakit ihtiyacı olduğu için yeni yöntemin, sadece Tanzimat sürecine dâhil yerlerde geçerli olduğu vurgulanmıştı. Ayrıca diğer yerlerin cizyelerinde herhangi bir gecikme olmaksızın eski miktarlarıyla acil olarak tahsil edilmesi istenmiştir. Bu kapsamda 1840/41 yılında Tanzimat uygulaması dışında kalan Üsküp, Kırçova, Kumanova, Kalkandelen ve İvranya kazalarının tabi olduğu Üsküp kaleminin ihale bedeli 717.113 guruş ve Vulçitrın, Piriştina, Novoberda kazalarını içeren Vulçitrın kaleminin bedeli ise 192.990 guruş olarak gerçekleşmişti. İhalelerin Üsküp nazırına, Kalkandelen mukataası mültezimine ve sancak mutasarrıflarına yapıldığı anlaşılmaktadır⁶³⁶.

Tanzimat döneminin ilk yıllarında yapılan değişikliklerin diğer vergilerde olduğu gibi cizye için de olumlu sonuçlar üretmediği anlaşılmaktadır. Öyle ki 1840/41 ve 1841/42 yıllarında cizye gelirlerinde önemli bir miktarda bakaya kalmıştı. Ayrıca 1842/43 yılı cizye tahsil döneminde de aynı sorunla karşılaşmamak için Hariciye Nezareti aracılığıyla belirli çalışmalar yürütülmüştür. Bu kapsamda Rum, Ermeni ve Katolik patriklerinin her biri ayrı ayrı

⁶³⁴ İ.HR. 70/3411, 1266.

⁶³⁵ İ.DH. 10/466, 1256.

⁶³⁶ HAT. 1633/19, 1256.

bakanlığa çağrılarak, yüksek bakaya miktarlarının ve taşrada vergi tahsilinde yaşanan zorlukların sebepleri sorulmuştu. Üstelik zamanında verginin tahsil edilebilmesi için gerekli olan tedbirler hakkında da bilgi vermeleri istenmiştir. Bunun sonucunda gelen cevaplarda farklı gerekçeler sunulmuştu. Özellikle mükelleflerin maddi gücü yeterli olmadığı için ödenemeyen bakaya miktarlarında kolaylık sağlanması halinde yıl sonuna kadar verginin tahsil edilebileceği belirtilmişti. Yetkililer ise bu konuda yeni bazı adımların atılması gerektiğini düşünüyordu. Bu çerçevede yürütülen çalışmalardan biri de cizye evraklarının taklit edilmemesi amacıyla evraklarda düzenleme yapılmasıydı. Bu amaçla üzerlerinde padişahın tuğrasının, güneş, ay ve yıldız resimlerinin, defneyaprağı ve sade çiçeğin bulunduğu bazı numune evraklar hazırlanmıştı. Tuğralı evrak olması halinde taklit imkânının zorlaşacağı düşünülüyordu. Çiçek sembolünün kullanılması durumunda da evsat ve edna evraklarda etraf çiçeğin daha hafif tonda yaptırılması öneriliyordu. Öte yandan mükelleflerden ala sınıfına tabi olanlar vergisini muharrem ayı içerisinde hemen, evsat sınıfındakiler muharrem başından safer ayı sonuna kadar iki ay içerisinde ve edna grubundakiler ise muharrem başından rebiyülevvel sonuna kadar üç ay içerisinde vergilerini verecekti. Sultan bu önerileri yerinde bulmuş ve evrak numunelerinden defneyaprağı olanın kullanılmasını istemiştir. Cizye evrakı üzerinde numara, unvan, eşkâl ve defter numarası ile birlikte mükellefin ilgili yılda vergisini cizye memuruna teslim ettiğine dair bir bilgi de yer almaktaydı⁶³⁷.

1842/43 senesinden itibaren cizye evrakı üzerinde yer alacak defne çiçeği için gerekli olan kalıp ve mühürler ile basım işlemlerinin yapılması Darphane-i Amire ve Tabakhane-i Amirede gerçekleştirilecekti. Kalıplar çelikten, kalıp yerleri ise pirinçten yapılacak, evraklar bastırıldıktan sonra da her yıl tarihleri yenileneceği için kalıplar maliye hazinesinde korunacaktı. Yolsuzluk ihtimaline karşı önlem olarak evrakların tabakhanede mühürsüz bastırılması, ciltlenmesi ve ardından hazinedeki varidat muhasebecisi kontrolünde mühürlenerek cizyehaneye verilmesi gerekecekti. Ayrıca evrakın üzerinde yer alan tekâlif-i şer'i yazısı yerine de cizye-i şer'iyye ibaresinin yer alması kararlaştırılmıştı⁶³⁸.

3.2. İstanbul ve Çevresi İçin Yapılan Cizye Düzenlemeleri

İstanbul ve çevresi, kalabalık ve önemli bir gayrimüslim nüfus barındırması nedeniyle cizye potansiyeli yüksek bir bölgeydi. Buralarda cizye vergisinin etkin şekilde tahsil edilebilmesi için bazı ilave ya da özel düzenlemeler yapılabilmekte ya da ilave tedbirler alınabilmekteydi.

⁶³⁷ HAT. 1636/2, 1258.

⁶³⁸ İ.DH. 62/3086, 1258.

İstanbul ve Bilad-ı Salase mükelleflerinin cizye evrakı Yeni Camii civarında bulunan Postahane-i Amireden verilirken, bu görev ihtisap nezaretine aktarıldıktan sonra evrakların buradan verilmesine başlanmıştı. Ancak bu durum mükelleflerin kalabalık ve izdiham içerisinde kalmalarına neden olmuştu. Öyle ki bir kısım mükellef evrakını alamamış hatta bir süre sonra da hiç uğramamıştı. Bu durum ise evrakların elde kalmasına yol açmaktaydı. İhtisap nazırı bu durumun yol açtığı olumsuzlukları önlemek amacıyla 1842/43 yılında Üsküdar ve Boğaziçi gibi uzak yerlere ekstra masrafla memur göndererek evrak dağıtma yoluna gitmişti. Nitekim 1842/43 yılından kalan bakayanın ve 1843/44 yılı cizyesinin tam olarak tahsil edilmesi için mükelleflerin bulunduğu yerde cizye evraklarının verilmesi ve bir tür yoklamanın yapılması düşünülmüştü. Bu amaçla 2 kâtip tayin edilmişti. Bunlar sayesinde cizye evraklarının verildiği sırada mükelleflerin yeri ve aldıkları evrak türü belirlenecek ayrıca bu süreçte önceki yıl evrak almayanlar da tespit edilecekti. Bu öneri ilgili kurullarda değerlendirilmiş ve cizyenin bu şekilde tahsil edilmesinin mükellefler için de kolaylık sağlayacağı, ancak bu usulün taşrada hemen uygulanmasına gerek olmadığı belirtilmişti. Öte yandan 1842/43 senesi bitmiş olduğundan dolayı kalan cizyenin bu yöntemle tahsilinin hukuken uygun olup olmadığı sorunu ortaya çıkıyordu. Çünkü bu durumda 1843/44 yılı cizyesi ile birlikte 1842/43 yılının bakaya kalan vergisi de tahsil edilecekti. Hâlbuki eski uygulamada elinde geçmiş yılın cizye evrakı bulunmayan kişilere 2-3 guruş arasında bir fiyatla eski evrak veriliyordu. Bu yüzden biten bir yılın cizyesinin tahsili konusunda fetvahaneden görüş alınması yoluna gidilmişti. Gelen bilgilere göre İmam-ı Azam'ın görüşü geçmiş yılın cizyesinin düşeceği ve dolayısıyla tahsil edilemeyeceği şeklindeydi. İmameyn'in ⁶³⁹ görüşü ise ehli zimmetin hileyle vergisini ödememesi halinde geçmiş yılların cizyesinin tahsil edileceği yönündeydi. Buradan gelen görüşlerden hareketle 1842/43 yılından kalan cizyenin hukuken tahsilinde sorun olmadığı düşünülmüş ve nazırın önerileri uygun görülmüştü ⁶⁴⁰. Muhtemelen mükellefler vergi ödemekten kaçındığı için hile kapsamında değerlendirilmişti. Ayrıca 1843/44 yılı cizye tahsil sürecinde 1842/43 senesinde evrak almadığı kayıtlardan anlaşılan kişilerden 1841/42 yılı kâğıtlarını ibraz etmeleri istenecek ve buna göre hem 1842/43 yılı hem de 1843/44 yılı cizyeleri tahsil edilerek, 1843/44 yılı evrakları teslim edilecekti.

Mükelleflerin mükerrer cizye vermesiyle ilgili şikâyetleri, bir ölçüde alınan evrakın kaybedildiği yönündeki iddialarla bağlantılı bulunmaktaydı. Cizyesini ödeyen kişinin durumu numarası üzerinden kayıtlardan anlaşılabilmekteydi. Buna rağmen her defasında evrakını kaybettiğini iddia eden kişilere bedelsiz evrak verilseydi, bu durum bazı kişilerin ellerindeki

⁶³⁹ Ebu Yusuf ve İmam Muhammed

⁶⁴⁰ İ.MVL. 46/894, 1258.

evrakı, benzer eşkâle sahip evrak almamış başka kişilere satmasıyla sonuçlanabilirdi. Bu ise devlet gelirlerinin azalmasına neden olurdu. Dolayısıyla bu tür kişilere evrak bedeli karşılığında eşkâlini belirten yeni kâğıtlar verilmekteydi. Bu sefer de bu kişiler “iki kere kâğıt almak var mıdır” diyerek konu hakkında şikâyet etmekteydiler. Yine de kaza sonucu evraklarını kaybedenler olabileceği için hem şikâyetlerin ve hem de ortaya çıkan olumsuzluğun önüne geçilmesi gerekiyordu. Bu amaçla tekrar evrak alması gereken kişilerden mali gücü olanlara kâğıt verilmesi ya da o seneye mahsus olmak üzere bir derece düşük olan evrakın teslim edilmesi yani ala ise evsat, evsat ise edna şeklinde ve ayrıca yoksul kişilere de evrak verilmemesi uygun bulunmuştu⁶⁴¹. Matbu evrakta ödemeyle ilgili bilgiler olduğu hâlde kayıp durumuyla ilgili bir açıklama yer almadığı için, kâğıdı satın alan mükellef bedeli ödediğini ancak kalabalık nedeniyle kaydının düzeltilemediğini iddia ederek vergiden kaçınabilirdi.

1845 yılı gelmeden önce İstanbul ve bilad-ı selase cizye vergisi için bazı yeni düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. İhtisap nezaretinin öncülük ettiği bu düzenlemelerde hem bakaya kalmış verginin tahsili hem de verginin daha etkin bir kurumsal yapı içerisinde toplanması hedeflenmişti. Bu amaçla yapılan düzenlemeye göre, mükelleflerden mali gücü olanlar vergilerini peşin, mali gücü olmayanlar ise bulundukları yerdeki kâhya ve muhtarları kefaletiyle vergilerini iki ya da üç taksit halinde teslim edecekti. Söz konusu bedelin cizyehaneye ödeneceğine dair ilgililerden mühürlü senet alınacaktı. Geçmiş 1842/43 ve 1843/44 yıllarına ait evrakı olmayan ve kaybettiğini iddia eden mükelleflerin ihtisap birimine bu durumu ispat etmeleri gerekiyordu. Aksi takdirde bu kişilere evrak verilecek ve mali gücüne göre peşin veya taksitli ödeme yapması istenecekti⁶⁴².

Yapılan diğer bir düzenleme ise 1845 yılından geçerli olacak şekilde cizye tahsilinde görev alacak kâtip, veznedar atamalarıyla ilgiliydi. Burada görevliler belirli kollara göre tayin edilecekti. Ayrıca ihtisap nezaretine Rum, Ermeni ve Katolik milletleriyle ilgilenmek ve diğer bazı görevleri yerine getirmek üzere 1 veznedarla 10 kâtip atanacaktı. Tablo 3.1’de kollara göre tayin edilen memurlar gösterilmektedir. Buradan görüldüğü üzere her bir yere 2 kâtip ve 1 veznedar görevlendirilmiştir⁶⁴³.

Tablo 3.1. İstanbul ve Bilad-ı Selasede Görevlendirilen Kâtip ve Veznedar Sayıları (1845)⁶⁴⁴

Kollar (Yer İsimleri)	Kâtip (Kişi Sayısı)	Veznedar (Kişi Sayısı)
Çarşı	2	1
Samatya	2	1
Kumkapı	2	1
Narlıkapı ve Yedikule Harici	2	1
Hanlar	2	1

⁶⁴¹ İ.MVL. 48/918 (1259).

⁶⁴² İ.MVL. 60/1147, 1260.

⁶⁴³ İ.MVL. 60/1147, 1260.

⁶⁴⁴ İ.MVL. 60/1147, 1260.

Değirmenler	2	1
Edirne Kapısı	2	1
Balat	2	1
Cibali	2	1
Hasköy	2	1
Kasımpaşa	2	1
Galata	2	1
Tatavla (Kurtuluş)	2	1
Beyoğlu	2	1
Kadıköy ve Üsküdar	2	1
Kuzguncuk ve Kandilli	2	1
Kandilli ile Boğaziçi	2	1
Beşiktaş ve Ortaköy	2	1
Kuruçeşme	2	1
İstinye ve Yeniköy	2	1
Tarabya ile Boğaziçi	2	1
Toplam	42	21

İhtisap nezaretinin düzenleme önerileri ve meclis-i valanın bunlar hakkındaki kararları şu şekilde özetlenebilir.⁶⁴⁵

- İhtisap mahallinin, evrakların dağıtımı için yeterli olmaması ve bunun yarattığı karışıklıklar nedeniyle 1845 yılından itibaren cizye tahsili için çeşitli kolların oluşturulması ve buralara geçici olarak memur tayin edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu şekilde hem verginin daha hızlı tahsil edilmesi ve hem de mükellefin işinden geri kalmaması mümkün olacaktır. Bu amaç için 11'i kolda, 6'sı ihtisaptan olmak üzere 52 kâtip ve 22 veznedara ihtiyaç vardı. Veznedarlar hazineinden geçici görevlendirmeye temin edilebilirdi. İhtisap biriminde görevlendirilen memurların, kimlere ne tür evraklar verecekleri ve ne yapacakları hususunda yani sürecin işleyişi ve kayıtların detayları hakkında bilgilendirilmesi gerekiyordu. Halkın işlerinden geri kalmaması amacıyla her mahallin muhbir, kâhya ve esnaf kethüdaları aracılığıyla mükelleflerin kısım kısım gelmeleri ve kâğıtlarını almaları sağlanacaktı. Halktan direnenler olur ise bunların tekdiri ve evrak almayanların tespiti gibi işlemler için İstanbul, Galata ve Üsküdar'daki kol mahallerine görevliler tayin edilecekti. Meclisi valada bu öneriler genel olarak uygun görülmüş, ancak ihtisap nezaretinin kâtip tedarik etmesine gerek olmadığı zira ihtiyaç duyulan 46 kâtibin Bab-ı ali ve bab-ı maliye kalemlerinden sağlanacağı, memurların ise eğitim için zamanında ihtisap birimine gönderilmesi gerektiği belirtilmişti.
- Halkın evrak alma konusunda rahat davranması ve bu hususta görevlilerin de müsamaha göstermesi sebebiyle mükelleflerin belgelerini almaması cizye vergisinden ciddi miktarda bakayanın kalmasıyla sonuçlandığı önceki yılların deneyiminden öğrenilmişti. Bu konuda müşir ve kol koruma görevlisi gibi memurlardan, mükellefleri zamanında evraklarını almaya yönlendirmeleri ayrıca bu kişilerden direniş gösterenler olursa bunlar için de hapis ya da başka türlü tedbirlerin alınması isteniyordu. Üstelik evrak almayan mükellefler hususunda patrikler, hahambaşları veya her mahallin muhbir ve kâhyalarından kusurlu davrananlar olursa bunların da cezalandırılması talep ediliyordu. Meclis-i vala koruma görevlilerinin tayini konusunda bazı endişeleri dile getirmişti. Öyle ki memurlar maiyetine verilecek üçer beşer korumanın mükellefe eziyet etmesi halinde bazı olumsuzlukların doğabileceği düşünülmüştü. Burada bir kısım mükellefin

⁶⁴⁵ İ.MVL. 60/1147, 1260.

mali gücü yetmediği için ödemesi gereken vergiyi hemen teslim edemeyebileceği vurgulanmıştı. Bu durumda olan mükellefler için kefil göstererek vergilerini taksitle ödeme imkânı getirilmişti. Ancak mükelleflerden direnerek kefil göstermeyenler serseri diye nitelendirildiği için patrikhaneye gönderilecek ve bu konu baskı ve eziyet derecesine varmadan halledilecekti.

- İstanbul'daki dükkân ve tezgâh sahibi olan mükelleflerin bir kısmı ala evraka tabi olduğu hâlde çeşitli yollarla evsat kâğıdı alarak daha az vergi vermeye çalışıyordu. Bu tür yollara başvuranlar, kendilerine teklif edilen ala kâğıdı almamakta, kıyafet değiştirerek ya da başka bir yol bularak diğer bir koldan daha düşük bir kâğıt almaya uğraşmaktaydı. Hatta bu kişilerin birçoğu Muharrem ayı esnasında kasıtlı bir şekilde taraf yerlerden birine gitmekte, önceden ala evrak aldığı hâlde evsat kâğıt almanın yolunu aramaktaydı. Bunların önüne geçilmesi için, kaydında ala evrak gözüktüğü hâlde evsat alan kişilerden, aradaki farkın nakden alınması ve bu uygulamanın da patrikler aracılığıyla milletlerine duyurulması önerilmişti. Böylelikle mükelleflerin artık bu tür hilelerle başvurmayaacağı düşünülmüştü. Bu öneri üzerine meclis-i valada yapılan görüşmede konuyla ilgili uyarıların yapılmasının uygun olduğu ancak her mükellefin durumunun sürekli aynı kalamayacağı belirtilmişti. Yani mükellef ala evrak alırken mali gücü azaldığı için daha düşük bir evraka tabi olabileceği gibi evsat ya da edna olduğu hâlde mali durumu iyileştiği için daha yüksek bir evraka geçebileceği vurgulanmıştır. Dolayısıyla tahsil görevlilerinden bu tür kişilerin durumlarının incelenmesi ve mükelleflere mali güçlerine göre kâğıt verilmesi istenmiştir.
- Ticaret için İstanbul'a gelmiş olan mükelleflere vilayetlerinden kâğıt gönderilmesi kurallara aykırı olduğu hâlde, hala bu tür işlemlerin yapıldığı görülmüş ve dolayısıyla bunun engellenmesi için ilgili yerlere emir gönderilmesi istenmişti. Meclisi vala kararında, bu tarafta kâğıt verilen mükellefler için memleketlerindeki hanelerine kâğıt bırakılmaması, kâğıdını aldıktan sonra memleketine dönen kişilere yolda zorluk çıkarılmaması ve sadece kâğıt almayan kişilere memleketlerinde evrak verilmesi gerektiği belirtilmişti. Üstelik bu kuralın tüm ülkede geçerli olması nedeniyle her tarafa ilan edilmesi gerektiği de ifade edilmişti.
- Mükelleflerden mali gücü olanların cizyelerinin peşin, olmayanların ise taksitle alınmasına yönelik getirilen düzenlemenin, devam ettirilmesi önerilmiştir. Böylelikle mali gücü olmayan mükelleflerin mahalle kâhya ve muhtarları kefaletiyle üç taksit olarak vergilerini ödemeleri önerisi meclisi-i vala tarafından da uygun görülmüştür.
- 1842/43 ve 1843/44 yıllarına ait evrakı olmayan mükelleflerden, kayıp iddiasında bulunanlar olur ise bunların ihtisap birimine gelerek kayıtlı numarasına göre önceden evrak aldığını ispat etmesi ve kayıtlı numarasının üzerine mahalle kâhya ve muhbirleri kefaletiyle kayıp açıklamasını ekletmesi istenmiştir. Evrak almamış olanlara ise kurallara uygun şekilde evrak verilmesi önerilmiştir. Bunlar meclisi valada da uygun görülmüştür.
- İhtisap biriminin son önerisi kâtiplerin maaşlarıyla ilgiliydi. Tahrir bitiminden sonra cizye kâtiplerinin çoğu ruhsatlarını alarak serbest kalmış ve dolayısıyla maaşları hazineye terk edilmişti. Mevcut kâtiplerin maaşlarının çok düşük olması nedeniyle hazineye terk edilen cizyehane maaşlarından 1.200 guruşun geçici olarak buraya aktarılması önerilmişti. Meclis-i muhasebe açıklamasında ise önceki yıl cizyesi için istihdam edilen kâtip ve memurlara ayrı bir maaş verilmediği, sadece kayık ücreti ve çeşitli giderlerinin karşılandığı ve bu yıl için de aynı uygulamanın devam edeceği belirtilmişti. Meclis-i valada da bu görüş uygun bulunmuştu.

İhtisap nezaretinde hazırlanan ve ardından meclis-i muhasebe-i maliye ve meclis-i valada netleştirilen kararlar, nihayetinde meclis-i umumide görüşülmüştü. Yeni düzenlemelerle cizye dağıtımının nüfus yoklaması şeklinde yapılmasının daha sağlam ve hazine içinde daha yararlı bir yöntem olduğu belirtilmişti. Sultan gerek yoklamanın icrasında gerekse cizyenin tahsili esnasında mükelleflere baskı ve rencide yapılmaması hususunda tüm görevlilerin azami dikkat etmesini isteyerek önerileri uygun bulmuştur⁶⁴⁶.

Tanzimat'tan sonra cizyenin tahsilinde nüfus sayımlarına ayrı bir önem verildiği belgelerden anlaşılmaktadır. 1844/45'li yıllardan sonra ülkenin her tarafında düzenli sayımlarla beraber pek çok yerde gayrimüslim nüfusun miktarını ve ödeyeceği cizyeyi gösteren defterler hazırlandığı görülmektedir. Ancak üç yılda bir yapılması gereken sayım ve yoklamaların her daim istenen zaman aralıklarında yapılamadığı da söylenmelidir. İstanbul'da Müslüman ve gayrimüslim bulunanların her yıl esnaf tezkerelerinin yenilenmesi bir çeşit sayım işlevi de görüyordu. Ancak cizye tahsili hicri Muharrem ayında başlarken, esnaf tezkerelerinin Mart'ta verilmesi mükerrer bir yoklamaya neden olmaktaydı. Bundan dolayı sayım işlemlerinin birleştirilmesi istenmişti. Bu durum hakkında bilgi almak için ihtisap nazırı ve ceride muhasebecisinin görüşlerine başvurulmuştu. Ceride muhasebecisi bu durumun kayıtlar açısından herhangi bir sakınca oluşturmadığını belirtmişti. İhtisap nazırı ise tüm halkın mahalleri itibarıyla kayıtlı olduğunu ayrıca defterlere yapılan ekleme ve çıkarmaların aylık olarak ihtisap birimindeki defterlerle karşılaştırılarak düzeltildiğini ifade etmişti. Nazıra göre tezkere verilmesiyle esnaf yoklanmakta ancak han, değirmen ve pınar odalarında bulunan kişiler esnafa dâhil olmadığı için bunların kâtip tayiniyle ayrıca yoklanması gerekirdi. Dolayısıyla işlemlerin ayrı yürütülmesinin daha sağlıklı ve kolay olacağı vurgulanmıştı. Meclis-i valada yapılan değerlendirmede de ortaya çıkabilecek zorluklar nedeniyle cizyenin eskisi gibi tahsil edilerek iki işlemin birleştirilmemesinin uygun olacağı belirtilmişti.⁶⁴⁷

1845 senesi İstanbul cizyesinin yine kol esasına göre memur, kâtip ve veznedar tayiniyle ve mahalle muhbir, kâhya ve esnaf kethüdaları aracılığıyla üç sınıf olarak tahsil edildiği anlaşılmaktadır. 1845/46 yılında ise aynı esaslar doğrultusunda vergi toplanmış, ancak aşırı tahsil masrafı olmaması için memur azaltma yoluna gidilmiştir⁶⁴⁸. 1846/47 yılı tahsil zamanı yaklaştığından dolayı ihtisap nazırı tahsil işlemlerinin yapılması amacıyla yeniden izin istemişti. Nazıra göre 80 bini aşan mükellefin 60 binden fazlası esnaftı. Bunlar ait oldukları lonca odasına çağrılarak kâhya ve itibarlı kişiler aracılığıyla, kayıkçı ve bahçıvan grubu ise hancı kâhyaları aracılığıyla evraklarını teslim almaktaydı. Esnaftan olmayanlar da kiliselere gönderilerek

⁶⁴⁶ İ.MVL. 60/1147, 1260.

⁶⁴⁷ İ.MVL. 60/1147, 1260.

⁶⁴⁸ İ.MVL. 86/1733, 1262.

kayıtlarına göre mahalle muhbirleri rehberliğiyle evraklarını almaktaydı. Ayrıca yoksul olduğu anlaşılanlar kefile bağlanmaktaydı. Bu suretle hazine menfaati yanında kişilerin işinden mahrum kalması da önlenmekteydi. Konu hakkında meclis-i umumide yapılan değerlendirmede daha önceleri cizye tahsil işlemlerinin patrikhanelere verildiği muhbir ve kâhyalar tarafından da verginin tahsil edildiği, ancak bu usulden dolayı hem çeşitli uygunsuzlukların ortaya çıktığı hem de bir miktar verginin bakaya kaldığı hatırlatılarak, mevcut uygulamanın tercih edilir, olduğu belirtilmişti. Çünkü bu sayede mükelleflere baskı yapılmadan mali gücü yetersiz olanlara kefil suretiyle ödemelerini yapmaları için süre verilmekteydi. Vergi vermekte ya da kefil göstermekte direnenler olursa, zorlama ve baskı düzeyine ulaşmadan kişiler patrikhanelere gönderilmekteydi. Her kişinin mevcut durumu eski kaydıyla ayrıntılı bir şekilde incelenmekte ve görevinde ihmali olanlara yaptırım (tedip) uygulanabilmekteydi. Tüm bu olumlu yönleri nedeniyle 1846/47 yılı için de uygulamaya devam edilmesi uygun bulunmuştu⁶⁴⁹.

3.3. Verginin Tahsil Süreci

Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan vergi süreci kabaca İstanbul ve çevresi ile Tanzimat'a dâhil edilen yerleri kapsamaktaydı. Ayrıca Tanzimat'a dâhil olmayan yerler için de tahsil süreci bir miktar farklılaşma içeriyordu. Her yıl tahsil zamanı yaklaşırken cizye bohçaları hazırlanmakta ve peyderpey ilgili yerlere gönderilmekteydi. Yerelde müşir, mutasarrıf, kaymakam ve diğer kamu görevlileri nezaretinde, önceden düzenlenmiş defterlere göre tahsil işlemleri yürütülüyordu. Tanzimat'a dâhil yerlerdeki sayımlar kimin ne kadar vergi ödeyeceği konusunda belirleyici oluyordu. İstanbul ve çevresinde ise ihtisap nazırı tahsil işlemlerinin yürütülmesini gerçekleştiriyordu⁶⁵⁰. Bu aşamalarda da evrak akışıyla ilgili detaylar düzenli olarak tutuluyordu.

Burada özetlenen süreci birkaç örnekle daha yakından açıklamak mümkündür. 1844/45 yılında Rumeli eyaletinde Tanzimat'a dâhil olan kazaların mükelleflerine dağıtılmak üzere İstanbul'dan 8.057 ala, 96.776 evsat ve 39.645 edna kâğıt yani toplam 144.478 matbu evrak gönderilmişti. Tablo 3.2'de görüldüğü üzere bu evraklar her kazaya ayrı ayrı dağıtılmıştı. Bununla birlikte gönderilen evraktan 1.363 ala, 18.711 evsat ve 8.590 edna olmak üzere toplamda 28.664'ü dağıtılamamış ve İstanbul'a bir mazbata ile geri gönderilmiştir⁶⁵¹. Yerelde hazırlanan mazbatalarda ise bu detaylar hakkında bilgiler açık şekilde ifade edilmekteydi.

⁶⁴⁹ İ.MVL. 86/1733, 1262.

⁶⁵⁰ İ.DH. 111/5608, 1261.

⁶⁵¹ ML.VRD.CMH.d. 438, 1260.

Tablo 3.2. Rumeli Eyaleti Kazalarına Dağıtılmak Üzere Gönderilen Matbu Evrak Miktarı (1844/45) ⁶⁵²

Yerler	Ala	Evsat	Edna	Toplam
Manastır ve çevresi (10 kaza)	2.484	45.228	5.354	53.066
Kesriye ve çevresi(8 kaza)	1.273	11.649	2.007	14.929
Köstendil ve çevresi(4 kaza)	2.937	18.677	6.595	28.209
Leskofça ve çevresi(3 kaza)	-	-	15.179	15.179
Manastır ve çevresinin Kıpti cizyesi (10+2 kaza)	-	1.647	1.647	3.294
Kesriye ve çevresinin Kıpti cizyesi (8 kaza)	-	864	273	1.137
Dağıtılan toplam evrak miktarı	6.694	78.065	31.055	115.814

İzleyen yıllarda cizye vergisinin aynı esaslar üzerine tahsil edildiği söylenebilir. Her yıl tahsil vakti yaklaşırken üç sınıf olarak ne kadar evrak dağıtılacağı ve bunun bedelinin ne olacağına ilişkin bir defter hazırlanmakta ve sultanın onayına sunulmaktaydı. 1847/48 ve 1848/49 yıllarının cizye tahsiline başlanması için istenilen emirde, Tanzimat'a dâhil olan ve istisna tutulan yerler ile İstanbul ve çevresi olmak üzere üç ayrı kategoriye vurgu yapıldığı görülmektedir⁶⁵³. İhalelerde sarraf kefaleti aranmaya devam ediliyordu. 1849/50 yılı cizye emrinde de yine benzer vurgular yer almaktaydı. Tanzimat'a dâhil yerlerde vergi miktarının belirlenmesinde sayımlar, diğer yerlerde ise eski kayıtlı bedeller esas alınmaktaydı. Tanzimat'ın geçerli olduğu yerlerde üst düzey yerel yöneticiler ve diğer görevliler nezaretinde belirlenmiş olan taksit süreleri geldikçe, verginin tahsil edilmesi ve hazineye gönderilmesi gerekmektedir. Tanzimat'tan istisna tutulan Bosna eyaleti, Hersek ve İşkodra sancakları gibi yerlerin cizyesi ise vilayetin önde gelen kapıkethüdası ve sarrafları taahhüdüyle maktuen ihale olunmaktaydı. İstanbul ve bilad-ı selase cizyesi ise ihtisap nazırı marifetiyle tahsil kılınmaktaydı⁶⁵⁴.

3.4. Özel Grupların Cizyesi

Tanzimat'tan sonra da belli bölgelerde yaşayan Latin ve Kıptiler gibi grupların cizyeleri ayrı şekilde toplanmaya devam edildi. 1842/43 yılında Timurhisar kazasındaki Müslüman Kıptilerden 14 ala, 73 evsat ve 47 edna olmak üzere toplamda 3.735 gurus tahsil edilmişti. Ayrıca bu tarihte maktu bedellerinden 6.334 gurus daha zam olarak tahsil edildiği görülmektedir. Ayrıca tüm bu işlemler için tahsildarlara 3 ay boyunca 900 gurus ve 8 çeribaşıya ise 4 ay için 200 gurus ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır⁶⁵⁵. Yine 1845 yılı için İzmir'deki Latin reayasına 18 ala, 48 evsat ve 149 edna evrak olmak üzere dağıtılan kâğıtlardan toplam 4.755

⁶⁵² ML.VRD.CMH.d. 438, 1260.

⁶⁵³ İ.MVL. 127/3309, 1264; İ.MVL. 110/2548, 1263.

⁶⁵⁴ İ.MVL. 151/4307, 1265.

⁶⁵⁵ ML.VRD.d. 645, 1258: 18.

guruş tahsilat yapıldığı gözükmetedir⁶⁵⁶. Hem 1842/43 hem de 1845 yılında evrak bedeli olarak aladan 60, evsattan 30 ve ednadan 15 guruş alındığı görülmektedir.

1850/51 yılından itibaren cizyede ancemaat tahsil yöntemine geçilmesine rağmen Latin grubuna evrak dağıtılarak cizye alınmasına devam edilmiştir. Ancemaat yönteminden sonra evrak dağıtım işi sona ermişti. Ancak Latin topluluğunun vekilleri, her tarafta dağılık hâlde bulundukları için bu gruplara evrak verilmesi hususunun devam ettirilmesini istemiştir. Aksi takdirde bu kişiler için hiçbir imtiyaz göstergesi olmayacağı ifade edilmiştir. Konu meclis-i valada değerlendirilmiş ve bu kişilere özgü evrakın tamamen kaldırılmasının uygun olmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca evrak üzerinde çiçek resminin bulunması ve cizye akçesi ifadesinin yer alması tercih edilmiştir. Çünkü Latin gruplarının çoğu esnaf olması nedeniyle evrak üzerinde tezkere harcı yazması halinde bunun esnaflara verilen tezkereyle karıştırılabileceği düşünülmüştür⁶⁵⁷.

1851/52 yılında Babıali'ye ulaşan bilgilere göre İzmir'de yaşayan Latin gruplardan bazıları birikmiş birkaç yıllık cizyelerini vermemek için Sardinya devleti vatandaşı olduklarını iddia etmiş ve konsolos da bunların tabiiyetlerini kabul ederek himayesi altına almıştır. Osmanlı yönetimi ise bu kişilerin nüfus defterlerinde kayıtlı bulunan kendi vatandaşları olduğunu belirterek bu kişilerin vergiden kaçınmak amacıyla bu şekilde davrandığını ifade etmiştir. Bundan dolayı devletler hukukuna aykırı olarak konsolosun sağladığı himayenin kaldırılması ve Latin vekilleri vasıtasıyla ilgililerden cizyenin tahsil edilmesi talep edilmiştir⁶⁵⁸.

Yeni usule geçildikten sonra Kıpti toplulukların cizyesi, Müslüman olanlardan maktu verdikleri vergiyle beraber, Hristiyan olanlardan ise üç sınıf itibarıyla ancemaatin olarak alınacaktı. Musul'dan merkeze ulaşan bir yazıda bölgedeki Kıptilerin tümüyle Müslüman oldukları, göçer hâlde dağılık bir şekilde yaşadıkları ve dolayısıyla cizyenin tahsilinde kolaylık olması için vergilerinin maktuen ihale edildiği belirtilmektedir⁶⁵⁹.

3.5. Ancemaatin Tahsil Yöntemine Geçiş (1850/51)

Ancemaat tahsil yöntemi tanzimattan sonra örfi vergilerin kaldırılması ve onun yerine getirilen *virgünün* tahsilinde kullanılmıştı. Osmanlı devletinin kuruluşundan tanzimatın ilan edildiği 1839 yılına kadar ülkede çok sayıda örfi ve şer'i vergi uygulamaya konmuştu. Tazimatla birlikte örfi vergiler yerine "ancemaatin" olarak tek bir vergi (*virgü*) getirilmiştir⁶⁶⁰. Bu sistemde muhassıllar herkesin isimlerini ve ne kadar emlak, arazi ve hayvanları olduğunu,

⁶⁵⁶ ML.VRD.CMH.d. 522, 1261.

⁶⁵⁷ İ.MVL. 200/6275, 1267.

⁶⁵⁸ A.}MKT.NZD. 47/35, 1268.

⁶⁵⁹ A.}MKT.UM. 51/77, 1267.

⁶⁶⁰ Çakır, 2001: 48-49

tacir veya esnaf ise yıllık tahmini kazançlarını kayıt altına alacaklardı. Ayrıca her bir kazadan daha önce çeşitli isimlerle toplanan vergilerin miktarlarını tespit edeceklerdi. Bu vergilere karşılık olarak ise herkesten mali güçlerine göre tek bir vergi tahsil edilecekti⁶⁶¹. 1840 yılında ülkenin belirli yerlerinde başlayan tevzi ve tahrir işlemleri için bir muhassıl, iki kâtip, bir hâkim, bir müftü, bir asker zabiti ve memleketin ileri gelenlerinden 10 kişi görevlendirilmekteydi. Ayrıca ilgili mahalde gayrimüslim olması durumunda metropolit ve kocabaşılardan iki kişi daha göreve getirilmekteydi. Sonraki senelerde ise tevzi işlemleri yerel meclisler tarafından komşuca, kardeşçe, cemaatçe, köyce ve mahallece gibi adlarla gerçekleştirilmiştir⁶⁶².

Ancemaat tahsil yöntemi 1849/50 yılından itibaren cizye için de yeni bir yöntem olarak gündeme gelmişti. Bu tarihlerde Avrupa devletlerinin gayrimüslim nüfusla ilgili çeşitli talepleri Osmanlı yönetimini zorlamaktaydı. Öyle ki cizye dâhil olmak üzere bazı konularda düzenleme yapılması durumunda kalınıyordu. Bu tarihlerde, oluşturulan geçici bir mecliste cizye hususu da gündeme gelmiş ve talepler doğrultusunda yapılabilecek değişiklikler görüşülmüştür. Cizyede ana değişiklik ancemaatin yöntemine geçilmesi hususunda olmuştu. Bunun için önce böyle bir değişikliğin şer'i kurallara uygun olup olmadığı incelenmiş ve uygun olduğu yönünde fetva alınmıştı. Belgelerden anlaşıldığı üzere değişiklik, eski yöntemin yenilenmesi ihtiyacından ziyade günün koşullarının ortaya çıkardığı zorunluluktan dolayı gündeme gelmişti. Çünkü gerek yabancı devletler gerekse gayrimüslimler, cizye kelimesine hakaret (istihkar) anlamı vermekte ve bu ismin tamamen kaldırılmasını arzu etmekteydi. Osmanlı ülkesinin demografik yapısı düşünüldüğünde gayrimüslim nüfusun Rumeli ve Adalar'da çoğunlukta olması, Anadolu'da ise önemli sayıda bulunması ayrıca Avrupa'da yaşanan halk hareketleri, önemli bir risk yaratıyordu. Hristiyan nüfus dış etkilerle birlikte fikir değiştirmekte, Avrupa'da yaşanan halk hareketlerini görüp işittikçe *zihinleri başkalaşmakta* idi. Dolayısıyla bu kesimlerin bazı imtiyazlardan mahrum kalması bir takım olumsuzlukların doğmasına ve *düşmana silah verilmesine* yol açabilecekti. Hor muameleye maruz kalmanın etkileri Yunan devletinin oluşmasında ve yine bazı büyük eyaletlerin önemli ölçüde otonomi kazanmasında açık bir şekilde görülmüştü. Dolayısıyla büyük devletleri ve gayrimüslim halkı memnun edecek şekilde cizyede belirli düzenlemelerin yapılması gerekli hale gelmişti⁶⁶³. Bununla beraber meclisin önerileri doğrultusunda verginin cemaat halinde toplanması kabul edilirken, isim olarak cizyenin kaldırılması için bir süre daha geçmesi gerekmiştir.

Cizyenin ancemaatin olarak tahsil edilmesi kararlaştırıldıktan sonra maliye nazırının da yer aldığı özel bir mecliste diğer detaylar görüşülmüş ve sultanın onayına sunulmuştur. Buna

⁶⁶¹ Çakır, 2001: 49; Türklü, 2016: 132.

⁶⁶² Türklü, 2016: 132.

⁶⁶³ İ.DH. 213/12447, 1266: Ek 3/1.

göre İstanbul ve çevresinde ceride kayıtlarına ve önceki yılın tahsil rakamlarına dayanarak her milletin cizye defterleri hazırlanarak, patrik ve hahamhanelere verilecekti. Talimat gereği cizye esnaf ve cemaatçe tahsil edilecek ve vergiyi hazineye teslim etmek üzere patrik ve hahamhanelere hazine tarafından bir iki kâtip ve veznedar atanacaktı. Gerekirse patrik ve hahamhaneler de memur görevlendirebilecekti. Böylece artık mükelleflere cizye evrakı dağıtılmayacak ve tahsil işlemleri ancemaatin olarak yapılacaktı. Öyle ki her mahallin nüfus defterine göre cizye üç sınıf itibarıyla dağıtılacaktı. Fakat burada da kendi aralarında dağıtım yapılırken zenginlerin yoksullara yardım etmesi ve toplam cizye miktarında düşüş olmayacak şekilde dengeli bir yol bulunması istenmekteydi⁶⁶⁴. Haham ve patrikhanelerin kendi milletlerinin durumunu iyi bildiği ve dolayısıyla buradaki dağılımda orta bir yol bulacakları düşünülmekteydi.

Cizye taşrada da benzer esaslar üzerine tahsil edilecekti. Halkın nüfus ve önceki yıla ait tahsil defterleri vali ve mutasarrıflara gönderilecek, onlar da kazalara ulaştıracaktı. Her yer durumuna göre tahsil edilecekti. Yani her kaza ve köyün cizyesi metropolit, piskopos veya kocabaşılar aracılığıyla İstanbul'daki usule benzer şekilde mevcut mükellefler arasında dağıtılacaktı. Buna ilişkin talimatlar ise patrikhanelere verilecekti ayrıca bir nüshası da millet reislerine gönderilecekti. Evrak dağıtımı sona erdiği için ticaret veya benzer sebeplerle başka yerlerde bulunan kişilerden cizye talep edilmeyecek ve *virgü* gibi cizye de mükellefin ikâmet ettiği yerlerde alınacaktı⁶⁶⁵. Sultan kendisine sunulan önerileri hem İslam hukukuna aykırı olmadığı hem de hazine için sorun çıkarmayacağı gerekçesiyle uygun görmüştü. Ayrıca fetvada önerildiği üzere cizyenin ancemaatin alınacağı tabiri yerine ancemaat verilecek denilmesi kararlaştırılmıştı⁶⁶⁶.

Yeni usulün amaçlarından biri bazı mahallerde cizyenin dağıtımı ve tahsilinde ortaya çıkacak baskıların önlenmesiydi. Bu amaçla talimatnamede, maliye hazinesinde hazırlanan defterlerdeki kayıtlar ve geçmiş yıl miktarlarına göre cizye tahsil işlemlerinin yapılacağı belirtilmişti. Ayrıca talimatnameye göre tahsil işlemleri senetle yapılacak ve memleket mal sandığına teslim edilecekti. Bu işlemler için gerekirse eyalet ya da livanın mal memuru tarafından görevliler atanacaktı. Yine ihtiyaç duyulması halinde metropolit, piskopos ve hahambaşıları tarafından da bu memurların yanına görevli verilebilecekti. Tahsil başlangıcı ise yine Muharrem ayı olacaktı. Dini toplulukların liderleri vergi kaybı oluşmayacak şekilde mükelleflerin hal ve gücüne göre cizyelerinin dağıtımına nezaret edecekti. Talimatnamede

⁶⁶⁴ İ.HR. 70/3411, 1266.

⁶⁶⁵ İ.HR. 70/3411, 1266.

⁶⁶⁶ İ.HR. 70/3411, 1266.

ayrıca herkesin kayıtlı ve meskûn olduğu yerde vergisini vermesi gerektiği de belirtilmişti⁶⁶⁷. Yeni usul aynı zamanda Katolik patriği ve hahambaşı tarafından da olumlu karşılanmıştı⁶⁶⁸.

Yeni usule geçilmesiyle birlikte çeşitli detaylar hakkında taşra ile yazışmaların gerçekleştiği arşiv belgelerinden görülmektedir. Örneğin köylere gidecek memurların durumu, sabit bir iskân yeri olmayan göçebe ve Kıpti toplulukların vergilerinin tahsili hakkında taşradan çeşitli sorular iletilmiştir. Konuyla ilgili verilen cevaplarda, tayin edilecek memur ve kâtiplerin köylerde gezmemesi gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte İstanbul'daki uygulamaya benzer şekilde bu görevlilerden de her kazadaki metropolit ve millet reislerinin meskûn bulunduğu kilise ve manastırlarda ikâmet etmeleri ve günlük tahsilatı millet reislerinden senetle alarak mal sandığına teslim etmeleri istenmiştir. Yani bu kişilerin görevi sadece toplanan vergiyi mal sandığına teslim etmek olacaktır. Dolayısıyla eski dönemdeki gibi birkaç memura ihtiyaç olmadığından her kazada 3 ay süreyle istihdam edilmek üzere sadece bir memurun görevlendirilmesi yeterli olmaktadır. Bu kişiler de vazifeli memurlar arasından atanacaktır. Şayet ihtiyaç nedeniyle dışarıdan bir atama gerçekleştirilecekse bu görevlinin güvenilir ve hesap ilmini bilen kişiler arasından mutedil bir maaşla seçilmesi gerekiyordu. Eğer zimmetine para geçirenler olursa, ilgili miktar memurlardan değil mutasarrıf, defterdar ve mal müdürü gibi yerel aktörlerden tazmin ettirilecekti. Kıpti ve göçebe toplulukların maktu cizyeleri ise eski hasılatının altına düşmeyecek şekilde çeribaşları ve söz sahibi kişiler aracılığıyla ancemaatin tahsil edilip hazineye gönderilecekti⁶⁶⁹.

Taşradan gelen yazılar genellikle yeni usulün uygulanmasıyla ilgili detaylarda kendini gösteriyordu. Örneğin Trabzon meclisinden ulaşan bir yazıya göre kocabaşlar yeni usul ile ilgili bazı şikâyetlerini bildirmiştiler. Kocabaşlara göre Trabzon merkez cizyesinin tahsiline ancemaat olarak metropolit, kocabaşı ve muhbirleri aracılığıyla başlandığı hâlde buraya ayrıca bir tahsil memuru gönderilmişti. Nitekim burasının cizyesi nizam gereği metropolit ve kocabaşlar tarafından tahsil olunacağından bu memura ihtiyaç olmadığı belirtilmişti. Bununla birlikte kocabaşlar üç millet için birer zaptiye verilmezse cizyeyi zamanında tahsil edemeyeceklerini ifade etmişlerdi⁶⁷⁰.

1850/51 yılından itibaren ancemaatin tahsil yöntemine geçilmesinden dolayı idari görevlendirmelerde de bazı değişiklikler yapılmıştı. İstanbul'da ihtisap biriminde görevli olan kâtip ve memurlar hazineye nakledilerek maaşlarının buradan ödenmesi kararlaştırılmıştı. Cizyenin muhasebe ve diğer işlemlerinin gerçekleştirilmesi ve bunların takip edilmesi görevi

⁶⁶⁷ C.ML. 385/15789, 1266.

⁶⁶⁸ İ.HR. 72/3493, 1267.

⁶⁶⁹ A.}MKT.UM. 42/40, 1267; A.}MKT.UM. 40/65, 1267.

⁶⁷⁰ A.}MKT.UM. 54/21, 1267.

ceride muhasebecisine havale edilmişti. Bu amaçla Cizye muhassıllığına tahsis edilmiş olan 3.600 guruşun, 2.500 guruşu ceride muhasebecisi Halit efendinin maaşına ilave edilmişti⁶⁷¹.

Yeni düzenlemeler konusunda patrikhanelerin de bazı istekleri olduğu ve bunların değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ermeni patriği, hazineinden tayin edilen memurlardan başka patrikhanece istihdamı gerekli görülen memur, yazıcı ve tahsildarlar için aylık 4.000 guruş maaş talep etmişti. Bu miktarın ise 1850/51 senesi Muharrem ayından itibaren tahsil işlemi bitinceye kadar, her ay cizye hasılatından mahsup edilmesi istenmişti. Aslında önceki yöntemde de mükelleflerin patrikhaneceye getirtilmesi için patrikhanelerce kâhya ve muhbirler atanmaktaydı. Ayrıca patrik ve hahamhanelerde vazifeli memurlar da bulunmaktaydı. Önceki uygulamalarda maaş uygulaması olmasa bile, patriğin bu isteği kabul görülmüştü⁶⁷². Kısa bir süre sonra patriğin talebi üzerine Rum patrikhanesindeki görevli cizye memurlarına da üç aylık süre için aylık 4.000 guruş maaşın bağlanması kararlaştırılmıştı⁶⁷³.

Rum patriği de yeni usulle ilgili bazı olumsuzlukları dile getirmişti. Bunlardan biri bazı yerlerin cizye tutarına yapılan zamlarla ilgiliydi. Bu konuda verilen kararda zammın nüfus defterleri gereğince yapılması halinde meşru, memurların kendi menfaatleri için yapması halinde ise haksız olacağı belirtilmişti. Diğer bir husus ise bazı kaymakamlıklar dâhilinde olan kazalarda ikâmet eden mükelleflerin ruhani açıdan 2 veya 3 metropolite tabi olması nedeniyle ortaya çıkan karışıklıktı. Öyle ki bir metropolite bağlı olan yerin cizyesi, başka bir metropolit tarafından istenilebilmekteydi. Yönetim cizye tahsilinin ruhani açıdan bir sorun yaratmayacağını ve her kazada bulunan metropolit, despot ve kocabaşılardan o kazanın cizyesinin aranıp tahsil edilmesi gerektiği ifade edilmişti⁶⁷⁴.

Rum patriğinin başka bir sorusu ise İstanbul'daki fermanlı Avrupa tüccarlarıyla ilgiliydi. Bu kişiler zengin olmalarına rağmen yıllık 34 guruş cizye vermekteydi. Rum patriği de bu kişilerin vergi yükünü artırarak, yoksul mükelleflerin yükünü hafifletmeyi düşünmüştü. Bu nedenle ortaya çıkacak tepkilere karşı ne yapılması gerektiğini İstanbul'a sormuştu. Babıali, Avrupa tüccarlarından, imtiyaz beratlarına göre 34 guruş değil ala düzeyine göre cizye alınması ve ayrıca fermanlı iki hizmetkârından da evsat cizye tahsil edilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Ayrıca patrik İzmit sancağına bağlı Kartal kazasına gönderilmiş olan cizye memurunun vergi bedeline 8.500 guruş daha zam yaptığını, masraf gerekçesiyle para talep ettiğini ve çocuklardan dahi cizye almaya çalıştığını belirterek, bu durumun engellenmesini istemişti. Babıali bu gibi faaliyetlerin nizama aykırı olduğunu vurgulayarak, gerekli işlemlerin yapılması için İzmit

⁶⁷¹ İ.MVL. 195/5990, 1267.

⁶⁷² İ.MVL. 199/6195, 1267; A.AMD. 29/27, 1267.

⁶⁷³ İ.MVL. 221/7463, 1267.

⁶⁷⁴ İ.MVL. 199/6195, 1267; A.AMD. 29/27, 1267.

muhassılına yazı yazılmasına karar vermişti. Üstelik önceki yıllarda fazla tahsilat hususu üzerine yapılmış olan şikâyetler için gerekenlerin yapılacağı konusunda patrik ve hahamhanelere bilgi verilmesini istemiştir.⁶⁷⁵

3.5.1. Ancemaat Tahsil Yönteminde Değişiklik/Düzeltilme (1851/52)

Ancemaat yöntemi daha ilk yılını tamamlamadan belirli sorunlar ortaya çıkmıştı. Öyle ki ülkenin her tarafından büyük miktarlarda cizyenin bakaya kaldığı görülmüştü. Bu nedenle yöntemde çeşitli değişikliklerin ya da düzeltmelerin yapılması söz konusuydu. Çünkü şer'i açıdan mükelleflerden tahsil edilemeyen bir yılın cizyesinin sonraki senede istenmesi uygun değildi. Gerçi Tanzimat'ın ilk yıllarında mükelleflerin çeşitli hilelere başvurmaları halinde izleyen yılda bu kişilerden cizye istenebileceği yönünde bir fetva alınmıştı. Bununla birlikte üç aylık bir sürede bitmesi gereken cizye tahsilinin bakaya kalması arzu edilen bir durum değildi. Bu nedenle ancemaat tahsilde cizyeden büyük miktarda bakayanın kalması Babıali'yi hemen harekete geçirmiş ve tedbir almaya sevk etmişti. Tablo 3.3'te görüldüğü gibi Anadolu, Rumeli ve İstanbul'da toplamda tahsil edilmesi gereken cizyenin %57,31'i bakaya olarak kalmıştı. Böyle bir durumun merkezi yönetim tarafından kabullenilmesi mümkün değildi. Belgelerde genellikle tahsil sürecinde görev yapan gayrimüslim memurların gevşekliği ve devletin atadığı görevlilerin yeteri kadar çaba göstermemesi yüksek bakayanın sebebi olarak gösterilmişti⁶⁷⁶.

Tablo 3.3 1850/51 Yılında Ülke Geneline Bakaya Kalan Cizyenin Miktarı (Guruş)⁶⁷⁷

Yer	Tahsili Gereken	Tahsil Edilen	Bakaya Kalan	Bakaya Kalan (%)
<i>İstanbul ve çevresi</i>				
Rum milleti	749.565	209.170	540.395	72,09
Ermeni milleti	853.005	260.925	592.080	69,41
Katolik milleti	125.805	27.600	98.205	78,06
Yahudi milleti	241.980	68.310	173.670	71,77
<i>İstanbul Toplamı</i>	<i>1.970.355</i>	<i>566.005</i>	<i>1.404.350</i>	<i>71,27</i>
<i>Rumeli</i>	<i>37.666.790</i>	<i>18.853.824</i>	<i>18.812.967</i>	<i>49,95</i>
<i>Anadolu</i>	<i>12.727.862</i>	<i>2.936.495</i>	<i>9.791.366</i>	<i>76,93</i>
Genel Toplam	52.365.007	22.356.324	30.008.683	57,31

1850/51 yılının bitimine az bir süre kala hesaplanan bakaya miktarlarının Anadolu ve İstanbul'da çok yüksek olması dikkat çekmektedir. Ülke genelindeki 30 milyon guruş civarındaki bakayanın az bir kısmı sene bitimine kadar tahsil edilebilse bile yine büyük miktarda bakaya ortaya çıkmaktaydı. Konu meclis-i valada detaylı olarak ele alınmıştı. Burada hem 1851/52 yılından itibaren geçerli olacak şekilde daha sağlam kuralların ve açık prosedürlerin oluşturulması hem de bakayanın tahsil yolunun bulunması müzakere edilmişti.

⁶⁷⁵ İ.MVL. 199/6195, 1267; A.AMD. 29/27, 1267.

⁶⁷⁶ İ.MVL. 227/7493, 1267.

⁶⁷⁷ İ.MVL. 227/7493, 1267.

Cizye bakayasının İstanbul'da takip eden yılın vergi başlangıcı olan Muharrem ayından önce, taşrada ise süratle tahsilinin yapılması hususunda emirler yazılmasına ve hariciye nazırlığından patrikhanelere uyarılar gönderilmesine rağmen yine de bu problemin ortaya çıktığı belirtilmişti. Ayrıca bakaya kalan cizyenin izleyen yılda tahsil edilmesi ihtilaflı bir konu olsa da 1851/52 cizyesiyle birlikte ilgili miktarın da tahsil edilmesi gerektiği vurgulanmıştı. Baskı ve zulümlere yol açan eski sisteme geri dönülemeyeceği için, mevcut sistemin kuvvetli esaslara dayandırılması gerekmektedir. Bunun için her bir mahallin cizyesinin sene başında *virgü* gibi taşralarda köylerce ve İstanbul'da da esnafça dağıtılmasını, bunun yanında görevlilere vergi miktarını ve taksitlerini açıkça gösteren toplu tezkerelerin verilmesini ve verginin üç taksitle altı ay içerisinde tahsil edilmesini sağlayan bir sistemin oluşturulması düşünülüyordu. Müzakereler sonucunda 1851/52 yılından itibaren geçerli olmak üzere bir nizamname tasarısı hazırlanması ve bunun üç dile çevrilerek bastırılması ve daha sonra da bunların patrikhaneler, tahsil memurları ve diğer tüm ilgililere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Nizamnamede belirtilen süreçler ise şu şekilde özetlenebilir⁶⁷⁸:

- Her bir yerin cizye tahsiline Muharrem ayında başlanacak ve bu süreçte görevlilere verginin miktarını ve taksitlerini gösteren tezkereler verilecek, böylelikle cizye vergisi üç taksit şeklinde altı ay içerisinde tahsil edilecektir.
- Her bir yerin cizyesi için yeteri kadar tezkere basılarak, bunlar eyalet ve sancağın içerisindeki kaza ve köylerinin sayısına göre eyalet valilerine ve sancak kaymakamlarına gönderilecektir. Ayrıca kazalardaki mükelleflerin üç sınıf itibarıyla cizye vergisini gösteren defterler de sancaklar tarafından buralara iletilecektir.
- Vali ve kaymakamlara tezkereler ulaştıktan sonra bunlar her bir kazadaki köy miktarı kadar tezkereyi ilgili kaza müdürlerine göndereceklerdir. Tezkerelerin kazalara gönderilmesinin amacı kazalardaki nüfus defterlerinden ilgili kazanın merkez kasabası mahallerinde ve her bir köyünde yaşayan halkın ve bunların cizye miktarlarının bilinmesidir. Böylelikle bu defterlerden ilgili kazanın merkez kasaba ve köylerinde kayıtlı ve ikâmeti bulunan yerli sakinler ile zimmi Kıptilerden cizye mükellefi olanlar tespit edilebilmektedir. Burada öncelikle nüfus defterinden cizye vergisinden muaf olanlar, belirli bir kazanç elde edemeyenler, belirli bir mal varlığı olmayan ve ailesi bulunmayan, iş göremez durumda olanlar dışarıda tutulur, daha sonra geri kalan kişilerin hal ve kudretlerine göre üç sınıf itibarıyla bir senelik cizye vergileri belirlenir. Ayrıca cizye içerisine mevcut çocuklardan mükellef çağına gelmiş olanlar edna sınıfını olarak dâhil edilir. Kazanın merkez kasabasıyla köylerinin cizye vergisi ne kadar ise kasaba ve köyleri için ayrı ayrı olarak tezkereler düzenlenerek gönderilir. Tezkerelerin üzerinde kasabaysa kasabanın, köyse köyün ismi ve ayrıca bunların tabi oldukları kaza, liva ve eyaletin ismi belirtilir. Üstelik tezkerelerde burada yaşayan kişilerin üç sınıf itibarıyla nüfus miktarları gösterilerek, bunların cizyeleri üç kısma ayrılır. Bu kısımlara ise birinci, ikinci ve üçüncü cizye taksitleri yazılır, akabinde yekûn hanesine ve tezkere ibaresinin bulunduğu açık olan bölgeye de toplam miktar doldurulur.

⁶⁷⁸ İ.MVL. 227/7493, 1267.

- Kaza müdürleri muharrem başında köy kocabaşlarını ve muhbirlerini kaza meclislerinde toplayarak bu kişilere 1851/52 senesi cizyesinin ulaştığı yekûnu belirtecektir. Ayrıca bu kişilere, kendi aralarında halkın durumunun daha iyi bilineceği belirtilerek üç sınıf itibarıyla dağıtımın yapılması gerektiği ve bunun için tezkerede gösterildiği şekilde şimdiden işe başlanarak 6 ay zarfında mal sandığına verginin teslim edilmesi gerektiği ifade edilecektir. Akabinde nüfus miktarını ve cizyesini gösteren ve köy köy doldurulmuş olan tezkireler verecektir. Tahsil işlemleri Muharrem ayında başlayarak birinci taksit Safer sonuna, ikinci taksit Rebiülevvel başından Rebiülahir sonuna ve üçüncü taksit de Cemaziyelevvel başından Cemaziyelahir sonuna kadar tamamlanacaktır. 1849/50 ve 1850/51 yıllarında cizyesini ödemeyen mükellefler, vergisini 1851/52 yılı cizyesiyle beraber bulundukları yerlerde ödeyecektir.
- Bir kasaba ve köyün cizye taksitleri zamanında ödenmediği için bakaya kalan meblağ olursa sancak kaymakamları ve kaza müdürleri tarafından tahsil memurları gönderilerek kalan miktarın tahsili gerçekleştirilecektir. Her bir taksit, mal sandığına ödendikçe tezkeresi ilgili mahallin mal memurları tarafından mühürlenecektir. Vergi tahsilinin bitmesiyle beraber bu tezkere memleket meclisi tarafından da mühürlenecek daha sonra tezkere o köyün kocabaşısında kalacaktır.
- Köy dağıtım defterlerinde halkın mevcudu her yıl üç sınıf halinde topluca gösterilecek ve bu defterler merkezdeki kayıtlarla karşılaştırılmak üzere hazineye gönderilecektir. Ticaret ve benzer gerekçelerle ikâmet ettiği yerde bulunmayan kişilerin cizyesi yine ikâmet ettikleri yerde alınacaktır. Kaza veya köylerde yaşayan kişilerden geçici değil de kalıcı olarak yerlerini değiştirenler olursa bu kişilerin cizye vergisi artık ilk yaşadıkları yerde tahsil edilemeyeceğinden dolayı bu kişilerin yeni ikâmet yerini, numarasını, ismini ve unvanını gösteren defterin ilgili birime iletilmesi gerekecektir. Sonuç olarak ticaret veya benzeri sebeple geçici olarak başka mahalde bulunan kişilerin cizyesi asıl kayıtlı oldukları yerlerde alınacak, bundan dolayı da bulundukları yerlerde cizye talep edilmeyecektir.

1851/52 yılında çıkan nizamnamenin son maddesi kısa süre sonra İstanbul için eski uygulama çerçevesinde esnetilmiştir. Çünkü birinci taksitin süresi geçtiği hâlde kayıtlara göre tahsil edilmesi gereken 600.000 guruş vergiden sadece 24.000 guruş hazineye teslim edilmişti. Bu gidişle bu yılın cizyesinin de geçen seneki gibi bakaya kalacağı düşünülmüştü. Bu konuda Ticaret Nazırından alınan bilgiye göre esnafın çoğu taşralı olduklarından dolayı yeni nizam gereği vergilerini ikâmet ettikleri yerde vermeleri gerekmekteydi. Buna bağlı olarak ortaya çıkabilecek bakaya sorunun giderilmesi için İstanbul'daki taşralı esnafın cizyesinin yine burada tahsil edilmesi istenilmişti. Bunun üzerine taşralı esnafın cizyesinin İstanbul'da tahsil edilmesi amacıyla ve vergisi alınan kişilerin hane ve kefillerinden tekrar vergi istenmemesi için mahallerine tezkere yazılması uygun görülmüştü⁶⁷⁹.

1851/52 yılı için alınan bu karar daha sonra tekrar gündeme gelmiştir. Mükelleflerden ticaret veya benzeri sebeplerle İstanbul'da bulunanların ya da ailesi ve mülkü memleketinde olup kendisi burada olanların cizyesinin, esnafsa esnafça değilse patrikhane aracılığıyla tahsil

⁶⁷⁹ İ.MVL. 227/7793, 1268.

edilmesi düşünülmüştü. Bu durumun daha kolay olması ve mali açıdan daha avantajlı bulunması sebebiyle 1851/52 yılında ilgili işlemlerin hazine tarafından gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca mükerrer verginin önüne geçmek için de gerekli yazışmalar yapılmıştır. 1852/53 yılında ise bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiği tartışılmıştır. Tartışmalardan anlaşıldığı kadarıyla 1851/52 yılındaki uygulama avantajlarına rağmen kendi içerisinde bazı sorunları da içermekteydi. Öyle ki mükerrer alınan vergilerin iadesinde ve taşradan gelen kişilerden cizyenin alınıp alınmadığının bilinmesinde zorluklar yaşanmaktaydı. Dolayısıyla ya 1851/52 yılında geçici olarak başvurulanan yöntemden vazgeçilecek ve yine herkes asıl memleketlerinde vergi verecekti ya da mükerrer vergiyi önleyecek şekilde yeni bir önlem alınacak ve önceki yılın uygulaması sürdürülecekti. Eğer mükerrer verginin önlenmesi istenirse bunun için sadece tahrirat yazılmasıyla yetinilmeyip resimli esnaf tezkereleri de düzenlenecekti. Ayrıca yerli sakinlere ve dışarıdan gelen diğer kişilere ayrı ayrı tezkereler verilecek ve taşraya gidecek kişiler için verginin ödendiğine dair bilgiler tezkerelere girilecekti. Seçeneklerin detaylı değerlendirilmesi sonucunda, mecliste 1851/52 yılı için alınan geçici kararın tahsilatı kolaylaştırmak amacı güttüğü ancak bu yılın bakayasının 1850/51 yılına göre çok daha fazla olduğu, ayrıca geçici bu düzenlemenin baskıları yol açtığı belirtilmiş ve tekrar 1850/51 yılı uygulamasına dönülmesi uygun görülmüştür. Ayrıca cizyenin diğer gelirlerden farklı olarak ilgili yıl içerisinde tahsil edilmesi gerektiği tekrar vurgulanmış ve diğer gelirler gibi zamanında tahsilinin yapılması için gevşek davranılmaması yönünde de tüm görevlilere uyarı yapılması istenmiştir⁶⁸⁰.

1852/53 yılı cizyesi daha önce yayımlanmış olan nizamnameye göre kasaba ve köylerde sakin olan kişiler için mahalle memurları ve millet reisleriyle, İstanbul ve bilad-ı selasede ise esnafça ihtisap nezareti aracılığıyla tahsil edilmektedir. İstanbul ve bilad-ı selase cizyesinin birkaç seneden beri esnafça tahsil olunması nedeniyle büyük miktarda da bakaya birikmiştir. Dolayısıyla 1853/54 yılında taşra cizyesinin eski usulle alınması, İstanbul ve bilad-ı selase cizyesinin esnafça tahsil edilmesi yerine ihtisap nazırının gözetiminde muhbirler marifetiyle mahalle mahalle tahsil olunması meclisi valada uygun görülmüş ve konu hakkında irade çıkmıştır⁶⁸¹.

1854/55 yılında cizye İstanbul'da mahalle muhbir ve kâhyalarıyla, taşrada ise üç taksitle an-cemaatin olarak tahsil edilecekti. Bu kapsamda matbu tezkereler ve diğer defterler hazırlanıp ilgili yerlere gönderilecekti. 1853/54 yılının ortalarında, meclis-i valada izleyen yılın vergisi için bazı ilave düzenlemeler ele alınmıştır. Rum patriğinin gönderdiği bir yazıda, tahsil

⁶⁸⁰ İ.DH. 261/16233, 1269.

⁶⁸¹ İ.MVL. 285/11230, 1269.

işlemlerinin 1844/45 senesindeki genel sayıma dayandığı ve aradan geçen sürede ölüm ve yer değiştirmelerin yaşandığı ve bundan dolayı muhbirlerin verdiği defterlerle, cizye defterleri arasında uyumsuzlukların doğacağı belirtilmiştir. Bunların düzeltilmesi için önemli bir zamana ihtiyaç duyulmaktaydı. Ayrıca mükelleflerin mekân değişikliği ve yeni ikâmet bilgileri patrikhane tarafından layıkıyla haber edilmemekteydi. Böylece mekân değişikliği yapan kişiler, kendilerinden cizye vergileri istendiğinde dışarıdan geldiklerini ve memleketlerinde cizyelerini verdiklerini iddia edebilmekteydi. Ayrıca ilk ikâmet ettikleri yerde bunlara yerli sakin olarak bakılmadığı için bu kişilerden cizye talep edilmemekteydi. Bunun sonucunda da vergi kaybı ortaya çıkmaktaydı. Bunun önüne geçmek için 1854/55 yılından itibaren getirilen düzenlemeye göre yerli sakinler ve dışarıdan gelen kişilerin isimlerini içeren defterler muhbir ve kâhyalar aracılığıyla düzenlenerek ihtisap nezaretine takdim edilecekti. Ayrıca taşradan gelen kişilerden vergisini memleketinde ödediğine dair mahalli memurları tarafından mühürlenmiş senetlerini göstermeleri istenecekti. Böylelikle senedini gösterenlerin defterden isimlerinin üzerine işaret konacak, gösteremeyenlerin ise cizyeleri tahsil edilecekti. Bununla birlikte cizye tahsilinde görev yapan memurlara refakat etmek üzere patrikhanelerin atayacağı memurların süratle belirlenmesi istenmişti. Patrikhanenin önerileri doğrultusunda meclis-i valada yapılan bu müzakereler, ayrıca hariciye nezaretiyle de görüşülmüş ve uygulanmasında tereddütler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine sultan cizye gibi büyük bir gelir kaynağı için hazineye görüşmelerin yapılmasının daha yerinde olacağını düşünerek, tahsil işlemlerinin süratle gerçekleştirilmesini istemiştir⁶⁸². Değişikliklerin amacının sadece cari yılın vergisinin sorunsuz ve eksiksiz şekilde tahsil etmek değil, aynı zamanda birikmiş bakayanın da bir an önce hazineye aktarılmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

3.6. Cizyeden İane-i Askeriyeye Geçiş (1855/56)

1855/56 yılında Osmanlı mali sisteminde en eski vergilerden biri olan cizyenin, askerlik karşılığı alınan bir bedele dönüştürülmesi yönünde çalışmalara başlandı. Öyle gözüküyor ki bu çalışmaların başlanmasında hem cizye ifadesinin gayrimüslimler üzerinde yarattığı psikolojik etkileri bertaraf etmek hem de mali açıdan daha sağlam esaslara dayalı bir vergi kaynağı oluşturmak etkili olmuştur. Ayrıca Osmanlı vatandaşları arasında daha eşit koşullar oluşturmak amacıyla gayrimüslim halkın bir kısmının da askere alınmak istenmesi durumu Tanzimat ve Islahat hareketlerinin bir uzantısı olarak da yorumlanabilir.

Cizyenin iane-i askeriye olarak alınması konusunda ilk müzakereler meclis-i ali-i Tanzimat'ta gerçekleşmiştir. Bunun öncesinde konuyla ilgili olarak hazinenin, maliye

⁶⁸² İ.MVL. 315/13256, 1271; A.}MKT.MVL.68/2, 1271.

nezaretine bazı soruları olmuş ve bunlara verilen cevaplar da mecliste ele alınmıştır. Meclisteki müzakerede iane-i askeriye'nin tahsili konusunda izlenecek iki yol olduğu belirtilmişti. Bunlardan birincisi, ortaya çıkacak vergi kaybının önlenmesi adına eski vergi miktarına bir miktar zam yaparak verginin halka toplu olarak dağıtılmasıydı. Nitekim artık gayrimüslimlerden askere alınacak kişiler iane ödemeyeceklerinden, cizye vergisine göre gelirden bir miktar noksan meydana gelecekti. Ayrıca sikke farkı ve nüfusun tam beyan edilmemesi nedeniyle de gelir kaybı olacaktı. İkincisi ise Müslüman erkek nüfusundan her yıl askerliğe alınması gereken kişi sayısına göre gayrimüslim asker sayısı belirlenecek, böylelikle askere alınacak kişiler haricinde geriye kalan gayrimüslimlerden bedel-i askeri olarak genel durum ve mail ödeme güçlerine göre iane alınacaktı. Birinci yolun daha önce alınan kararlara aykırı olacağı ve doğru bir oran üzerine dayanmayacağı düşünülmüştü. İkinci yol ise daha tercih edilebilir nitelikte görülmekteydi. Bu konuda ceride muhasebesinden gayrimüslim nüfustan ne kadar askerlik isteneceğine dair bilgiler alınmıştı. Ayrıca kura sonucunda askerliğe alınacak kişinin bedel vermek istemesi halinde miktarının ne olduğuna dair dar-ı şura-ı askeriden de bilgi edinilmişti. Buna göre tüm askeri sınıfların toplamı 201 bin kadardı. Ayrıca askerlerden redif kadrolara giren ve diğer sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan açık nedeniyle de her yıl 50 bin kadar yeni asker ihtiyacı oluyordu. Harp öncesi askerlik için verilen bedel ise 50-80 mecdiye altını dolaylarındaydı⁶⁸³.

Maliye nazırı ve dar-ı şura üyelerinden bilgi sahibi bazı kişilerin katılımıyla yapılan diğer bir meclis müzakeresi de iane-i askeriye'nin miktarı hakkındaydı. Ceride muhasebesi rakamlarına göre erkek nüfus Müslümanların 4,5 milyon, gayrimüslimlerin ise 2,8 milyon kadardı. Ancak sayım yapılan yerlerde Müslüman erkek nüfusu 6 milyon kadar çıktığı için gerçek rakam ceride muhasebesinden gelen bilgilerin üstündeydi. Aynı şekilde gayrimüslim erkek nüfus da 3,5 milyon civarında tahmin edilmekteydi. Sayım yapılmayan yerler de dâhil edildiğinde gayrimüslim nüfusun daha da fazla çıkacağı açıktı. Meclis bu rakamlar doğrultusunda gayrimüslim erkek nüfusu 3 milyon olarak kabul edilmesini benimsedi. 200 bin kadar asker 6 milyon Müslüman erkek nüfustan alınmaktaydı. Ancak hesaplama gayrimüslimler de katıldığında toplam asker sayısının 9 milyona bölünmesi gerekecekti. Ayrıca her yıl 50 bin kadar yeni asker alınacağı için bunun 33.334'ü Müslümanlardan, 16.660'ı da gayrimüslimlerden belirlenecekti. Böylelikle Müslüman erkek nüfustan her 170 kişiden biri askere alınmış olacaktı. Bu durum Müslümanların askerlik yükünü hafifletecek olsa bile, öteden beri devletin kara ve deniz kuvvetlerini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Ayrıca gayrimüslimlerin askerliğe alışık olmaması ve Arabistan, Irak ve sınır üzerindeki diğer

⁶⁸³ İ.MMS. 132/5650, 1272.

yerlerden de geçici olarak asker alınmaması nedeniyle, bu miktarın düşürülerek 3.500 askerle sınırlı tutulması düşünülmüştü. Böylelikle cizye bedelinde de önemli bir düşüşün ortaya çıkması önlenebilecekti. İane miktarının fiyat değişikliklerinden etkilenmemesi amacıyla, ilgili miktar hesaplamaları sikke-i esasiye üzerinden, yani mecdiye altını temelinde yapılacaktı. Müslümanlardan askerlik bedeli olarak alınan miktara nispetle, gayrimüslimlerden 60 mecdiye altını alınırsa, 16 bin civarındaki asker için toplamda verilmesi gereken miktar 1 milyon altına yaklaşıyordu. Bu miktardan askere alınması düşünülen 3.500 kişinin payı çıkarılırsa, geriye 789.960 altın kalmaktaydı. Hâlihazırda cizye için ödenmesi gereken tutar ise 561.680 altına denk geliyordu. İleride sayım bittikten sonra nüfus açısından eksik ya da fazlalık ortaya çıkarsa, gerekli denkleştirme yapılacaktı. Müslümanlardan her yıl alınan asker sayısı ise yeni hesaplamalara göre 46.500'e gerileyecekti⁶⁸⁴.

Sonraki konu iane-i askerinin tahsil yöntemi ve zamanıyla ilgiliydi. Cizyenin tahsiline Muharrem ayında başlanırken, iane-i askeri *virgü* şeklinde olacağı için, Mart başında başlamalıydı. *Virgün*ün sene başlangıcı Mart ayı olsa bile, fiilen tahsili hasat nedeniyle Ağustos-Eylül'ü bulmaktaydı. Meclisin konuyu müzakere ettiği tarihte Eylül ayı Muharrem'e denk gelmekteydi⁶⁸⁵ ve her yıl asker celbine dair emirler ruz-ı Hızır'da (6 Mayıs) gönderilip sevk işlemi Eylül'de gerçekleşmekte olduğu için, iane-i askerinin Eylül'den itibaren alınması uygun görülmüştür. Vergide ay yılı yerine güneş yılının esas alınması yıllık 4.380 kise kadar bir kayba yol açacak olsa da, yeni getirilen usulle eski miktara göre 45.656 kise fazlalık sağlanmış olacaktı. Bu fazlanın ise yürütülmekte olan diğer reformlar ve takvim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan açık için tahsis edilmesi önerilmiştir.

Meclis, taşrada ianeninin nasıl dağıtılacağıyla ilgili de bir plan önermişti. Buna göre *virgü* gibi hareket edilerek, iane-i askeri de herkesin hal, kudret, kazanç ve ticareti temelinde dağıtılacaktı. İane-i askeri sadece askere alınmayan fertlere değil askerlik hizmetinin genel niteliği gereği tüm erkeklere yükleneceğinden, burada askerlik dışında başka işle uğraşanlar da vergi mükellefi olacaktı. Böylece bu vergi, gayrimüslimlerin servet ve kazancına göre ödediği *virgü*ye ek bir ödeme olarak belirlenecekti. Diğer bir deyimle önce iane-i askerinin yıllık toplamı belirlenecek, ardından gayrimüslim erkeklerin *virgüsü* saptanacak ve nihayetinde mecdiye hesabıyla kaç gurusu ortaya çıkarsa bu, mükelleflerin asıl *virgülerine* ilave edilecekti. İstanbul'da halk doğrudan *virgü* vermediği için, bu yöntemin burada uygulanması mümkün değildi. Ayrıca İstanbul halkı askerlikten de muaftı, ancak askerlik hizmeti genele ait olduğundan bu vergiye iştirakleri gerekliydi. Meclisteki müzakerede İstanbul'da sakin

⁶⁸⁴ İ.MMS. 132/5650, 1272.

⁶⁸⁵ 1855/1271 yılı Eylül'ü de 1272 senesi Muharrem ayına denk gelmektedir.

gayrimüslim halkın yine askere alınmayacağı, ancak iane-i askeriyeden hisselerine düşen kısmın tahsil edilmesi gerektiği belirtilmişti. Neticede verginin kişi başı değil toplu olarak, herkesin hal, kudret, kazanç ve ticaretine göre millet reisleri ve esnaf kethüdaları aracılığıyla dağıtılarak tahsil edilmesi uygun görülmüştür⁶⁸⁶.

Mecliste ele alınan son husus gayrimüslim asker sayısında hangi miktarın iane hesabından düşüleceğiyle alakalıydı. Hâlihazırda 17.500 gayrimüslim asker silahaltında, her yılda 3.500 gayrimüslim silahaltına alınmaktaydı. İane-i askerinin genel toplamından düşülecek miktar hesaplamasında ise silahaltındaki toplam asker sayısı değil yıllık alınacak asker miktarı esas alınacaktı. Tahsil işlemlerinin kötü muamele olmadan usulüne göre yapılması için bir nizamname hazırlanması ve ilgili yerlere gönderilmesi için maliye nezaretine bilgi verilmesi de uygun bulunmuştur⁶⁸⁷.

Meclisteki kararlaştırılan öneriler, sultana takdim edilmeden önce sadaret makamında oluşturulan özel bir mecliste konular yeniden ele alınmıştır. Buradaki değerlendirmede meselenin üç boyutu olduğu, birincisi şer'i hükümlere uygun hareket edilmesi, ikincisi hem içindeki gayrimüslimlerin hem de Avrupalıların isteklerine aykırı hareket edilmemesi, üçüncüsü ise hazine gelirlerindeki azalmasının engellenmesi gerektiği şeklinde belirtilmiştir. Birinci konuda, yani kararların şer'i esaslara uygunluğu açısından sorun olmadığı ifade edilmiştir. Çünkü Osmanlı'daki gayrimüslim vatandaşlara yardıma hazır olan farklı millet ve kavimlerden 250 milyon insan bulunmaktadır. Böyle bir durumda mesele, sadece vatandaşlara değil onları koruma arzusundaki devletlere karşı da durmayı gerektiriyordu. Oysa yakın zamanda 4 devlete karşı koyamayan Rusya örneğinde olduğu gibi, bu kuvvetler karşısında durmak mümkün değildir. Bu durum gerekli görülen tedbirlerin şer'i uygunluğunu ispatlıyordu. İaneye esas olacak miktar ve takvimle ilgili düzenlemeler de özel mecliste genel hatlarıyla uygun görülmüştü. Ancak öngörülen miktarın fazla olması durumunda, ilgili miktarın mükellefleri olumsuz davranışlara sevk edebileceği göz önünde bulundurularak, bedelin belirlenmesinde en düşük seviye olan 50 altın ile yetinilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁸⁸.

Öte yandan tahsil yönteminin ilanı konusunda gümüşün değeri ve diğer hususlardan kaynaklanabilecek baskı ve suiistimalleri önlemek adına meclis-i ali-i Tanzimat ile maliye nezaretinin birlikte hazırlayacağı genel yazının ilgili yerlere gönderilmesi ve bu konuda elçilikler ile millet reislerinin de bilgilendirilmesi düşünülmüştür. Son değerlendirme ise askere alınması düşünülen gayrimüslimlerle ilgiliydi. Bu konuda daha önce alınan karar ilan edildiğinde Yanya ve Tırhala tarafındaki Hristiyanların bir kısmı Yunanistan tarafına kaçmaya,

⁶⁸⁶ İ.MMS. 132/5650, 1272.

⁶⁸⁷ İ.MMS. 132/5650, 1272.

⁶⁸⁸ İ.MMS. 132/5650, 1272.

Bosna halkından da bir kısım Avusturya tarafına firar etmeye başlamıştır. Bu firarların zorla engellendiği tecrübesi hatırlatılarak, ileride mümkün olsa bile şu anki muharebe ortamında hoşnutlukla gayrimüslimlerden asker alınamayacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla sadece bahriyeye alınacak askerlerin tutulması, geri kalan kişilerin toplam miktardan düşürülmesi önerilmiştir. Tüm bu karar ve öneriler Sultan tarafından da uygun bulunmuştur⁶⁸⁹.

3.7. Tanzimat Dönemi Cizye Tahsil Miktarlarıyla İlgili Sayısal Veriler

Tanzimat'ın ilanından itibaren cizyenin kaldırılıp iane-i askeriyeğe geçişe kadar olan sürece ait cizye miktarlarına dair hem toplu hem de bölgesel nitelikli bazı verilerin aktarılması mümkündür. Osmanlı arşivinde cizyeyle ilgili çok sayıda defter bulunmaktadır. Özellikle kazalara göre tutulmuş bir hayli defterin olduğu söylenebilir. Ancak çalışmanın kapsamı nedeniyle burada bazı toplu rakamların sunulmasıyla yetinilmektedir.

1845 yılı cizyesinin ihalelerinde temel veri olarak kullanılan daha önce tahsil edilmiş farklı yerlerin vergi miktarlarından hareketle tüm ülkedeki cizye vergisine dair bazı önemli ayrıntılar edinmek mümkündür. Önceki yılların sayımına göre ihale edilen cizyelerde, Tanzimat'a dâhil olan yerlerde verilen evrakın yetmemesi halinde yeni evrak gönderilmekte, fazla gelmesi halinde ise müfredat defterleriyle birlikte iade edilmekteydi. Gönderilen emirlerde bu hususa ayrıca vurgu yapılmıyordu. Tablo 3.4'te Rumeli, Anadolu ve Adalar'da Tanzimat'a dâhil olan yerlerde yapılan ihalelere dair özet bilgiler yer almaktadır. Tahsilat işlemlerinin genellikle eyalet müşirleri marifetiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Rumeli'deki bazı mahallerde ise merkezden görevlendirilmeler yapılmıştır. Ayrıca Aynaroz adasının vergisi halkın vekili tarafından teslim edilmiştir. Anadolu'da ise birimin niteliğine göre eyalet müşirleri yanında kaymakamlar, mutasarrıflar veya merkezden görevlendirmeler şeklinde ihalelere rastlanabiliyordu. Rumeli'de dağıtılan evrakın 16.331'i de Kıpti cizyesine aitti⁶⁹⁰.

Tablo 3.4. Tanzimat'a Dâhil Olan Rumeli, Anadolu ve Adalar'da Cizye İhale Bedelleri (1845 Öncesi)⁶⁹¹

Yer (Rumeli)	Ala	Evsat	Edna	Toplam (Evrak)	Bedeli (Guruş)
Edirne Eyaleti	26.029	175.259	17.556	218.844	7.082.850
Rumeli Eyaleti	10.449	105.582	39.333	155.364	4.384.395
Selanik Eyaleti	20.958	124.975	37.354	183.287	5.567.040
Silistre Eyaleti	1.508	27.232	15.990	44.730	1.147.290
Vidin Eyaleti	18.847	156.113	82.248	257.208	7.047.930
4 Adet Nahiye	979	8.880	1.793	11.652	352.035
Su Yolu Köyü	-	2.558	343	2.901	81.885
Aynaroz Adası	214	1.238	-	1.452	49.980
Toplam	78.984	601.837	194.617	875.438	25.713.405
Yer (Anadolu)					
Hüdavendigar Eyaleti	8.001	23.324	7.692	39.017	1.295.160

⁶⁸⁹ İ.MMS. 132/5650, 1272.

⁶⁹⁰ C.ML. 636/26161, 1262.

⁶⁹¹ C.ML. 636/26161, 1262.

Ayvalık Kaymakamlığı	355	3.707	433	4.495	139.005
Ankara Eyaleti (Ankara Mutasarrıflığı)	1.222	2.171	2.239	5.632	172.035
Ankara Eyaleti (Bozok Mutasarrıflığı)	1.448	12.896	7.837	22.181	596.500
Konya Eyaleti	1.947	7.481	5.156	14.584	418.590
Sivas Eyaleti	1.531	16.687	3.188	21.406	640.290
Aydın Eyaleti	877	11.809	7.222	19.908	515.220
Suğla Muhassıllığı (Aydın Eyaletinde)	1.655	13.707	7.773	23.135	627.105
Bolu Eyaleti	4.757	18.028	8.609	31.394	955.395
Biga Sancağı	342	4.799	1.211	6.352	182.655
Toplam	22.135	114.609	51.360	188.104	5.541.955
Yer (Adalar)					
Midilli Kaymakamlığı	550	16.021	2.784	19.355	555.390
Limni Kaymakamlığı	357	3.493	493	4.343	133.605
Sakız Kaymakamlığı	86	4.460	3.617	8.163	193.215
İmroz Kaymakamlığı	429	2.340	209	2.978	99.075
İstanköy Kaymakamlığı	326	921	431	1.678	53.655
Taşöz Ceziresi	250	1.227	368	1.845	57.330
Kıbrıs Kaymakamlığı	2.759	11.424	8.727	22.910	639.165
Erdek Kaymakamlığı	1.288	4.132	1.922	7.342	230.070
Rodos Kaymakamlığı	1.275	2.135	1.752	5.162	166.830
Toplam	7.320	46.153	20.303	73.776	2.128.335
Yer (Maktu Alınan)					
Halep Vilayeti	1.526	12.454	5.599	19.579	549.165
Sayda Eyaleti	998	9.124	5.279	15.401	412.785
Girit Kalemî	2.285	22.154	5.102	29.541	878.250
Adana Eyaleti	210	2.950	4.159	7.319	163.485
Şam-ı Şerif	467	4.556	12.288	17.311	349.020
Bağdat Eyaleti	1.000	2.000	3.000	6.000	165.000
Astipalya (İstanbulya) ve Kerpe Adaları	24	596	50	670	60.825
Karyot, Batnoz, Leryos ve Kalimnos Adaları	-	-	-	-	16.590
İpsara Adası	-	100	50	150	4.000
Toplam	6.510	53.934	35.527	95.971	2.599.120
Genel Toplam	114.949	816.533	301.807	1.233.289	35.982.815

Tablo 3.4'te görüldüğü üzere Tanzimat'a dâhil bir kısım yerler eski dönemlerdeki gibi maktu olarak ihale edilmekteydi. Buralarda ise müşir, defterdar, muhassıl ve valilerin ihalelerde görev aldıkları görülmektedir. İstanbulya ve Kerpe dâhil beş adet adanın 15 ala, 1314 evsat ve 29 edna evrakı kayıtlı olduğu, ancak sadece iki adaya 670 evrak gönderildiği ve diğer adalara evrak gönderilmediği belirtilmektedir. Buranın ihalesi ise Rodos kaymakamına yapılmıştır. Karyot ve diğer üç adanın cizyesi de evrak gönderilmeden belli bir miktar olarak yine Rodos kaymakamına ihale edilmiştir. İpsara Adası vergisi ise 150 evrak gönderilerek Sakız kaymakamı vasıtasıyla tahsil edilecekti⁶⁹².

Tanzimat'a dâhil olmayan yerlerin cizyesi de yine üç sınıf evrak dağıtılarak maktu şekilde tahsil edilmekteydi. Buraların cizyesine dair defterlerde yer alan bilgilerden bazı detayların öğrenilmesi mümkündür. Tablo 3.5'te görüldüğü gibi cizye vergisi liva ya da kaza hatta duruma göre nahiye düzeyinde bile ihale edilebilmekteydi. Bu tarihlerde bir taraftan yeni

⁶⁹² C.ML. 636/26161, 1262.

sayımlar yapılmakta olduğundan, yeni bilgilere göre ihale miktarlarında değişiklikler gündeme gelebilmekteydi. Tablo 3.5'te Tanzimat'a dâhil olmayan yerlerin cizyelerine dair toplu bilgiler yer almaktadır⁶⁹³.

Tablo 3.5. Rumeli'de Tanzimat'a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi) ⁶⁹⁴

Yer	Ala	Evsat	Edna	Toplam(Evrak)	Bedeli (Guruş)
Vulçitrin Sancağı					
Vulçitrin Kazası		777,0	1.693,0	2.470,0	-
Novabırda	11,0	1.189,0	2.973,0	4.173,0	-
Priştine	10,0	1.026,0	2.095,0	3.131,0	-
<i>Vulçitrin Sancağı Toplamı</i>	<i>21,0</i>	<i>2.992,0</i>	<i>6.761,0</i>	<i>9.774,0</i>	<i>192.990,0</i>
Üsküp Nezareti					
Üsküp Kazası	146,0	3.429,0	4.623,0	8.198,0	-
Kırçova	62,0	1.671,0	2.250,0	3.983,0	-
Kratova	90,0	1.968,0	775,0	2.833,0	-
Koçana	84,0	1.519,0	2.854,0	4.457,0	-
Komanova	217,0	3.035,0	6.074,0	9.326,0	-
<i>Üsküp Nezareti Toplamı*</i>	<i>599,0</i>	<i>11.622,0</i>	<i>16.576,0</i>	<i>28.797,0</i>	<i>633.240,0</i>
Diğer Yerler					
Kalkandelen Kazası*	99,0	1.417,0	3.380,0	4.896,0	99.150
İskenderiye Livası	-	342	13.695	14.037	330.269,5
Budimle Nahiyesi	-	-	749	749	34.450
Ohri Livası	258	6.555	4.880	11.693	285.330
İlbasan Livası	43	702	995	1.740	42.158
Breznik Livası	75	583	4.600	5.258	90.990
Dukakin Livası	-	-	6.290	6.290	94.350
İvranya Kazası	275	3.624	2.803	6.702	236.434
Bosna ve Yenipazar	-	-	106.163	106.163	1.592.445
Hersek Sancağı	-	-	30.000	30.000	450.000
Yanya, Avlonya, Delvine ve Narde	3.004	42.668	10.428	56.100	2.025.604
Ergiri ve Balboğun	97	2.050	700	2.847	224.000
<i>Diğer Yerler Toplamı</i>	<i>3.851</i>	<i>57.941</i>	<i>184.683</i>	<i>246.475</i>	<i>5.505.180,5</i>
Genel Toplam	4.471	72.555	208.020	285.046	6.331.410,5

*Defterde Kalkandelen kazasından 7.200 guruş Üsküp nezareti toplamına dâhil edilmiştir.

Tanzimat'a dâhil olmayan yerlerin cizyesi sayımlar sonucunda yeniden değerlendiriliyordu. Eğer sayım sonucu elde edilen rakam eskisinden daha düşük olursa o zaman kayıtlı eski miktar üzerinden ihale yoluna gidiliyordu. Örneğin 1845 yılı cizyesi için Vulçitrin ve İvranya kazalarındaki yeni sayım sonucu rakamları, kayıtlı miktarın altında kalmış, bu nedenle eski miktarıyla ve sarrraf kefaletiyle maktuen ihale edilmiştir. Öte yandan sayım neticesinde eğer daha yüksek bir rakam ortaya çıkmışsa izleyen yıllarda bu miktara göre ihale bedeli yükseltmeye çalışılıyordu. Tablo 3.5'te görüldüğü üzere, Kalkandelen kazası dâhil Üsküp nezareti cizye miktarı yoklama sonucunda eski düzeyinden 43.815 guruş fazla tespit edilmiş ve bu fark için yeni sayım defterinin gelmesinden sonra gerekli işlemlerin yapılması uygun bulunmuştu. Tablo te'3.5ki Bosna cizyesi içerisine Hersek cizyesi ve Sırpılıra terk

⁶⁹³ C.ML. 636/26161, 1262.

⁶⁹⁴ C.ML. 636/26161, 1262.

edilen yerlerin vergisi dâhil edilmemişti. Bosna’da sayım işlemlerine ise bu yıllarda başlanmıştı. Yanya ve diğer üç livanın cizyelerinin eski miktarlarına göre ihale edilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca yeni sayım sonucunda ortaya çıkacak ihtiyaca göre tekrar bir değerlendirme yapılacaktı. Tanzimat’a dâhil olmayan bazı yerlerde cizye vergisi maktu olmasına rağmen yine üç sınıf evrak dağıtıldığı, diğer bazı yerlerde de toplu bir evrak miktarı esas alındığı görülmektedir. Mesela Bosna ve Yenipazar cizyesi toplu maktu bir bedel olarak belirtilmişken, Ergiri ve Balboğun cizyesi maktu olmasına rağmen üç sınıf itibarıyla gösterilmiştir⁶⁹⁵.

Tablo 3.6. Anadolu’da Tanzimat’a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi) ⁶⁹⁶

Yer	Ala	Evsat	Edna	Toplam(Evrak)	Bedeli(Guruş)
Erzurum Eyaleti (Çürüksu Kazası Hariç)	1.448	26.360	10.674	38.482	1.037.790
Trabzon Eyaleti	1.325	14.958	21.973	38.256	857.835
Darende Kazası	6	286	136	428	10.980
Maraş Kalemi	240	2.829	640	3.709	98.870
Diyarbakır Eyaleti	1.240	31.100	4.752	37.092	1.078.680
Musul Eyaleti	636	5.873	3.887	10.396	298.620
Toplam	4.895	81.406	42.062	128.363	3.382.775

Anadolu’da Tanzimat’a dâhil olmayan yerlerin cizyesi de genellikle üç sınıf evrak dağıtılarak maktu biçimde tahsil edilmekteydi. Erzurum, Diyarbakır ve Trabzon eyaleti cizyesi müşirlerine, Darende kazası cizyesi voyvodasına, Maraş cizyesi ise mutasarrıfına ihale edilmişti. Musul eyaleti cizyesi valisine ihale edilirken, sayım yapılan bazı yerler için ihale bedellerinin müfredat defterlerinin gelmesinden sonra yeniden değerlendirileceği belirtilmekteydi⁶⁹⁷.

Tablo 3.7. İstanbul ve Bilad-ı Selase’de Tanzimat’a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi) ⁶⁹⁸

Yer	Ala	Evsat	Edna	Toplam(Evrak)	Bedeli(Guruş)
İstanbul ve Bilad-ı Selase	21.386	51.917	14.495	87.798	3.058.095
İstanbul’da Bulunan Latin Halkı	150	350	300	800	24.000
Toplam	21.536	52.267	14.795	88.598	3.082.095

1845 yılına esas olmak üzere hazırlanan defterde İstanbul ve çevresine ait cizye rakamları da verilmektedir. Buna göre Tablo 3.7’de görüldüğü gibi İstanbul ve Bilad-ı Selase’de Latin reayası dâhil olmak üzere toplamda 88.597 evrak dağıtılmıştır. Sayımlara dayalı olarak dağıtılan bu evrakın bedeli ise 3 milyon guruşu aşıyordu.

Tablo 3.8. Osmanlı’da Tanzimat’a Dâhil Olmayan Yerlerin Cizye Vergisi (1845 Yılı Öncesi)

Yer	Ala	Evsat	Edna	Toplam (Evrak)	Bedeli (guruş)
-----	-----	-------	------	----------------	----------------

⁶⁹⁵ C.ML. 636/26161, 1262.

⁶⁹⁶ C.ML. 636/26161, 1262.

⁶⁹⁷ C.ML. 636/26161, 1262.

⁶⁹⁸ C.ML. 636/26161, 1262.

Rumeli	83.455	674.392	402.637	1.160.484	32.044.816
Anadolu	40.860	296.102	149.252	486.214	13.652.185
İstanbul ve Blad-ı Selase	21.536	52.267	14.795	88.598	3.082.095
Genel Toplam	145.851	1.019.761	566.684	1.732.296	48.779.095

Tablo 3.8’de Rumeli, Anadolu, İstanbul ve Blad-ı Selasede dağıtılan evrak sayısı ve ihale bedelleri yer almaktadır. Rumeli bölgesinden toplam ihale bedeli olarak 32.044.816 gurus tahsil edilmiştir. Bu miktarın 27.752.766,5 gurusu tanzimata dahil yerlerden elde edilmişken, 4.262.049 gurusu dahil olmayan yerlerden tahsil edilmiştir. Anadolu tarafından ise toplamda 13.652.185 gurus ihale bedeli alınmıştır. Bu miktar ihale bedeli olarak tanzimata dahil olan bölgelerden alınan 10.269.410 gurus ve diğer bölgelerden alınan 3.382.774,5 gurusdan oluşmaktadır.

Tablo 3.9’dan bölgelere göre tahsil edilen cizye miktarlarına dair bazı değerlendirmeler yapılabilir. 1847/48-1851/52 arasında Anadolu bölgesinde bulunan sancakların kayıtlı cizye evrak sayıları ve bedel miktarları Tablo 3.9’da yer almaktadır. Yıllara göre Hristiyan ve Kıptilere ait bu tahsil rakamlarında değişiklikler meydana geldiği görülmektedir⁶⁹⁹. 1851/52 yılı cizye miktarının az olması bazı bölgelerin verilerinin olmaması ya da büyük miktarlarda bakaya kalmasıyla ilişkilidir. Öte yandan bu durumun ortaya çıkmasında başka faktörlerin de etkili olduğu düşünülebilir. Örneğin Meclis-i valada gerçekleşen bir müzakerede 1851/52 yılı cizyesinin tahsil miktarlarından bir kısmının gizlendiği tespit edilmiş ve aynı durumun 1849/50, 1850/51 ve 1852/53 yılı tahsilatı içinde olabileceği değerlendirilmiştir. Durumun açığa çıkarılması için ceride muhasebesinde ve ihtisapta olan defterlerin incelenmesi, gerekirse esnaf kâhyalarının sorgulanması ve ellerindeki pusulaların gözden geçirilmesi istenmiştir. Ayrıca İşlemler için Rüsumat muhasebecisine kendi yanında gerekli gördüğü memurlarla beraber meclis-i muhasebe-i maliyeye hesapların incelenmesi konusunda yetki verilmiştir⁷⁰⁰.

Tablo 3.9. Anadolu Bölgesinde Tahsil Edilen Cizye Miktarları (1847/48-1851/52) (Gurus) ⁷⁰¹

Yerler	Tahrire Göre Kayıtlı Evrak Miktarı	Kayıtlı Miktar (Gurus)	1847/48 Bedeli (Gurus)	1848/49 Bedeli (Gurus)	1849/50 Bedeli (Gurus)	1850/51 Bedeli (Gurus)**	1851/52 Bedeli (Gurus)**
Hüdavendigar Sancağı	23.693	816.870	784.620	719.900	717.780	631.858	250.000
Karesi Sancağı	4.470	119.580	213.420	199.395	183.105	-	-
Kütahya Sancağı	3.660	88.650	70.845	66.495	56.775	56.449,5	12.000
Karahisâr-ı Sâhib Sancağı	857	19.290	22.650	21.300	21.300	20.805	10.000
Ayvalık Kazası	3.627	113.355	114.615	128.100	112.530	84.720	20.400
Erdek Sancağı	6.893	218.775	194.955	182.805	185.785	184.455	32.378
Kocaeli Sancağı	18.754	576.075	550.615	528.850	431.280	588.918	-

⁶⁹⁹ ML.VRD.CMH.d. 947,1268: 2-11.

⁷⁰⁰ İ.MVL. 285/11246, 1269.

⁷⁰¹ ML.VRD.CMH.d. 947,1268: 2-11.

Kastamonu Sancağı	580	15.135	11.445	10.335	9.610	14.580	-
Sinop Sancağı	1.793	43.665	31.455	32.985	33.180	42.960	14.660
Viranşehir Sancağı	739	16.950	10.800	9.554	9.750	17.325	-
Bolu Sancağı	381	9.420	13.455	14.220	15.015	9.375	-
Biga Sancağı	3.289	95.145	150.495	135.450	104.025	78.030	-
Halep Sancağı	12.878	270.360	227.985	229.740	239.415	199.663,5	-
Rakka Sancağı	3.018	65.085	64.695	61.740	63.570	75.135	-
Trabzon Sancağı	9.155	204.150	150.420	120.945	139.110	153.410,5	-
Gümüşhane Sancağı	16.089	363.705	130.965	110.665	92.415	173.162	-
Karahisâr-ı Şarkî Sancağı	9.689	274.380	102.705	104.040	41.055	159.820	-
Canik Sancağı	13.722	274.035	283.335	277.875	267.840	320.145	44.874,5
Ordu Sancağı	2.787	78.015	52.575	52.220	41.355	53.545,5	-
Batum Sancağı	66	1.425	995	1.800	1.800	915	1.000
Harput Sancağı	20.758	613.860	466.665	445.140	433.695	600.840,5	-
Maadin-i Hümâyûn Sancağı	10.313	303.915	246.435	242.790	245.775	313.073	-
Behisni (Besni) Sancağı	1.642	45.045	50.475	49.485	46.860	-	-
Dersim Sancağı	2.244	65.505	27.675	54.750	62.640	-	-
Girit Adası*	-	-	837.630	837.630	837.630	837.630	-
Kayseriye Sancağı	16.275	465.840	170.610	169.845	163.987,5	322.500	83.000
Bozok Sancağı	5.021	115.660	120.960	112.020	114.905	14.915	-
Ankara Sancağı	5.757	149.985	85.245	74.639	79.620	81.300	-
Kangiri (Çankırı) Sancağı	340	8.790	6.900	5.446	12.450	4.393	-
Cebel-i Kozan Nahiyesi	1.758	27.450	-	-	-	-	-
Sayda Eyaleti-	-	-	233.571	225.266	244.881	-	-
Konya Sancağı	2.616	64.170	42.761	43.964	46.720	35.450	-
Niğde Sancağı	10.320	330.750	111.015	105.210	101.145	248.895	-
İçel Sancağı	189	3.330	5.100	5.460	4.860	2.856	-
Hamid Sancağı	1.411	34.140	18.375	17.760	18.315	36.360	-
Teke Sancağı	1.075	26.265	29.985	29.655	29.175	25.170	-
Alanya Sancağı	332	8.610	6.660	6.150	6.000	9.615	-
Burdur Sancağı	482	11.595	9.090	8.625	7.755	13.470	-
Sivas Sancağı	17.501	473.915	380.460	386.083	342.075	341.855	-
Divriği Sancağı	2.078	61.500	38.385	37.905	34.495	72.259	44.400
Amasya Sancağı	4.621	140.805	118.860	105.465	107.610	127.380	-
Diyarbakır Sancağı	18.212	410.100	402.615	391.110	412.970	400.241,5	-
Muş Sancağı	17.742	449.580	424.080	454.380	478.305	558.470	-
Cizre Sancağı	5.948	140.235	125.265	116.490	112.995	-	-
Van Sancağı	10.033	264.690	343.745	369.765	368.325	40.635	-
Hakkâri Sancağı	308	6.435	67.455	67.400	99.090	129.495	-
Musul Sancağı	6.955	155.985	140.925	162.345	165.840	136.950	-
Revandiz Sancağı*	-	-	7.575	9.450	9.000	6.255	-
Menteşe Sancağı	1.621	35.445	25.275	26.130	24.180	35.445	-
Aydın Sancağı	6.251	150.225	121.515	102.765	110.115	81.475	-
Saruhan Sancağı	11.675	305.775	289.155	249.360	156.203	115.640	-
Denizli Sancağı	45.667	1.159.140	12.615	11.325	10.980	9.880	-
Suğla ve İzmir Sancağı	25.548	653.925	370.185	331.560	343.095	299.912,5	-

Şam-ı Şerif Sancağı	19.467	373.245	319.880	298.976	298.000	-	2.500
Adana Eyaleti	3.603	60.120	78.420	60.555	80.588	36.399,5	-
Maraş Eyaleti	6.301	153.360	68.010	96.397	89.983	89.564	-
Erzurum Sancağı	14.203	413.640	404.850	413.535	407.805	468.356,5	-
Bağdat Eyaleti*	-	-	75.525	73.080	73.000	-	-
Basra Eyaleti*	-	-	3.165	3.255	3.200	-	-
Çıldır Sancağı	2.269	58.245	55.815	61.815	61.425	84.195	-
Kars Sancağı	1.819	46.815	48.690	37.725	36.915	58.315	-
Bayazıd Sancağı	1.529	37.335	34.815	34.830	36.615	39.629	-
Trablusgarb Eyaleti*	-	-	35.970	35.970	37.185	-	-
Toplam	-	11.489.490	9.645.447	9.379.920	9.123.102,5	8.872.491,5	560.211,5
* Tahriri bulunmayan yerler. ** Bu yılların toplam miktarları ile defterdeki toplam miktar birbirine denk olmadığı için defterdeki toplam tutar yazılmıştır.							

1849/50 yıllarında toplam tahsil miktarlarına bakıldığında, verginin ağırlıklı olarak Rumeli, İstanbul ve Akdeniz adalarından geldiği söylenebilir. Bu tarihlerde sayım ve yoklama esasına göre yapılan hesaplamalarda 44.525.475 guruş cizye vergisi hasılatı olduğu belirlenmişti. Bunun 35.909.610 guruşu Rumeli bölgesi, İstanbul ve adalar bölgesine aitti. Kalan 8.615.865 guruş ise Anadolu ve Arabistan bölgesinin cizyesinden oluşmaktaydı. Muhasebe incelemesine dayalı olarak yapılan hesaplamalar ise toplam tahsil miktarının 47.589.985 guruşa ulaştığını göstermekteydi⁷⁰².

1847/48-1851/52 yılları arasında tüm Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimlerden (zimmi Kıptiler dâhil) alınan cizyenin miktarına dair bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. İstanbul, Rumeli ve Anadolu'da yaşayan gayrimüslimlerin muhasebe defterleri ve gelir cetvellerine dayalı olarak yapılan hesaplamalarda, Rumeli bölgesinin cizye büyüklüğü açısından öne çıktığı görülmektedir. Tablo 3.10'da görüldüğü gibi tüm ülkedeki gayrimüslimlerin kayıtlı cizye miktarları ilavelerle birlikte 50 milyon guruşu aşmaktaydı. 1851/52 yılı hariç, genellikle kayıtlı miktara yakın düzeyde cizye tahsilatının gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Tahsil edilemeyen kısımların ise ilave kayıt miktarına yakın olduğu dikkat çekmektedir. 1850/51 yılından sonra özellikle İstanbul ve Bilad-ı Selase'de önemli miktarda bakayanın kaldığı anlaşılmaktadır⁷⁰³.

Tablo 3.10. Osmanlı Devleti'nde Tahsil Edilen Cizye Miktarları (1847/48-1851/52, Guruş)⁷⁰⁴

Yer	Kayıtlı Cizye Miktarı	1847/48	1848/49	1849/50	1850/51	1851/52
İstanbul ve Bilad-ı Selase	1.964.880	2.338.275	2.135.935	2.018.555	653.400	362.665
Rumeli	33.519.390*	34.402.574	34.289.169	34.231.164	34.416.944	7.272.073
Anadolu	10.489.380**	9.645.447	9.379.920	9.123.102	8.029.385	590.191
Toplam	50.740.028	46.386.196	45.905.024	45.372.821	43.099.730	8.224.930

⁷⁰² İ.HR. 70/3411, 1266.

⁷⁰³ C.ML 30/1402, 1268.

⁷⁰⁴ C.ML 30/1402, 1268.

Denge		- 4.353.732	- 4.835.004	- 5.367.196		
* Kayıtlı olarak bu rakamın 3.385.342 gurusu ilavesi olduğu anlaşılıyor.						
** Kayıtlı olarak bu rakamın 1.381.226 gurusu ilavesi olduğu anlaşılıyor.						

3.7.1. Vergi Tahsil Masraflarına Dair

Cizye masrafları, evrakların basılmasından verginin fiilen tahsil edilip hazineye teslimine kadar geçen süreçte ortaya çıkan bir dizi harcamayı içeriyordu. Bunlar aslında personel giderleri ve kırtasiye harcamaları olarak iki ana kategoride ele alınabilir. Doğal olarak en büyük masraf kalemi tahsil sürecinin çeşitli aşamalarında yer alan memurların maaşlarıydı.

Mükelleflere dağıtılacak cizye senetlerinin basımı, ciltlenmesi ve düzenlenmesi hizmetlerinde görev alan memur ve işçilere hazineden 2.750 gurusu atıyye (ödenek) düzenli olarak verilirdi⁷⁰⁵. 1845/46 yılına ait bir belgede mükelleflere üç sınıf olarak dağıtılan cizye evraklarından yıllık 12.545 cilt defter hazırlandığı, her cildin ise 150 adet evrak içerdiği ve böylece toplamda 1.881.750 adet evrak basıldığı belirtilmektedir. Bu işlemler esnasında baskı, cilt, kâğıt, deri ve sair kırtasiye ve baskı masrafları için 86.864 gurusu sarf edilmişti. Böylelikle evrak başına ortalama 2 pare baskı masrafı ortaya çıkıyordu. Kâğıt fiyatında ortaya çıkabilecek değişiklikler baskı masraflarını doğrudan etkilemekteydi⁷⁰⁶.

Cizyenin tahsil masrafı taşra bölgelerinde değişiklik gösteriyordu. Öyle ki verginin tahsil edileceği coğrafi alanın büyüklüğü, nüfus yoğunluğu ve ona bağlı olarak istihdam edilen görevli sayısı gibi durumlar masraf düzeyine etki eden faktörlerden biri olabilir. Ancak masraflar belli miktarlarda farklılık gösterebiliyordu. Örneğin 1849/50 senesi için Tırnovi kazasında 40.128 evrakın bedeli olan 1.240.980 gurusu cizye tahsilinde 15.616 gurusu masraf gerçekleşmişti. 1848/49 senesinde Şehriköy’de 18.609 evrakın bedeli olan 556.965 gurusunun tahsilinde 10.520 gurusu masraf olmuştu. Hasköy’de ise 1848/49 yılı için 10.217 evrakın bedeli olan 322.290 gurusunun tahsilinde 3.300 gurusu masraf yapılmıştı⁷⁰⁷.

Taşrada cizye tahsilinde görev alan kişilere hizmet ettikleri süre boyunca yapılacak ödemeler için dağıtılan her cizye evrakından bir miktar ilave aidat alındığı anlaşılmaktadır. Örneğin Filibe kazasında kocabaşılar aracılığıyla her evraktan 20 pare tahsil edilmiş ve tahsil miktarı 1844/45 yılında 18.082 gurusu ve 1845 yılında ise 18.189 gurusu olarak gerçekleşmiştir. 1844/45 yılındaki tahsilatın 5.000 gurusu cizye sandık görevlilerine, 4.000 gurusu tayin edilen tahsildarların maaşın, 322 gurusu cizye evraklarının ulaştırılmasında kullanılan beygirlerin ücretine, 1.500 gurusu evrak tahririnde görev yapan kâtiplerin maaşına, 3.600 gurusu nüfus

⁷⁰⁵ İ.DH. 117/5907, 1262

⁷⁰⁶ A.}MKT. 44/17, 1262.

⁷⁰⁷ İ.HR. 70/3411, 1266.

tahririne memur edilen Dimitri isimli şahısa ve 3.600 guruşu da mali gücü olmayan (kudretsiz) fukaranın cizyesi için sarf edilmiştir⁷⁰⁸.

Taşrada cizye tahsili için yapılan masraflar maliye muhasebesinde düzenli olarak kontrol edilmekteydi. Buna bağlı olarak gider olarak gösterilen bazı harcamalar kabul edilmemekteydi. Örneğin 1850/51 yılında Manastır kazasındaki Müslüman Kiptilerin cizye tahsilinde görev yapan memurun aylık harcaması 100 guruştan 1.200 guruş çıkmış ve bu miktar emsallerine göre uygun bulunmuştur. Ancak Hristiyan cizyesini an-cemaatin olarak tahsil eden Kostantin'in kırtasiye masrafı olarak gösterdiği 1.500 guruş uygun bulunmamıştır. Meclis-i valada konu hakkında yapılan müzakerede bu tür fahiş masrafların tekrar ortaya çıkmamasına dikkat edilmesi, bu tarz harcamaların kabul edilmeyip yerel memurlara tazmin ettirileceğinin Manastır muhassılını bildirilmesi istenmiştir⁷⁰⁹.

⁷⁰⁸ MVL. 44/14, 1261.

⁷⁰⁹ İ.MVL. 305/12571, 1270.

SONUÇ

İslamiyet'in ilk zamanlarında olduğu gibi Osmanlının ilk dönemlerinde de cizye vergisi sistemli bir şekilde uygulanmamıştır. Bu süreçte cizye vergisi maktu veya hane sayısına göre tahsil edilmiştir. Maktu sisteme tabi olan yerlerden toplu hâlde, hane sistemine bağlı yerlerden ise hane başına belirlenen miktar üzerinden cizye alınmıştır. Bu bakımdan cizye bir tür baş vergisi niteliğinde tahsil edilmiştir. Ancak süreç içerisinde toprakların genişlemesi ve gayrimüslim nüfusun artmasıyla birlikte cizye gelirleri mali sistem içerisinde önem arz etmeye başlamıştı. Bundan dolayı geniş kapsamlı bir değişiklik ihtiyacı ortaya çıkmıştı.

1691 reformundan sonra cizyede geniş kapsamlı düzenlemeler getirilmiştir. Öyle ki cizye vergisi sadece bir tür baş vergisi olmaktan çıkmış, ikincil gelir dağılımı niteliği olan bir vergi haline gelmiştir. Böylece cizye artık herkesten eşit miktarda alınmıyor, kişilerin mali gücüne göre bedeli değişiyordu. Miktarın belirlenmesinde ise önceki bazı İslam devletlerinde de uygulanmış olan bir yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemde gayrimüslimler servet ve gelirlerine göre üç sınıfa ayrılarak vergilendirilmekteydi. Cizye miktarları sınıflarına göre aladan 48, evsattan 24 ve ednadan 12 dirhem gümüş değerinde olacak şekilde hesaplanmıştır. Tahsil işlemi ekseriyetle halkın kolaylıkla tedarik edebileceği para üzerinden yapılmıştır. Baş vergilerinde herkesin vergiyi eşit miktarda ödemesi esastır, bu ise kişilerin mali gücüne göre tersine artan oranlı bir uygulama halini alır. Yani en fakir kişi de en zengin kişide aynı vergiyi öder. Bunun aksine vergi kişilerin mali gücüne göre alındığı zaman hem yatay hem dikey adaletin sağlandığı söylenebilir. Vergide genellikle enflasyon sürecine bağlı olarak artışlar yapılmıştı. Ancak artışlar halkın durumu göz önünde tutularak genellikle reel değerinin altında kalmıştı. Dolayısıyla Devletin, cizye miktarını belirlerken mali gelirleri yanında halkın ekonomik ve refah düzeyini de dikkate aldığı söylenebilir.

Cizye vergisini tahsil etmek üzere görevlendirilen kişilerin belirli esaslara bağlı olarak seçildiği görülmektedir. Görevlilerin güvenilir, inançlı, belirli bir mal varlığı bulunan liyakatli kişilerden belirlenmesine özen gösterilirdi. Bu kişiler iltizam yönteminde mültezimlerden, emanet yönteminde ise memurlardan oluşmaktaydı. Yöntem olarak genellikle iltizam usulü uygulanırdı. Emanet yöntemi pek tercih edilmiyordu. Memurların tahsilden kişisel bir kazanç sağlamamaları göreve olan isteklerini azaltmaktaydı. Bu durum cizyede önemli miktarda bakaya kalmasına yol açabiliyordu. Bununla birlikte görevlilerin, siyasi amaçlarla devlete yaranabilmek için daha fazla vergi toplama hedefiyle halka zulüm ya da baskısı olabiliyordu. Öte yandan mültezimler ihaleden görevi alabilmek amacıyla belirli bir bedel ödemekteydi. Devlet bu sayede kısa vadeli borç niteliğinde bir gelir elde etmekteydi. Ayrıca bu kişiler belirli

bir kefil göstermekte ve cizye bohçalarını alırken de bir borç senedi vermektedirler. Böylelikle cizye gelirlerinin tahsilinde bir sorun yaşandığında devlet bu kişilerden veya kefillerinden icra yoluyla vergiyi tahsil edebilirdi. Bunun yanında cizyedarlar tahsilden kâr elde edebilmek amacıyla görevlerini dikkatle yapmakta, mükelleflerden verginin tam olarak tahsil edilmesine itina etmekteydi. Üstelik cizyedarlar sonraki yılda yeniden göreve talip olacakları için sürdürülebilir bir tahsil amacıyla halkın durumunu da göz önünde bulundurmaktaydı. Görevlilerin ise yerel nitelikte söz sahibi olan kişilerden olması tercih edilirdi. Bu kişilerin mükelleflerle doğrudan ilişkisi olması ve yerel dinamiklere hâkim olmaları tahsil sürecinin sağlıklı bir şekilde idare edilmesini de sağlamaktaydı. Ayrıca bu kişilerin özellikle son dönemlerde iç karışıklıkların yaşandığı bölgelerde, devlet için daha faydalı oldukları da düşünülüyordu. Cizye vergisinin tahsili için çıkan görevlendirme yazılarında görevlilerin uyması gereken kullar çoğunlukla tekrarlanırdı. Ayrıca görevliler bazı konularda hassas davranmaları için baştan uyarılırdı. Böylelikle birçok tehlike ortaya çıkmadan önlenirdi.

Cizye vergisi şer'i bir vergiydi, bundan dolayı ilgili düzenlemeler fetva alınarak yapılırdı. Tahsil zamanı için de Hicri takvim kullanılırdı. Bu durum Hicri takvime göre verilen maaşlar için bir avantaj olmaktadır. Öyle ki diğer gelirlerde çoğunlukla Rumi takvim kullanılmaktaydı. Bundan dolayı gelirler ile giderler arasında zaman uyumsuzluğu ortaya çıkmaktaydı. Reformdan sonra uzun bir süre tahsil başlangıç sürelerinin değiştiği görülmektedir. Bu değişiklikler nedeniyle devletin ilk zamanlarda ek bir gelir elde ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim öne çekilen süreler nedeniyle yıllık olan cizye vergisinin süresi geçici olarak kısalmıştı. İlerleyen dönemlerde ise cizye tahsiline düzenli olarak Muharrem ayında başlanılmıştı.

Cizye vergisi üç sınıf itibarıyla evrak dağıtılarak tahsil edilirdi. Bu amaçla cizyedarlar, adamlarıyla birlikte mükelleflere evrak vererek cizye bedellerini toplarlardı. Evraklar üzerinde ise mükelleflerin kişisel bilgileriyle birlikte fiziksel özellikleri de yer alırdı. Bunlar aynı zamanda ilgili defterlere de kayıt edilirdi. Böylelikle bir sorun çıktığında kayıtlardan kontrolleri yapılabilirdi. Cizye vergilerinin tahsil edileceği yerler, nüfus hareketliliğine bağlı olarak iki gruba ayrılmıştı. Bu yerlerin bir kısmı mukayese usulüne bir diğeri de perakende yöntemine tabi olmaktadır. Eğer mükelleflerin önemli bir kısmı iş, ticaret gibi amaçla sürekli olarak hareket halindeyse, bu bölgelerin cizyesi perakende olarak tahsil edilmekteydi. Burada mevcut mükellefe göre evraklar dağıtılmaktaydı. Mukayese usulünde ise geçmiş yıl verilerine göre evrak verilmekteydi. Mukayese yönteminin belirli avantajları bulunmaktaydı. Nitekim dağıtılacak evrak miktarı belli olduğundan, mültezim elde edeceği geliri öngörebiliyordu. Ayrıca evrak miktarı ve türü önceden bilindiği için dağıtılamayan evrakların takibi de yapılabilirdi.

Cizye vergisinde fiyat artışları dışındaki gerekçelerle de zamlar yapılabilirdi. Bu zamlar genellikle mevcut evrak sayısına yenileri eklenerek gerçekleştiriliyordu. Bu durumun çoğunlukla iki sebebi vardı. İlki bölgenin nüfusu arttığından dolayı standart olarak yapılan ilavelerdi. Diğerisi ise devletin olağanüstü harcamalarını karşılamak amacıyla yaptığı zamlardı. Bu zamlar da yine potansiyel nüfus artışı olacak yerlere yapılmaktaydı. Nitekim İstanbul gibi bazı yerlerin nüfusu belirli dönemlerde geçici gelenlerden kaynaklı olarak artmaktaydı. Evraklı yapılan zamlar dışında evraksız yapılan ilaveler de olabiliyordu. Ayrıca bir dönem cizye kapsamında alınan mevkuf ve caizenin de bu ilaveler sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir.

İstanbul ve çevresinin cizye vergisi genel itibarıyla diğer yerlerden farklılaşmaktaydı. Hem başkent olması hem de birçok milletten kişiyi barındırması nedeniyle cizye vergisinin tahsil süreci de değişmekteydi. Nüfusu nedeniyle cizye vergi kapasitesi diğer yerlere göre daha fazlaydı. Ayrıca ticaret merkezi niteliğinden dolayı yaz ayları etraf yerlerden ve dışarıdan gelen kişi sayısı da çoğalmaktaydı. Bu durum ise cizye gelirini yaz aylarında önemli oranda artırmaktaydı. Devletin merkezi olması nedeniyle birçok tahsisin buradan gerçekleştirilmesi, gelir ve giderlerin yer bakımından da uyumlu olmasını sağlıyordu. Öte yandan hem nüfusun fazla olması hem de hareketli olması vergi tahsilini de güçleştiriyordu. Nitekim mukayese usulü kullanılmadığı için kişilerin takip edilmesi zorlaşıyordu. Bu durum ise birçok yolsuzluk ve usulsüzlüğün çıkmasına neden olabiliyordu.

Cizye gelirlerinin önemli bir kısmı cizye muhasebesi bünyesinde tutulmaktaydı. Eflak, Boğdan gibi özel bölgelerin cizyesi ise maden kalemi içerisinde yer almaktaydı. 1700'lü yıllarda devlet gelirleri içerisinde cizye vergilerinin payı %41,5'dan daha fazlaydı. 1787/88 yılında da benzer şekilde %42 düzeyindeydi. Yani devlet gelirlerinin önemli bir kısmını cizye vergileri oluşturmaktaydı. Cizye gelirlerinin çok mühim bir kısmı ise Rumeli bölgesinden sağlanıyordu. Gelirlerin önemli bir kısmı askeri giderlere harcanmaktaydı. Bu durum, cizyenin, gayrimüslim erkeklerin askerlik yapmama karşılığında ödedikleri bir bedel olmasının doğal sonucu olarak yorumlanabilir.

Osmanlı mali sisteminde Tanzimat öncesinde harcamalar için tahsis yöntemi yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bu kapsamda cizye gelirleri de belirli giderlere tahsis edilmekteydi. Hatta bazen görevlendirmeler yapılırken kayıtlı bilgilerle beraber tahsil edilecek gelirden yapılması gereken tahsisler belirtilirdi. Tahsis sisteminin, zamanın şartlarına göre birçok yararı bulunmaktaydı. Teknoloji ve ulaşım imkânlarının yetersiz olduğu bu dönemlerde gelir ve giderlerin yer ve zaman bakımından uyumlandırılması kolaylaşıyordu. Tahsil sürecinde görev yapan kişiler, maaşlarını hemen hesap anında teslim ettikleri evrak üzerinden almaktaydı. Böylece cizye vergisi teslim edilir edilmez görevlilerin maaşları mahsup edilmiş oluyordu.

Ayrıca bir takım vazife ve ocaklık giderleri de doğrudan cizyedar tarafından teslim edilmekteydi. Bu sayede gelirler ilgili birime direkt olarak aktarılabilmekteydi. Toprakların genişliği ve ulaşım imkânlarının kısıtlılığı düşünüldüğünde tahsis yöntemi çok pratik olmaktaydı. Cizye tahsisleri ağırlıklı olarak askeri harcamalara yapılmaktaydı. Maaşlar ise dört taksit halinde veriliyordu. Maaşların iki taksiti kisteyn olarak tek seferde ödenmekteydi. Cizye gelirleri ise peşin, birinci ve ikinci taksit bedellerinden oluşmaktaydı. Bu gelirlerden de tahsil ve tahsis zamanına göre ilgili maaş taksitlerine tahsisler yapılmaktaydı. Cizye gelirleri içerisinde bir dönem mevkuf ve caize olarak alınan kısımlar da bulunmaktaydı. Bununla birlikte cizyeden bazı devlet görevlilerine hediye kapsamında maaş bağlandığı görülmektedir. Bunların ise ağırlıklı olarak mevkuf gelirlerinden tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Cizye vergisinden geçici tahsisler yapılabildiği gibi ocaklık niteliğinde her yıl tekrarlanan tahsisler de bulunmaktaydı. Ayrıca vakıf arazilerindeki mükelleflerden elde edilen cizye gelirleri için ocaklık kapsamında geri ödemeler gerçekleştirilirdi. Cizyeden geçici olarak yapılan tahsisler çok farklı amaçlar için olabiliyordu. Bunların en kapsamlısı sefer masraflarıydı. Bunun haricinde peksimet alımı, nakliye ücreti, bazı yerlerin idare masrafları gibi giderler için envaiçeşit ödenek ayrılmaktaydı. Yani sistematik bir yöntem bulunmuyordu, rutin dışı bir gider ortaya çıktığında bir yerin cizyesinden buraya doğrudan tahsis yapılabilmekteydi. Bu durum devlet gelirlerinin açık vermesini ve devlet borçlanmasını önlerken karmaşık bir vergi sistemini de beraberinde getirmekteydi. Ayrıca tahsislerin kalıcı hale gelmesi muhtemeldi. Nitekim bazı kişiler daha önce kendilerine verilen tahsisin yeniden verilmesini talep edebiliyordu. Böylece artan gider ve gelirlerden dolayı kamu bütçesi de büyümekteydi. Bu ise mükellefler üzerinde ekstra bir vergi yükü oluştururken, görevliler arasında yeni yolsuzlukların kaynağı olabilmekteydi.

Bu çalışmada cizyede çok farklı gerekçelerle muafiyet ve indirimler yapıldığı gösterilmiştir. Vergiden muaf tutulan kişilerden herhangi bir şekilde cizye alınması mümkün değildi. Muafiyet şartlarını sağlayan kişiler, bu isteklerini idareye iletirlerdi. Muaf olan kişilerin yeniden vergi mükellefi haline gelmesi veya mükellef olan bazı kişilerin muaf olması mümkündü. Muafiyet istekleri, koşulların sağlanması halinde genellikle kabul ediliyordu. Zaten doğası gereği belirli bir serveti bulunmayan bütün mükelleflerin, yaşlılıktan dolayı bir süre sonra vergiden düştüğünü söyleyebiliriz. Genel muafiyetler dışında, hizmet amaçlı verilen muafiyetler de bulunmaktaydı. Bu muafiyetler ekseriyetle devlete önemli faydalar sağlamış kişilere yönelikti. Bir iç karışıklığın ya da ayaklanmanın önlenmesinde büyük rol oynamış kişiler bu duruma örnek gösterilebilir. Kişisel muafiyetler dışında genel yapılan muafiyet ve indirimler de mevcuttu. Bunların gerçekleşmesi de yine mükelleflerin ya da yetkililerin istekleri

üzerine oluyordu. Kıtlık, salgın, doğal afetler, savaş ve benzeri nitelikte halkın ekonomik ve mali gücünü önemli ölçüde etkileyen olaylarda vergiden genel indirim ya da muafiyet yapılabilmektedir. Öyle ki devlet, kişilerin bulundukları yerleri terk etmemeleri ve yeniden mali güçlerini elde edebilmeleri için belirli bir güvence sağlamaktaydı. Bu amaçla da gelirlerinin bir kısmından vazgeçebilmektedir. Bu bakımdan Osmanlının sosyal devlet anlayışına hâkim olduğu da belirtilebilir. Öte yandan indirim taleplerinin değerlendirildiği, ama çoğunlukla istenilen düzeyin altında bir indirim yapıldığı anlaşılmaktadır. Yani Osmanlının hem gelirlerini hem de vatandaşlarını korumaya çalıştığı görülmektedir.

Cizye vergisinde yolsuzluk ve usulsüzlükler vergi sisteminin karışıklığından dolayı sıklıkla karşılaşılan sorunlardı. Mükelleflerden bazıları vergiye tepki olarak usulüz yöntemlere başvuruyordu. Burada genellikle mükelleflerin evrak üzerinden şartlara aykırı işlem yaptığı görülmektedir. Evrakların el değiştirmesi veya satılması şeklinde gerçekleştirilen faaliyetler, vergiden kaçınma veya daha az vergi ödeme amacına yöneliktir. Bunlar kişisel eylemler niteliğinde iken toplu olarak belirli bir lider öncülüğünde gerçekleştirilen vergi direnişleri de mevcuttu. Nitekim Sırp bölgesinde Miloş'un önderliği altında yaşanan iç karışıklık sonucu, mükellefler en düşük seviyeden vergi ödemeye başlamışlardı. Öte yandan görevliler tarafından gerçekleştirilen yolsuzluklar da hayli yaygındı. Görevliler genellikle yürürlükteki kuralların yorumlanmasından ya da uygulamalardaki boşluklardan faydalanarak bu tür suistimallere yönelirdi. Bunun dışında halka zorbalık yaparak haksız kazanç elde edenler de mevcuttu. Böylece muaf olanlardan veya mükellef olmayanlardan vergi talep edilebildiği gibi mükellef olanların üzerine ilave vergiler de getirilebilirdi. Bu tür uygulamalar devlet tarafından tespit edildikçe, önlemler alınırdı. Fakat durmadan getirilen yeni düzenlemeler, asimetrik bilgi sorunu ve ilave vergilerin yaygınlığı gibi etmenlerin, vergi sisteminde karışıklık meydana getirdiği ve bu tür suistimallere daha rahat bir zemin hazırladığı da söylenebilir.

Tanzimat döneminde genel olarak vergi sisteminde sadeleştirme yapma ve karışık yapıyı giderme çabaları çerçevesinde cizyede de kapsamlı düzenlemeler yapılmıştı. Bu sayede halk üzerindeki baskıların azaltılması hedeflenmişti. Bu amaçla gayrimüslim nüfus içerisinde ileri gelen metropolit, piskopos, kocabaşılar gibi din ve millet liderleri vergilerin tahsilinde görev almaya başladı. Yine de vergiler cizyedarlar tarafından tahsil edilmekteydi. Bir süre sonra cizye vergisinde ancemaatin yöntemine geçildi. Artık cizye cemaatçe dağıtılacaktı. Dini liderlerin ve kurum yöneticilerinin kendi cemaatlerinin durumunu bilecekleri ve bundan dolayı da mükelleflere baskı yapmayacakları düşünülmüştü. Böylelikle gayrimüslimler devlet nezaretinde kendi aralarında vergiyi tahsil edecek ve devlet memurlarıyla hazineye gönderecekti. Tanzimat'tan sonra tek hazineye geçilmesiyle birlikte, gelirlerin takibinin

kolaylaşması da bekleniyordu. Cizyede yapılan değişikliklerin pek başarılı olmadığı kısa sürede açığa çıkmıştı. Çünkü önemli bakayalar meydana gelmişti. Ayrıca verginin gayrimüslim nüfusa bırakılması yeni talepleri de beraberinde getirmişti. Sürece dış ülkelerin de müdahale etmesiyle birlikte yeni değişikliklerin yapılması kaçınılmaz olmuştu. Artık hem vergi sistemini düzeltecek hem de dış devletleri memnun edecek yeni düzenlemelerin yapılması gerekiyordu. Bu amaçla ceza anlamına gelen cizyenin kaldırılarak yerine iane-i askeriyeye geçilmesi kararlaştırılmıştı. Böylelikle bir kısım gayrimüslim askere katılarak vergiden muaf olacaktı. Askerlik yapmayanlar ise iane-i askeriye ödeyecekti. Bu gerekçelerle cizye 1855-56 yılında kaldırılmış ve yerine Rumi yıla göre tahakkuk eden iane-i askeriye getirilmiştir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

A.{DVN.d. 880, 1252.

A.}AMD. 29/27, 1267.

A.}DVN.NMH. 3/11, 1255.

A.}MKT. 14/8, 1260; 44/17, 1262.

A.}MKT.MVL.68/2, 1271.

A.}MKT.NZD. 47/35, 1268.

A.}MKT.UM. 40/65, 1267; 42/40, 1267; 51/77, 1267; 54/21, 1267.

AE.SABH.I. 78/5425, 1193; 145/9797, 1193; 14/1283, 1203.

AE.SAMD.III. 212–20473, 1124.

AE.SAMD.III. 98/9685, 1115; 163/15991, 1124; 212/20473, 1124; 75/7574, 1134; 66/6673, 1136; 73/7318, 1136; 122/12041, 1137; 107/10524, 1139; 215/20811, 1143.

AE.SMHD.I. 230/18322, 1144; 88/6029, 1153; 52/3184, 1155; 89/6073, 1156; 261/21175, 1162.

AE.SMHD.II. 108/9210, 1236; 47/3069, 1233; 31/1966, 1239; 3/120, 1255.

AE.SMMD.IV. 26/2935, 1099.

AE.SMST.II. 8/774, 1107; 109/11880, 1107; 18/1774, 1109; 122/13346, 1109; 70/7507, 1110; 87/9426, 1110; 105/11405, 1110; 91/9873, 1111; 102/11040, 1112.

AE.SMST.III. 89/6667, 1176; 5/305, 1180; 13/843, 1180; 44/3182, 1182; 27/1854, 1183; 61/4480, 1184; 341/27543, 1187.

AE.SOSM.III. 39/2762, 1169; 84/6540, 1170.

AE.SSLM.III. 67/4022, 1209; 104/6269, 1216; 358/20507, 1216.

AE.SSÜL.II. 13/1295, 1102.

C.AS. 1019/44685, 1175; 328/13614, 1193; 523/21834, 1241; 888/38189, 1188.

C.BH. 222/10302, 1106; 68/3207, 1151; 65/3079, 1152; 166/7853, 1154; 89/4273, 1238; 45/2130, 1249.

C.DH. 342/17065, 1125; 92/4552, 1177; 64/3200, 1202; 335/16725, 1205.

C.DRB. 57/2828, 1175.

C.EV. 67/3345, 1103; 383/19441, 1175; 198/9900, 1177; 198/9899, 1177; 588/29667, 1192.

C.HR. 99/4914, 1117; 77/3846, 1157; 105/5205, 1159; 19/919, 1164; 144/7175, 1194; 92/4571, 1198; 93/4602, 1200; 108/5364, 1206; 182/9097, 1206; 33/1612, 1207; 51/2526, 1224.

C.İKTS. 14/664, 1204.

C.MF. 24/1162, 1209; 115/5727, 1211.

C.ML. 646/26480, 1106; 651/26657, 1110; 44/2005, 1118; 443/17891, 1125; 585/24054, 1125; 526/21535, 1133; 519/21230, 1135; 44/2021, 1141; 537/22094, 1143; 40/1815, 1147;

707/28871, 1148; 221/9151, 1162; 323/13303, 1162; 342/14068, 1162; 466/18969, 1164; 775/31625, 1167; 740/30184, 1170; 27/1262, 1173; 626/25758, 1173; 378/15544, 1177; 7/289, 1179; 562/23033, 1179; 165/6936, 1181; 8/311, 1184; 730/29804, 1188; 323/13339, 1192; 267/10931, 1194; 772/31487, 1194; 766/31222, 1195; 734/29999, 1200; 747/30450, 1202; 48/2242, 1204; 769/31394, 1204; 49/2255, 1205; 73/3342, 1205; 30/1425, 1206; 77/3514, 1208; 752/30639, 1208; 762/31063, 1208; 50/2318, 1209; 85/3914, 1213; 50/2324, 1214; 60/2749, 1214; 473/19274, 1216; 588/24247, 1218; 745/30359, 1218; 221/9185, 1219; 46/2116, 1220; 66/3045, 1220; 490/19956, 1220; 114/5078, 1221; 22/1008, 1222; 8/339, 1224; 110/4900, 1226; 156/6616, 1227; 161/6780, 1227; 446/18023, 1228; 773/31549, 1230; 93/4189, 1231; 508/20681, 1231; 511/20838, 1231; 632/25980, 1233; 11/461, 1234; 103/4582, 1239; 96/4321, 1240; 126/5557, 1245; 264/10826, 1245; 264/10835, 1245; 325/13387, 1245; 358/14672, 1247; 41/1888, 1248; 640/26275, 1249; 88/4006, 1250; 243/10109, 1250; 494/20070, 1250; 126/5554, 1251; 671/27501, 1251; 114/5061, 1252; 482/19652, 1252; 391/15987, 1254; 636/26161, 1262; 385/15789, 1266; 30/1402, 1268; 117/5214, 1300.

C.MTZ. 7/336, 1155; 7/341, 1158; 12/554, 1167; 7/350, 1184.

C.SM. 141/7057, 1149; 17/891, 1206; 172/8602, 1217; 62/3146, 1220; 89/4473, 1226.

C.ZB. 64/3176, 1141.

D.BŞM.d. 990, 1113; 2127, 1151; 3421, 1171; 3461, 1171; 3562, 1176; 4824, 1192; 5747, 1203; 5911, 1205; 42344, 1210; 7707, 1226; 9999, 1249.

D.BŞM.MSR.d. 16902, 1181.

D.CMH.d. 26758, 1148; 26766, 1149; 26768, 1151; 26803, 1171; 26823, 1176; 26893, 1191; 26940, 1199; 27015, 1214; 27053, 1220; 27220, 1246; 27272, 1248; 27296, 1249; 27335, 1252; 27349, 1252.

D.MKF.d. 22728, 1110; 27937, 1120.

D.MMK.EFK.d. 23377, 1107.

HAT. 1427/58430, 1118; 1665/12, 1129; 1665/28, 1136; 1447/31, 1142; 7/236, 1173; 192/9340, 1204; 267/15566, 1204; 1391/55490, 1204; 274/16135, 1205; 188/8949, 1206; 185/8617, 1207; 239/13320, 1207; 253/14414, 1207; 850/38105, 1207; 202/10373, 1209; 1386/55016, 1211; 1408/57083, 1211; 119/4819, 1212; 224/12495, 1212; 1483/54, 1216; 133/5514, 1218; 233/13013, 1220; 1496/9, 1221; 1417/57957, 1222; 509/25014, 1226; 1006/42196, 1227; 803/37116-f, 1229; 300/17857, 1230; 1139/45324, 1231; 290/17361, 1240; 1125/44974, 1241; 922/40087, 1242; 947/40732, 1242; 536/26357, 1244; 540/26645, 1244; 1578/25, 1244; 540/26643, 1245; 1157/45876, 1247; 1152/45716, 1249; 1588/23, 1249; 530/26146, 1250; 778/36473, 1251; 1165/46115-b, 1251; 282/16776, 1252; 530/26159, 1252; 439/22122, 1254; 533/26234, 1254; 1618/29, 1254; 1652/35, 1255; 1424/58304, 1256; 1633/19, 1256; 1636/2, 1258.

İ.DH. 10/466, 1256; 54/2684, 1258; 62/3086, 1258; 111/5608, 1261; 117/5907, 1262; 213/12447, 1266; 261/16233, 1269.

İ.HR. 70/3411, 1266; 72/3493, 1267.

İ.MMS. 132/5650, 1272.

İ.MVL. 2/29, 1256; 46/894, 1258; 48/918, 1259; 60/1147, 1260; 86/1733, 1262; 110/2548, 1263; 127/3309, 1264; 151/4307, 1265; 195/5990, 1267; 199/6195, 1267; 200/6275,

1267; 221/7463, 1267; 227/7493, 1267; 227/7793, 1268; 285/11230, 1269; 285/11246, 1269; 305/12571, 1270; 315/13256, 1271.

İE.AS. 60/5408, 1126.

İE.DH. 13/1226, 1105; 19/1804, 1108; 12/1193, 1112; 27/2380, 1122; 24/2401, 1125.

İE.HAT. 4/371, 1115.

İE.HR. 1/80, 1096; 11/1093, 1128; 8/770, 1129.

İE.ML. 30/2886, 1101; 58/5432, 1107; 62/5797 1110; 81/7555, 1116; 111/10545, 1116; 112/10607, 1117; 99/9326, 1123; 93/8737, 1141.

KK.d. 3530, 1102.

MAD.d. 310, 1084.

ML.VRD.CMH.d. 438, 1260; 522, 1261; 1492, 1265; 947, 1268.

ML.VRD.d. 645, 1258.

MVL. 44/14, 1261.

TS.MA.d. 5467; 9677, 957; 10081, 957; 3411, 960; 10081, 960; 4833, 962; 2580, 1038; 9556, 1112; 2353, 1115; 2352, 1121; 2358, 1140; 6340, 1176; 6588, 1182; 4862, 1214; 6879, 1214; 643, 1242; 748, 1254.

TS.MA.e. 857/64, 1008; 813/23, 1052; 822/11, 1111; 42/66, 1113; 913/20, 1149; 791/54, 1185; 883/11, 1197; 430/41, 1199; 418/43, 1214; 922/25, 1214; 420/35, 1227; 711/20, 1228; 1317/24, 1236; 654/14, 1255.

Telif Eserler

Afyoncu, E. (2004). "Mevâcib". TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, Cilt 29, 418-420.

Arıkan Z. ve Önkan Ö. (2021). "Vergi İsyanları". 11th ECLSS Conferences on Language and Social Sciences. February 02 - 03, 2021, University of Gjakova "Fehmi Agani", Gjakova, Kosovo, 546-548.

Bakırcı, M.E. (2019). *İslam hukukunda cizye*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Balcı, S. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bâb/ı Ali Tercüme Odası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2013). *Osmanlı Yer Adları: I Rumeli Eyaleti (1514-1550)*. Haz. A. Özkılınç, A. Coşkun ve A. Sivridağ, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*. Alan Yayıncılık, İstanbul.

Çakır, C. (2001). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. Küre Yayınları, İstanbul.

Darling, L.T. (1996). *Revenue/Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560/1660*. The Ottoman Empire and Its Heritage, Politics, Society and Economy Vol.6, Netherlands.

Demiryürek, M. (2016). "İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu". *BELLETEREN*, 80 (288): 439-482.

- Dilekçi, F. (2003). *Cizyedarzade Ahmed Bahaüddin Efendi ve 'Fetihname'si*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Ebu Ubeyd, K.b.S. (2016). *Kitabü'l-Emval*. (Çev.C. Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Ebu Yusuf, İ. (1973). *Kitabü'l Haraç*. (Çev. A. Özek). Hisar Yayınevi, İstanbul.
- El-Maverdi, İ. (2018). *El-Ahkâmü's Sultaniye-İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*. (Çev. A. Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Erkal, M. (1993). "Cizye". TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt 8, 42-45.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken, İstanbul.
- Gök, A. (2014). "Vergi Direncinin Gelişimi". *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22 (1): 143-163.
- Gökbunar, A.R. (2007). *Türk Maliye Tarihinde Ayanlık Kurumu Rantiyer Bir Sınıfın Oluşum Mücadelesi*. Ekin Yayınevi.
- Gökdemir, R. (2012). *Maliyeden Müdevver (Mad. d) 03618 numaralı Kıbrıs Cizye Defteri: Transkripsiyon ve değerlendirme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Güner, O. (2006). "Bir Muafiyet Vergisi Olarak Cizye: - Tarihsel ve Kavramsal Bir Okuma". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(22): 88-97.
- Güran, T. (2013). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İbn Cafer, K.(2018). *Kitabü'l Harac*.(Çev.R. Şeşen), Yeditepe Yayın Evi, İstanbul.
- İyi, Y. (1999). *Niğde Sancağı 1259 (M. 1843) senesi Cizye Defteri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Jackson, P. (2003). *The Delhi Sultanate A Political and Military History*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kenanoğlu, M.M. (2013). "Vergi". TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt 43, 52-58.
- Kılıç, O. (2007). "Ocaklık". TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt 33, 317-318.
- Kocaoğlu, B. (2017). *Osmanlı devleti'nde Cizye Vergisi ve Tanzimat Dönemi uygulamalarından bir kesit: Kastamonu örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Kocaoğlu, B. (2018). *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*. Berikan Yayınevi, Ankara.
- Loklar, B. (2012). *Tanzimat Dönemi'nde Biga sancağı'nda cizye rejimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Mehmet G. (1999). "XIX. Yüzyıl Başlarında Afyon'da Fiyatlar (1806/1830)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2): 91-106.
- McGowan, B. (1981) *Economic Life in Ottoman Europe Taxation, Trade, and The Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nedkoff, B.C. (1944). "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)". (Çev. Ş. Altundağ). *Belleten Dergisi*, 8(32): 599-652.

- Özel, A. (1996). “Fıkıh”. TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt:13, 14-22.
- Özel, A. (2006) “Müste’men”. TDV İslâm Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, Cilt 32, 140-143.
- Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Şen, H. (2014). *1492 numaralı Sivas Cizye defterinin değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (2020). *Osmanlı Mali Tarihi*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Türklü, M.E. (2016). “Tanzimat Döneminde Ancemaatin Vergi Uygulaması ve Yaşanan Usulsüzlükler Üzerine Bazı Şikayetler (1841-1865)”. *Current Research in Social Sciences*, 2 (3): 130-142.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Yazır, E.M.H. (2000). *Hak Dini Kur’an Dili*. Cilt.4, Emir Yayınevi, İstanbul.
- Yılmaz, F. (2017). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. Gökkuş, İstanbul.

EKLER

Ek 1. Cizye Değişikliğinden Dolayı Hahamın Teşekkür Yazısı

جناب صوفی و قدس سره
 فی سبب بیعت شاه مرام نهاد اقتضای حضرت بی ای بوم انجمن ادبک بری سلطنت و دوام بوسه زبانه مدد و اولادیه جناب شاهان لرت
 حجت دهاجا و بریا اذهر صفت ظهور علو و رفعت و سیلاب ابد و راحت اولادیه استیو الطاق و غلایات بنایات طرفه شهنشاهی ادای صوفی
 تشکر و صوفیله عجز و قصور و درکار و غلایات اکتبه بوقیه دخی ملت حیا کانه ملت متب ذمت و غلایات اولادیه اموال ضربه ملت تحصیل فدایی بی
 صورتی اولادیه دوسری ملت باحواله اتم رفاه و کمال اسیر حال کنایه در شاهانه بوردی سحر و معادله جناب حیا کانه ای اکتبه حجتی
 فات اذرفات دعوات قزوینی عمر و سوت و تزیید اتم شاه و سلطنت سبیه بوردی مجبور و فایضت موجب الفخرت دولت علیه دریه فایضت فخرت
 امثال و مجبور بوردی در ذمت مرعفات طرفه ظل المهرینک متخاوه بوردی در ذمت شیمه جليلة رعین و بوردی اقتضای مکارم اضوئی اوزده صوفی
 فایضت حیا کانه دریه سزوار و از زبانه بوردی استیو غلایات بر بخت شهر یادیدری بعد از بدیه دخی ابراهیم السعیه سایه استیوای جناب
 حیا کانه دریه مستطیل لایحه انواع لطیف و احسانه طرفه مکتوبه دریه منسوبه و شادانه و طایفه اتمه و طمانه دنداد و خدایه بوردی فایضت بر دلیل
 منیه اولادیه ای فایضه تشکر و عجز بر وجهه اقتضای تشکر و عجز بر وجهه دخی ابراهیم السعیه سایه استیوای جناب
 و سلطنت شهر یادیدری تکرار و تکرار و انقای و طایفه صلافت و رعیت بدیه ماکصل اقتضای الفخرت ابراهیم السعیه سایه استیوای جناب
 عرض حال غرض حال بیکانه در ذمت فایضت حیا کانه دریه سزوار و از زبانه بوردی استیو غلایات بر بخت شهر یادیدری بعد از بدیه دخی ابراهیم السعیه سایه استیوای جناب

Ek 2. Cizye Değişikliğinden Dolayı Patrikin Teşekkür Yazısı

خاکبای مکارم احتوائی و کالتی شاهی بیه معرفت و کماله لرت
 در تعالی و قدس سره و قدس سره شهنشاهی مرام نهاد اقتضای حضرت بی ای بوم انجمن ادبک بری سلطنت و دوام بوسه زبانه مدد و اولادیه جناب شاهان لرت
 درجه ده بهره باب عجل و عجز و سیلاب لغز و رفعت و سیلاب ابد و راحت اولادیه استیو الطاق و غلایات بنایات طرفه شهنشاهی ادای صوفی
 حیا کانه دریه مستطیل لایحه انواع لطیف و احسانه طرفه مکتوبه دریه منسوبه و شادانه و طایفه اتمه و طمانه دنداد و خدایه بوردی فایضت بر دلیل
 منیه اولادیه ای فایضه تشکر و عجز بر وجهه اقتضای تشکر و عجز بر وجهه دخی ابراهیم السعیه سایه استیوای جناب
 و سلطنت شهر یادیدری تکرار و تکرار و انقای و طایفه صلافت و رعیت بدیه ماکصل اقتضای الفخرت ابراهیم السعیه سایه استیوای جناب
 عرض حال غرض حال بیکانه در ذمت فایضت حیا کانه دریه سزوار و از زبانه بوردی استیو غلایات بر بخت شهر یادیدری بعد از بدیه دخی ابراهیم السعیه سایه استیوای جناب

Ek 3. 1551/52 Yılı Anadolu ve Rumeli Gebran Cizye Defterinin Bir Kısım

بمودة حضرت ابراهيم پاشا و محمد لکفر دفتر دار	
دفتر ربيع جريد كبران ولايت روم ايلي و اناطولي واجب سنه طقوز يوز الي طقوز	
$\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ $\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ جز كبران تمة و ولايت ادرنه در عهد مولانا احمد چلي نزار و كرز قاضي قرة صوامير و كاتب 265320 مال و عالى مال تماماً سلم	$\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ $\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ جز كبران ولايت ادرنه در عهد عبد الكريم عن ناء سباهان داماد شيخ علي چلي امين و سليمان تقاطع حضرت نزاره جوانخت سلطان بايزيد طال بقاه كاتب 292174 مال و عالى مال تماماً سلم
$\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ $\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ جز كبران تمة و ولايت سوزه بولي در عهد البرهم منصور عن ابناء سباهيان بايوك في يوم امين و بايزيد عن طباء خاصه كاتب 227314 مال و عالى مال تماماً سلم	$\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ $\frac{961}{\text{سنة 961}} \frac{961}{\text{سنة 961}}$ جز كبران ولايت سوزه بولي در عهد محمد استاد باغچه و خسرو استاد سنك بشك عن خفك اسكدر باغچه خاصه امين چلي كاتب 231329 مال و عالى مال تماماً سلم

Ek 4. 1842/43 Yıllarında Padişaha Sunulan Numune Evsat Evrak Örneği

نومرو			
عنوان			
نام			
ولد			
وطن			
ممکن		نومرو	
شهرت		اشکال	
صنعت		نام و ولد الہی سکڑ سہنہ محسوس مستحق اولیٰ جزیہ شریعہ سی موری طرفہ تسلیم ایمچ اولیٰ بیکہ اسبوسند بدینہ و برلک	
اشکال		سن	بوی
سن		صقال	یق
بوی		کوز	
صقال		۱ اشکال مخصوصہ	
یق		دفتر نومروسی	
کوز			
اشکال مخصوصہ			
شہادت			
۱۲۵			
فی			

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	İlyas ÖZKÖK
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Dr. Şerafettin Tombuloğlu Lisesi, Ankara, 2008
Lisans Diploması	Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü Eskişehir, 2012
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Ana Bilim Dalı, Antalya, 2015
Tez Konusu	Mali Krizlerde Kamu Kesiminin Risklerinin Belirlenmesinde Mali Gerilim (Stress) Göstergelerinin Rolü
Doktora Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Ana Bilim Dalı, Antalya, 2022
Tez Konusu	Osmanlı Maliyesinde Cizye Vergisi
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Makaleler Özkök, İ. & Yıldırım, M. (2017). Mali Kriz Dönemlerinde Kamu Borç Göstergeleri Üzerinden Mali Sürdürülebilirliğin Görünümü: Gelişen Ülke Ekonomilerde Kamu Borçlanmasının Değerlendirilmesi (2000-2015) . Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi , 3 (1) , 81-97 . Tuğcu, C. T. , Uzun, A. M. & Özkök, İ. (2019). The impact of import on inflation: an ARDL analysis for the Turkish Economy . Akdeniz İİBF Dergisi , 19 (2) , 415-426 . DOI: 10.25294/auibfd.595213 Uzun, A. , Uzun, A. M. & Özkök, İ. (2021). SİVAS VİLAYET BÜTÇELERİ (1913-1917) . Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 8 (3) , 1343-1368 . DOI: 10.30798/makuiibf.803833 Kitap & Kitap Bölümleri Yıldırım M., Özkök İ. (2020). “Vergi ve Sosyoekonomik Görünüm: Antalya Örneği” Vergi Ve Sosyoekonomik Göstergeler Çerçevesinde Türkiye, Öz E., Altınakar Mercan S.Ş., Buyrukoğlu S., Editör, Ekin Yayınevi, Bursa, ss.151-170, 2020. Hakemli Kongre / Sempozyum Bildiri Kitaplarında Yer Alan Yayınlar Özkök İ., Uzun A. (2019). “XX. Yüzyıl Başlarında Antalya Vilayet (Teke Sancağı) Bütçeleri” II. Uluslararası Antalya Kongresi 2019 "Antalya'da Türk-İslam Medeniyetlerinin İzleri", Antalya, Türkiye, 1 - 03 Mart 2019, ss.206-217 Gülşen M. A. , Özkök İ. (2018). “Kamu Teşviklerinin Kentsel Büyüme Üzerine Etkisi: Yozgat Örneği” III. Uluslararası Bozok Sempozyumu: Bölgesel Kalkınma ve Sosyo-Kültürel Yapı, Yozgat, Türkiye, 3 - 05 Mayıs 2018, ss.216-217	

Yıldıran M., Uzun A., Özkök İ. (2017). “Kurtarıcı Devletin Mali İflası: Kamu Ekonomisinde Borç Kaynaklı Kamu Mali Yönetiminin Sonuçları Üzerine Kritik”. "Innovation and Global Issues in Social Sciences 2017" (InGlobe), Antalya, Türkiye, 27 Nisan - 29 Temmuz 2017, cilt.1, sa.1, ss.886-888

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurumlar

Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Maliye Bölümü, Araştırma Görevlisi, 2013-Devam Ediyor

